Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Historisk Tidsskrift,

Syvende Række,

udgivet

af

den danske historiske Forening,

ved dens Bestyrelse.

Redigeret

af

J. A. Fridericia,
Foreningens Sekretær.

Femte Binds andet og tredje Hefte.

Kjøbenhavn.
Bianco Lunos Bogtrykkeri.
1904.

2. Hefte udgivet sammen med 1. Hefte for 2. Halvaar 1903.
3. Hefte udgives sammen med 4. Hefte for 1. Halvaar 1904.

Den danske historiske Forenings Bestyrelse bestaar af:

Prof. **Kr. Erslev**, Prof. **Joh. Steenstrup**, Generaltolddirektør **Marcus Rubin**, Prof. **J. A. Fridericia** og Museumsassistent **M. Mackeprang**.

Foreningen har udgivet:

Historisk Tidsskrift. 1—6. Bd. 1840—45. Nyt historisk Tidsskrift. 1—6. Bd. 1846—56. 3. Række. 1—6. Bd., samt Register. 1858—69. 4. Række. 1—6. Bd. 1869—78. 5. Række. 1—6. Bd. 1879—87. 6. Række. 1—6. Bd. 1887—97. 7. Række. 1—5. Bd. 1. H. 1897—1904. Indholdsfortegnelse til 1—5. Række. 1889. (Forskellige Hefter af 1. og 3. Række er udsolgte.)

C. Molbech: Historiske Aarbøger. 1—3. Del. 1845—51.

—— Historisk-biographiske Samlinger. 1—3. Hefte. 1847—51.

J. P. F. Kønigsfeldt: Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter. 2. omarb. Udg. 1856.

N. M. Petersen: Bidrag til den danske Literaturs Historie. I—VI. 1853—64. (Udsolgt undtagen VI, Registret.)

H. G. Garde: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700. 1861.

Fr. Hammerich: Den hellige Birgitta og Kirken i Norden. 1863. (Udsolgt.)

O. Vaupell: Kampen for Sønderjylland 1848—50. I—III. 1863—67. (Udsolgt.)

H. F. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621. 1—3. Del, samt Aktstykker. 1868—77.

Joh. C. H. R. Steenstrup: Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801—1863). 1889.

Foreningens Medlemmer kan faa de af denne udgivne Skrifter, for saa vidt Forraad haves, imod at udrede de tilsvarende Bidrag, 2 Kroner for hvert Halvaar. For ethvert Bind af de første fire Rækker af Historisk Tidsskrift betales som for to Halvaarsleveringer, for et Bind af 5te—7de Række betales som for tre Halvaarsleveringer. C. Molbechs Historisk-biographiske Samlinger regnes til en Pris af to Leveringer. Af Rørdams Universitetets Historie vil ethvert Bind med tilsvarende Aktstykker regnes som to Halvaarsleveringer. Ellers gælder ethvert af Foreningen udgivet Bind for en Halvaarslevering. Registret til 3dje Række af Historisk Tidsskrift leveres, naar ønskes, gratis sammen med 6te Binds 3dje Hefte; ellers betales det med 1 Kr. Indholdsfortegnelsen til de fem første Rækker af Historisk Tidsskrift koster 50 Ø. eller leveres, om ønskes, gratis med Steenstrups Historieskrivningen i Danmark.

Følgende yderligere **Prisnedsættelse** gælder dog foreløbig for Medlemmerne:

Historiske Aarbøger, udg. af C. Molbech. 1—3. D. 1 Kr. 50 Ø.
Historisk-biographiske Samlinger, udg. af C. Molbech. 1 Kr. 50 Ø.
Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700 af H. G. Garde. 1 Kr. 50 Ø.
Kommunitetet og Regentsen fra deres Stiftelse indtil vore Dage af C. E. F. Reinhardt. (Særtr. af Hist. Tidsskr. 3. R. 3. Bd.) 1862. 1 Kr.

De nationale Tropper, samt Hærvæsenets Styrelse i det 16. Aarhundrede.

Af

Emil Madsen.

Ved Siden af de hvervede Tropper, der i Almindelighed udgjorde den væsentligste Del af Hæren paa Krigsfod og aldrig ganske manglede paa Fredsfod, fandtes det nationale Værn, som vel ikke altid benyttedes, men dog udgjorde en væsentlig Del af den Forsvarsstyrke, der kunde anvendes.

De hvervede Tropper afgav Mønstret, efter hvilket det nationale Værn rettede sig med Hensyn til Ordningen af de enkelte Vaabenarter, Tjenesteforholdene og de taktiske Foretagender. Derimod adskilte det nationale Værn sig ganske fra dem i alt, hvad der angik Tilvejebringelsen af Tropperne.

Denne hvilede paa Love og Vedtægter, der for en stor Del stammede fra ældgammel Tid og væsentlig havde bidraget til at dele Befolkningen i Samfundsklasser.

Tre Grupper i den nationale Del af Hæren svarede til tre af hine Klasser. Den første var Adelsrytteriet eller det Rytteri, der hovedsagelig bestod af Adelsmænd og disses Ledsagere. Den anden bestod af Købstadborgere,

der næsten udelukkende anvendtes som Fodfolk, den tredie af Bønder og Landalmue, der ligeledes i Reglen kun benyttedes som Fodfolk.

Foruden i Krigen til Lands benyttedes ofte Adelsmænd og Købstadborgere i Krigstjenesten til Søs, sjældnere Bønder og Landalmue; men for alle tre Klasser var Bestemmelserne om Deltagelse i Krigstjenesten til Søs dog saa lidet adskilte fra Bestemmelserne om Deltagelse til Lands, at det ikke kan undgaas i det følgende ogsaa kortelig at omhandle hine.

Gejstligheden og dennes undergivne indtog en Særstilling. Af selve de gejstlige Personer fordredes ikke Deltagelse i Krig, dog maatte de til Dels tage Del i de Byrder, som Krigen førte med sig, Bisperne saaledes i Begyndelsen af Aarhundredet, idet de var forpligtede til at stille bemandede Skibe til Krigsbrug, og det formentlig maatte anses for givet, at de i Lighed med Adelen skulde stille Krigsmænd af de dem tilhørende Len, og at deres Slotte og Gaarde kunde fordres forsvarede. Yderligere Krav synes ikke at kunne være stillede til Bisperne at dømme efter Bestemmelserne i Kong Hans', Christian II's og Frederik I's Haandfæstninger. Dog kan der være nogen Tvivl om, hvorledes de til Fulde skal forstaas [1]).

For alle Dele af det nationale Værn var det vedblivende i hele det 16. Aarhundrede Regel, at Krigerne selv havde at sørge for Udrustning, Beklædning og Underhold, Købstadborgerne, Bønderne og Landalmuen dog med Understøttelse af de i Hjemmet tilbageblivende.

En væsentlig Indskrænkning i Forpligtelsen til at gøre Krigstjeneste kom frem derved, at det vel herhjemme

[1]) Jfr. Stemann, Retshistorie, Kbh. 1871, 90.

som i Nabolandene havde ældgammel Hævd, at enhver vaabenfør Mand (dog med Undtagelse af de gejstlige) var pligtig at møde paa Kongens Bud, naar Krigen gjaldt Forsvaret af eget Land, hvorimod der til Deltagelse i Krigstog udenlands fordredes Opfyldelse af flere Betingelser.

Gjaldt Krigen Forsvaret af eget Land, bortfaldt den Fritagelse for en Del af Adelens og Gejstlighedens Bønder, som var tildelt dem med Hensyn til Skatter og Byrder; men derfor kunde dog i Almindelighed ikke let Rigets hele Magt samles paa ét Sted; thi ved Land forstodes egentlig ikke det hele Rige, men kun den enkelte Landsdel, i hvilken Fjenden havde gjort Indfald, saaledes som det ved enkelte Lejligheder bragtes i Erindring [1]). I alt Fald var det ikke Skik, at Udbud fra en Landsdel begav sig ind i en anden uden Kongens udtrykkelige Befaling [2]).

De indskrænkende Bestemmelser med Hensyn til udenlands Krig skærpedes mere og mere i det 16. Aarhundrede, alt som Tiden skred frem. I Christian I's Haandfæstning af 1448 findes kun det Punkt, at Krig ikke maatte begyndes uden med Rigsraadets Samtykke og Villie, hvilket derefter forekommer uforandret i alle de i det 16. Aarhundrede givne Haandfæstninger. I Kong Hans' Haandfæstning af 1583 findes yderligere, at ingen god Mand skulde være pligtig, at drage udenfor Riget i Kongens Tjeneste, uden at storlig Behov gjordes. I Christian II's af 1513 findes, at ingen Adelsmand skulde være pligtig at gøre Kongen nogen Tjeneste udenfor Riget, med

[1]) Se saaledes den af Christian II 1517 paa Sjælandsfars Landsting forkyndte Retserklæring, som Tinget alt havde afgivet 1428 (Allen, De tre nord. Rigers Historie, II, 461).

[2]) Allen, De tre nord. Rigers Historie, V, 30.

mindre Rigsraadet bevilgede det, og den paagældende fik al Skade erstattet. I Frederik I's Haandfæstning af 1523 udvidedes Begrebet om indenrigs Krigstjeneste til ogsaa at gælde Sønderjydland, Holsten og Stormarn, dog skulde der, som det og blev fremdraget under Forhandlingerne om Ordningen 1525 [1]), i hine Landsdele udredes Betaling til den danske Adel som til Adelen i hine Landsdele. I Christian III's Haandfæstning af 1536 stilledes yderligere som Betingelse for, at Adelen kunde bruges udenrigs, at Kongen selv drog ud. Dette gentoges i Recesserne 1547 og 1558 og var saaledes Reglen indtil videre, medens tilsvarende dog blev udeladt i Frederik II's og Christian IV's Haandfæstninger. Reglerne var saaledes fastsatte med Hensyn til Adelen. For Borgerne, Bønderne og Landalmuen synes ingen tilsvarende Ret at være bleven paaagtet i Middelalderen og blev det endnu mindre i det 16. Aarhundrede, dog med den Undtagelse med Hensyn til Adelens Bønder, som kom frem i Christian III's Haandfæstning og fastholdtes i Frederik II's og Christian IV's, at Kongen lovede ikke at ville befatte sig med Adelens Bønder („Tjenere"), uden at der paakom Landet eller Riget nogen aabenbar Fejde, og at han, selv i dette Tilfælde, ikke vilde lægge nogen Besværing paa Adelens Bønder, uden at det skete med Rigsraadets Samtykke, hvilket dog kun ses at have haft Betydning med Hensyn til Adelens Ugedagsbønder, som det vil blive omtalt i det følgende.

Til Hobe bragte de nævnte Forhold i Forbindelse med de Forandringer, som foregik med Krigsvaabnene og Krigsmidlerne, det til, at man mindre og mindre

[1]) D. Mag. 2, V, 95.

kunde nøjes med det nationale Værn, men maatte tage fremmede hvervede til Hjælp. Hertil kom, at Befalingsmændene og til Dels ogsaa de menige i de hvervede Tropper hyppigt ved deres tidligere Tjeneste i andre Lande havde opnaaet en Erfaring og Indsigt, der ikke besades herhjemme uden af enkelte Adelsmænd, der ligeledes havde gjort Krigstjeneste udenlands. Artilleriet, som for de i Marken anvendelige Stykkers eller Feltartilleriets Vedkommende næsten var at betragte som en ny Vaabenart, kom saaledes hovedsagelig til at indbefatte hvervede. I Rytteriet hævdede Adelen vedblivende sin fremragende Stilling, men ofte toges dog ogsaa i dette Vaaben hvervede til Hjælp. I Fodfolket indtog disse stedse den første Plads.

Man yndede dem ikke; men man efterlignede dem, og man maatte finde sig til Rette med dem, hvad der i Hovedsagen blev det samme som at tilvejebringe de store Summer, som de kostede. Eksemplet førte med sig, at ogsaa det nationale Værn fik Lønning, naar Krigen førtes i Udlandet; men herved forøgedes Udgifterne, og da tillige Skytset, Flaaden og Befæstningerne mere og mere stillede Krav til Kongens eller Statens Midler, bragtes Pengene til at spille en stedse voksende Rolle i Krigsvæsenet, og Statsbegrebet, personliggjort i Kongen, til at blive af større Betydning end tilforn.

Gentagne Gange forsøgte man i den anden Halvdel af Aarhundredet at bringe det saa vidt, at det nationale Fodfolk kunde erstatte det hvervede; men Forsøgene mislykkedes. Det nationale Fodfolk sank efterhaanden ned til i mange Tilfælde kun at være et mindre nyttebringende Tilskud, og undertiden foretrak man omtrent ganske at undvære det udenfor Befæstningerne og at lade Bor-

gere, Bønder og Landalmue blive hjemme, for at de desto bedre kunde udrede, hvad de hvervede kostede.

Adelens Tjeneste.

Den Styrke, næsten alene bestaaende af Rytteri, som Adelen stillede i Krigen til Lands, udgjordes dels af Lenene, der med enkelte Undtagelser i Begyndelsen af Aarhundredet altid var i de Adeliges Besiddelse, dels af Adelens egne Besiddelser eller dens Arvegods, som de i Reglen kaldtes.

Det ældste, bekendte Grundlag for Ordningen af denne Styrke i det 16. Aarhundrede synes at være det indledende Skridt, der gjordes paa Herredagen i Odense 1523. Det bestemtes her, at Antallet af de Svende, med hvilke Adelsmændene havde at give Møde, skulde bero paa den paagældendes Formue, og at der i saa Henseende skulde forfattes Registre efter en Forhandling mellem Biskop og Rigsraader i hvert Stift og Adelsmændene i samme [1]).

En fastere Ordning blev given paa Herredagen i København 1525. Her bestemtes, at af alt Jordegods, hvad enten det havdes i Forlening eller Eje og tilhørte Gejstlige eller Verdslige, Præsternes og Degnenes Jorder alene undtagne, skulde der stilles Ryttere i Forhold til de visse Indtægter i Penge og Varer, som havdes af Jordegodset, saaledes at der for hver 100 Mark vis Indtægt skulde stilles en glavindbevæbnet Rytter med en Hest af 60 Marks Værdi, og for hver 50 Mark vis Indtægt en Skytte med en Hest, der kun behøvede at være 40 Mark værd. Fandtes der blandt Adelen nogen, som

[1]) D. Mag. 2, V, 10, 15.

ikke havde 50 Mark vis Indtægt, skulde han møde til Hest eller til Fods efter yderste Evne. De Gejstlige, der ikke havde 50 Mark i vis Indtægt, skulde lægges i Lægd og udrede en glavindbevæbnet Rytter eller en bereden Skytte. Takseringen skulde foretages af Kommissærer, udnævnte af Kongen, og Mønstring finde Sted hvert Aar [1]).

Disse Bestemmelser blev vel kun givne midlertidigt, men de fornyedes 1527 [2]) og blev ved at være det gældende Grundlag i det hele Aarhundrede, dog saaledes, at Udredelsen efter Reformationen, saa vidt synes, ikke altid fordredes af Domkapitlerne og Klostrene, men kun til enkelte Tidspunkter [3]), og i det Hele taget med den af Tidsforholdene medførte Ændring, at Tilbøjeligheden til at fordre flere Skytter og færre Glavindryttere voksede, alt som Skydevaabnene forbedredes, indtil Glavinden hovedsagelig aflagdes omtrent ved Aar 1560, og den hele Styrke kom til at bestaa alene af Ryttere med Skydevaaben og Sværd.

Bestemmelserne var sikkerlig fyldestgørende paa den Tid, de blev givne, og vilde ogsaa have været det længer frem i Tiden, hvis Regeringen ikke havde givet for meget efter og fundet sig i Uregelmæssigheder baade ved Taksationer og Mønstringer.

Ligesom ved andre Paaligninger kunde det selvfølgelig ikke mangle, at de Ydende ofte fandt, at man gik for strengt frem. Allerede 1527 gav dette sig til Kende; men Adelen tilfredsstilledes da ved, at der indrømmedes den større Rettigheder i Domssager, som det udtrykkelig

[1]) 18. Aug. 1525, Fr. I's Reg.
[2]) Fr. I's Reg., 82.
[3]) Jvf. saaledes Skr. af 23. Novb. 1565 (Kanc. Brevb.) og af 30. Okt. 1567 (Rørdam, Mon. hist. dan. 2, I, 279).

sagdes af Hensyn til Rustningen [1]). Flere Gange maatte Kongen, naar Adelen i urolige Tider takseredes noget højere end ellers, udstede Revers, at den højere Taksation kun skulde staa ved Magt, saalænge Udsigterne til Krig varede, og tydeligst sés vistnok af Hvidtfeldts Ord i Fortalen til hans Krønikes 2. Bind, at Taksationerne var for ringe, dels fordi der ikke blev taget tilbørligt Hensyn til Godsernes Størrelse, og dels fordi Lenene blev satte for lavt, hvad der atter var en Følge af, at mange Len blev dragne ind under større, uden at Udredelsespligten forøgedes.

For Udeblivelse fra Mønstring var der 1525 fastsat ret betydelige Bøder; men efterhaanden gik man lempeligere frem, og især i Frederik II's Tid nøjedes man i Reglen med at give Henstand til et senere Tidspunkt uden at idømme nogen Straf. Mønstringerne blev derhos efterhaanden sjældnere. Det var ved Ordningen 1525 blevet bestemt, at der skulde foretages Mønstring aarlig [2]), og dette overholdtes nogenlunde i Christian III's Tid.

---

[1]) 20. Aug. 1527, Fr. I's Reg.

[2]) 1525 fastsattes, at Mønstringerne skulde foretages den anden Mandag efter Paaske og paa samme Sted som Landstingene. Senere forandredes dette Tidspunkt, og meget forskellige valgtes. Navnlig efter Syvaarskrigen foretoges Mønstringerne som oftest sent paa Efteraaret, ved Juletid, ja endog en enkelt Gang midt i Januar (26. Novb. 1580, Kanc. Brevb.). — Flere Gange besværede den jyske Adel sig over, at Mønstringerne ikke holdtes stiftsvis, og Besværingen blev stundom tagen til Følge. 1562 bestemtes, at Mønstringerne skulde foretages i Jydland ved Viborg, i Fyen ved Odense, i Sjæland og Smaalandene ved Roskilde, i Skaane, Halland og Bleking ved Lund (15. Febr. 1562, Kanc. Brevb.), og saaledes vedblev det derefter med enkelte Undtagelser. — Som det fremgaar af nogle Lister var Landsdommerne, i det mindste i Christian III's Tid, i Reglen fritagne for Udredelsen af deres Arvegods, men ikke af deres Len.

Derefter foregik, som det kunde ventes, en Del Mønstringer i Syvaarskrigens Tid, naar Adelsrytteriet skulde rykke ud; men efter denne hengik der som oftest flere Aar imellem hver Mønstring, og kun saare sjældent foretoges en Mønstring i det hele Rige, idet som oftest flere eller færre Landsdele blev forbigaaede. Flere Gange henimod Slutningen af Aarhundredet forekommer der Udtalelser om den Slaphed, som havde indsneget sig med Hensyn til Opfyldelsen af Mødepligten. Den 5. Juli 1588 siges der saaledes i den Skrivelse, ved hvilken Mønstring blev paabudt, at, naar der var holdt en saadan af Adelen, var nogle udeblevne, og en Del var fremkommen med saa mange Heste, som de selv vilde, og ikke med saa mange, som det var deres Pligt ifølge deres Evne og det Gods, de ejede. Den 15. Juni 1592 udtaltes tilsvarende, at det gik uskikkeligt til; mange, som havde arvet meget Gods, vilde dog ikke udrede flere Heste end tilforn, en Del mødte kun med, hvad de selv fandt for godt, og adskillige udeblev ganske [1]).

Manglerne følte af Kongerne, og disse greb da undertiden til det nærliggende Middel selv at foretage Handlingerne. I Almindelighed udførtes Taksationerne af Rigsraader paa de Adelsmøder, som stod i Forbindelse med Herredagene, eller paa særskilte Adelsmøder i de enkelte Landsdele; men enkelte Gange paatog Christian III, de fleste Gange Frederik II sig at udføre Taksationerne selv, eller Kongen greb personlig ind for enkeltes Vedkommende. Indtil Reformationen var Bisperne i deres Egenskab af Rigsraader og af Hensyn til det gejstlige Gods selvskrevne Mønsterherrer sammen med Rigsraader,

[1]) Sj. Tg.

der beskikkedes og muligt udnævntes for længere Tid ad Gangen [1]). Efter Reformationen foretoges Mønstringen som oftest af Rigsraader, udnævnte for det enkelte Tilfælde, to, tre eller fire paa hvert Sted. Frederik II vilde i Reglen selv mønstre, 1561 vilde han endog personlig mønstre baade Adelen, Borgerne og Bønderne [2]); men han kunde ikke hver Gang finde Tid dertil, og enten blev saa Mønstringerne udsatte, eller de udførtes kun i én Landsdel af Kongen og i de andre af Rigsraader.

Af Adelen var Mønstringer og nye Taksationer ikke yndede, og efter Syvaarskrigen var det derfor næppe nogen Sinde, at Mønstringer blev befalede, uden at det Besvær, som de førte med sig, kunde begrundes paa, at der udenlands var en truende Krigstilstand, Sammendragninger af Tropper eller Uroligheder, som muligt kunde faa Betydning for Danmark.

En videre Følge af, at Grundlaget for Adelsrytteriets Styrke var de adelige Grundejendommes Størrelse, blev de talrige Bestemmelser, som vel alt til Dels var trufne tidligere, men i det 16. Aarhundrede blev betydeligt forøgede, og som havde til Formaal dels at vanskeliggøre, at fremmede Adelsmænd kom i Besiddelse af adeligt eller frit Jordegods herhjemme, dels at forhindre, at det Jordegods, som var i Adelens Besiddelse, formindskedes, særlig ved at gaa over til Uadelige ved Salg, Pantsætning, Arv eller Giftermaal, dels endelig ved at søge bevaret saa meget Gods som muligt hos de mandlige Medlemmer af Adelsslægterne, for at der desto bedre kunde ydes kraftig og personlig Krigstjeneste af Besiddelserne. Her

[1]) D. Mag. 2, VI, 132, 2, V, 95. — Jvf. Heise, Familien Rosenkrantz's Hist. II. 1. S. 189.

[2]) 24. Maj 1561 Kanc. Brevb.).

at udrede nærmere disse Bestemmelser vilde føre for vidt, og det maa derfor være nok at henpege paa disse Bestræbelser, der toges for at værne den indfødte Adels Besiddelser og Magt, men dog med Hensyn til Krigsvæsenet ikke gav særdeles stort Udbytte. Kun behøves tilføjet, at da alle Forhold, som indvirkede paa Landejendommene, var af Betydning for Adelsrytteriet, blev det ogsaa af Vigtighed for dette, at Bispegodset ved Reformationen inddroges under Kronen, idet de af Kongen umiddelbart afhængige Lensmænds Antal og Magtomraade voksede. Dels af denne Grund og endnu mere, fordi Kronens Indtægter voksede derved, findes Bispegodsets Inddragen i Recessen 1536, ved hvilken Bestemmelsen toges, udtrykkelig begrundet paa Hensyn til Krigsvæsenet. Af noget mindre Betydning blev den Forandring i Klostrenes Stilling, som samtidig foregik. En stor Del gik efterhaanden over til at blive Len, en Del andre blev fri Ejendom i Lighed med Adelens.

En Ordning i Underafdelinger fandtes ikke i Fredstid, undtagen for saa vidt at Taksationer og især Mønstringer allerede da bidrog til at fæstne en Sammenslutning af de Personer, der hørte hjemme i de enkelte Landsdele. Befalingsmandsposterne var ej heller besatte i Fredstid. Først naar Adelsrytteriet skulde anvendes i Krig, ansattes de højere Befalingsmænd i Reglen af Kongen ved de Mønstringer, som gik umiddelbart forud for Fremmarchen fra Samlingsstederne. Undertiden overlodes Besættelsen af hine Befalingsmandsposter til andre. Den 30. Sept. 1568 udgik saaledes aabent Brev til alle danske Ryttere, at Kongen havde befalet Rigsraaderne Byrge Trolle og Otte Brade at mønstre dem og indsætte Rit-

mestre, Løjtnanter og Fænriker [1]). Ritmestrene besatte da videre de lavere Befalingsmandsposter.

En fastere Ordning med Underafdelinger i Fredstid opnaaedes ikke i det 16. Aarhundrede. Den kom først frem ved den Ordning, som Christian IV indførte 1609, og ved hvilken der alt for Fredstid fastsattes en Inddeling af Adelsrytteriet i syv Faner, der rigtignok var af meget ulige Styrke, tre jydske, en fynsk, en sjælandsk, en skaansk og en hallandsk, foruden at der ved hver af dem ansattes en Ritmester, en Løjtnant og en Fænrik, ved en af dem tillige 2 Korporaler.

Et tydeligt Udtryk af Styrkeforholdene vilde man have, dersom der fandtes Optegnelser over Styrken til forskellige Tidspunkter i Aarhundredet. Saadanne findes dog kun i en meget indskrænket Grad. Af Taksationslister synes der nu ikke at være nogen tilbage, som omfatter det hele Rige paa samme Tid. Af Mønstringslister findes der flere end Taksationslister og deriblandt én fra 1552, der omfatter det hele Rige; men Mønstringslisterne angiver kun, hvor mange der er mødte, og Antallet paa de udeblevne kan være temmelig betydeligt. Alligevel belyser dog det Materiale, som haves i Listen fra 1552 og i Listerne og andre Optegnelser for enkelte Landsdele, Forholdene nogenlunde i store Træk [2]).

For den Styrke, som skulde stilles af Lenene alene, og som i Slutningen af det 15. Aarhundrede ofte synes at have været overordentlig stor for adskillige Len [3]),

[1]) Kanc. Brevb.

[2]) Takserings- og Mønstringslisterne findes i Rigsark. Danske Kanc. Mønstringsruller etc. 1505—62, 1563—1613.

[3]) Christensen, Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede, Kbh. 1903, 304.

findes en Taksationsliste, men kun for Jydland, fra 1548. Ifølge samme skulde Lenene i hin Landsdel stille 376 Ryttere. Der haves ogsaa to Lister, fra 1551, for Lenene alene, den ene for Skaane, Halland og Bleking, og denne omfatter 209 Ryttere, den anden for Sjæland og Møen, hvor og nogle Len ikke er medregnet, og denne giver Tallet 185. Flere haves der ikke, som kan benyttes til Sammenligning, og det er derfor kun Lensbrevene, af hvilke der kan faas Oplysning. Disse viser vel snart noget stigende og snart noget dalende Tal for de enkelte Len; men i det Hele taget synes det største Antal Ryttere dog nærmest at forekomme i den første Halvdel af Aarhundredet. En Sammentælling, udført til Dels ved Hjælp af den af Erslev i „Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede" fremsatte tabellariske Oversigt, har, henført til Aaret 1559, givet følgende Tal, naar Klostrene regnedes med,

Sjæland og Møen	249	Ryttere
Laaland og Falster	53	—
Fyen og Langeland.....	62	—
Jydland	338	—
Skaane, Halland og Bleking...	181	—
I alt...	883	Ryttere

Disse Tal, der for de Landsdele, for hvilke de foran nævnte Lister af 1548 og 1551 haves, er noget afvigende fra dem, som hine giver, kan der vel ikke tillægges nogen stor Nøjagtighed; men helt urigtige kan de næppe være, og selv om et betydeligt Fradrag foretages, vilde de dog meget overskride, hvad der fordredes af Lenene alene ved Omordningen 1609, idet der af disse da kun forlangtes i alt 303 Ryttere.

En langt mindre Forskel fremtræder dog, naar Lenene og Arvegodset betragtes under ét, og det Materiale, som der herved kan lægges til Grund, er rigere, da der som oftest ikke er gjort tydelig Forskel paa, hvad der skulde stilles af Len, og hvad der skulde stilles af Arvegods, idet den samme Mand ofte havde baade Len og Arvegods og mødte med den samlede Styrke for begge.

Tages der ikke Hensyn til de Lister og Optegnelser, som angaar Krigstid, da mange Omstændigheder kan have indvirket paa, at Styrken da snart var større og snart mindre, og henholde vi os alene til Lister, som er udfærdigede i Fredstid, fremgaar der følgende:

For Skaane, Halland og Bleking har Mønstringslisterne 1552 291 Ryttere, en anden for 1588 283, medens der ved Omordningen 1609 kun krævedes udredet 236.

For Sjæland, Laaland, Falster og Møen viser en Liste fra 1529 i alt 493 Ryttere, en anden fra 1547 409, Mønstringslisten 1552 har 335, og ved Omordningen 1609 fordredes 218.

Ifølge en Liste, der betegnes som et Register over Rustningen i Fyen, saaledes som Adelen selv har sat og bevilget den, og som synes at maatte henføres til et Aar mellem ca. 1535 og 1542, skulde der stilles 165 Ryttere [1]). Ved Mønstringen 1552 havdes 153. En Taksation 1556 bragte Styrken op til 190, og til dette svarede et omtrent samtidigt Mønstringstal, medens derimod en Mønstring

[1]) D. Kancellireg., 11, Jvf. Vedel Simonsen, Fyens Vilkaar i Grevens Fejde. 112 flg. — En tilsvarende Liste fra 1539 (D. Mag. 3, VI, 227) giver 204 Ryttere, naar de i den manglende Tal for Nyborg og Næsbyhoved ansættes til 10 og 8.

1574 kun gav 143. Ved Omordningen 1609 sattes Antallet til 149½.

For Jydlands Vedkommende er den ældste Optegnelse, som haves, den foran nævnte Taksation af Lenene 1548, sammendraget med en Taksation af Arvegodset 1551. Ifølge disse skulde der stilles 778 Ryttere, medens der dog ved den Mønstring, som foretoges 1552, kun var mødt 564. En Mønstring 1574 gav 477, en Taksation 1587 kun lidt mere, nemlig 489. Ved Omordningen 1609 blev Antallet 527.

Lægges de Antal sammen, som mødte ved Mønstringerne 1552, faas for hele Riget 1343 Ryttere. Listerne fra hint Aar viser dels, at Antallet af de Adelspersoner, som var mødte eller, især i deres Egenskab af Kvinder, kun havde udredet Ryttere var c. 400, og tillige for enkelte Landsdele hvor mange Ryttere der var udeblevne. Antallet af saadanne var ikke ubetydeligt, i Gennemsnit en Fjerdedel af den Styrke, der skulde have mødt, og antages det samme at have været Tilfældet i de Landsdele, for hvilke Oplysning mangler, fremgaar, at Adelsrytteriets hele Styrke 1552 kan anslaas til henved 1600 Ryttere, af hvilke omtrent Halvdelen stilledes af Len og Halvdelen af Arvegods. Ved Omordningen 1609 blev Styrken 1130½ Ryttere, af hvilke c. 300 skulde stilles af Lenene. Formindskelsen i det hele Antal skyldtes saaledes især Formindskelsen af den Styrke, Lenene skulde udrede, medens det dog tillige maa tages i Betragtning, at Arvegodsets Evne utvivlsomt i Løbet af Aarhundredet var vokset i et større Forhold, end der giver sig til Kende ved den Styrke, det udredede i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede i Sammenligning med den Styrke, det udredede i Midten af det 16. Atter 1625 sattes Rostjenesten

omtrent som tilforn til 869 Heste af Adelens Jordegods over alt Riget eller en Hest af hver 312 Tdr. Hartkorn [1]).

Kom det nu dertil, at Adelsrytteriet virkelig skulde anvendes i Krig, fremtraadte i de fleste Tilfælde Vanskeligheden ved, at Krigsskuepladsen laa udenfor Rigets Grænser. De foran fremdragne Betingelser skulde da opfyldes, og den Undtagelse, som fandtes deri, at Kongens Hofsinder samt Lensmændene i Regnskabslenene var pligtige at følge Kongen personlig ogsaa i udenlandsk Krig, saaledes som det udtaltes af Rigsraadet 1528 [2]), havde ikke stor praktisk Betydning. Den eneste Gang, at Hoffanen, som den saaledes dannede Rytterstyrke benævntes, kom til særskilt Anvendelse, var i Ditmarskerkrigen 1559. Den optraadte derefter vistnok, og da for sidste Gang, i Syvaarskrigens første Aar, men omformedes derefter [3]).

De paapegede Vanskeligheder synes at have bidraget til, at Adelsrytteriet ikke blev meget anvendt efter Unionens Tid. Det blev kun delvis benyttet 1523—25, dels paa Sjæland og i Skaane, dels paa Toget til Hamburg og Elben. 1539 fandt ogsaa kun et delvist Udbud Sted. I Grevens Fejde anvendtes Adelsrytteriet kun i ringere Udstrækning og delvis paa Grund af de politiske Forhold. Under de Uroligheder, der efter Grevens Fejde Aar til andet truede Danmark sydfra, benyttedes det ogsaa kun lidet. 1542 bevilgedes dets Anvendelse, saalænge Krigen mellem Christian III og Kejseren samt de burgundiske vedvarede [4]); men det optraadte ikke i de Fjendtligheder, der foregik. Kun lidet anvendtes det i Dakkefejden i Sverig.

---

[1]) D. Mag. 5, I, 161.
[2]) D. Mag. 2, V, 307.
[3]) Jvf. herom Hist. Tidsskrift 7, I, 422, 458 flg.
[4]) D. Kancellireg. 12. Novb. 1542.

1545 og 46 blev det jydske og fyenske Adelsrytteri udbudt og stod 1546 en Tid ved Elben, men kom ikke til virksom Anvendelse, lige saa lidt 1554, da Hertug Heinrich den yngre af Braunschweigs Tropper truede med et saa alvorligt Indfald i Holsten, at Hertugerne Hans og Adolf anmodede Kongen om at lade det jydske og fyenske Adelsrytteri samle sig i Sønderjydland, hvorhen det dog ikke naaede. I Ditmarskerkrigen 1559 anvendtes Adelsrytteriet ikke, Hoffanen fraregnet; derimod blev hele Adelsrytteriet udbudt 1564 og derefter anvendt under hele Syvaarskrigen. Efter denne blev der kun ringe Anvendelse for det. Nogle Gange forekom Tilsigelser til at møde paa Grund af truende Uroligheder, nemlig 1574, 1581 og 1583 [1]), helt eller delvis, men disse førte ikke til videre, og derpaa oprandt den lange, fredelige Tid, i hvilken alt, hvad der angik Adelsrytteriets Brug, kom til at hvile til 1603, da Adelen i Sjæland befaledes at holde sig rede i Anledning af et Grænsemøde i Halland [2]).

Desværre findes kun meget faa Oplysninger om den Styrke, med hvilken Adelsrytteriet virkelig er mødt i Krig. De bedste synes at være dem, som angaar Mønstringer i Skaane i August 1564, kort efter at Adelsrytteriet var blevet samlet dér, og forinden det endnu havde deltaget i noget Krigstog. Der fandtes da i den jydske Fane 385, i den forenede skaanske og sjælandske 307, i den fyenske 137 rustede Heste [3]).

Selv om det forudsættes, at noget af det sjælandske Rytteri er blevet tilbageholdt af Hensyn til den Fare,

---

[1]) 26. Sept. 1574, 15. Juli 1581 jvf. 17. Aug. s. A., 12. April 1583 (Kanc. Brevb.).

[2]) 21. Jan. 1603 (Sj. Tg.).

[3]) Hist. Tidsskr. 7, I, 422, Anm. 1.

som kunde true de sydlige Øer, særlig Møen, ved Landgang fra den svenske Flaade, og noget af det skaanske Rytteri skulde være anvendt andetsteds, hvad der ikke kan oplyses, saa er Tallene saa smaa i Sammenligning med dem, der er komne frem ved Mønstringerne i Fredstid, at det ikke godt kan betvivles, at Udeblivelser af forskellige Grunde har formindsket Adelsrytteriets Styrke en Del, naar det kom til Krig.

Som en uundgaaelig Aarsag til Udeblivelserne kan nævnes den Søkrigstjeneste, som det efter gammel Hævd i en ikke ringe Grad paalagdes Adelsmænd at udføre. I Lensbrevene fra den første Halvdel af Aarhundredet var det i Almindelighed fastsat, med hvormange Svende eller Karle Lensmændene skulde tjene til Lands, og med hvor mange til Søs. Omtrent fra 1562, da store Forandringer med Hensyn til Udrustningen af Skibe foregik, og Orlogsflaaden hovedsagelig kom til at bestaa alene af Kongens Skibe, ophørte det vel, at der af Lenene forlangtes udgjort Svende til Søs, men efter den ældre Skik har vel baade Lensmænd og andre Adelsmænd taget deres Folk med sig, naar de befaledes til Søkrigstjeneste [1]). I alt Fald udtaltes 2. Jan. 1587, at de Adelsmænd, som i den paafølgende Sommer vilde lade sig bruge til Søs, skulde være forskaanede for at lade sig mønstre [2]) (og dermed formentlig ogsaa for at holde Rustning).

[1]) I Lensbrevene angaaende Klostre findes endnu indtil 1561 (Sebber Kloster, 18. April 1561, Kanc. Brevb.) af dem forlangt Folk til Søkrigstjeneste. Forpligtelsen forlangtes endnu opfyldt ikke sjældent i Christian III's Tid (saaledes 2. Juni 1556, 9. Maj 1557, 24. Febr. 1558 og 24. April 1559, Kanc. Brevb.), men næppe senere.

[2]) Sj. Tg.

En anden uundgaaelig Aarsag til Udeblivelserne kan søges i nogles Alder, Sygdom eller Svaghed. Dog var de, som af denne Grund ikke kunde møde, allerede 1523 erklærede forpligtede til at sende de Svende, som de formaaede [1]), efter Omordningen 1525 altsaa de Svende, som de burde sende, og dette vedblev da ogsaa at være Reglen, dog 1567 med den Ændring, at de udeblevne baade for sig selv og de ikke sendte Ryttere kunde indbetale en vis Sum, for at Kongen for denne kunde lønne et tilsvarende Antal hvervede Ryttere [2]).

Alt i alt kan de Udeblivelser, som skyldtes de fremdragne Aarsager eller andre mere tilfældige Omstændigheder, saasom at de administrative Funktioner, der i stedse voksende Grad krævedes af Lensmændene, kunde betinge, at nogle Adelsmænd personlig blev hjemme, for at varetage dem [3]), eller at der maatte holdes en Herredag, samtidig med at et Udbud skulde foregaa [4]), eller at der i sjældnere Tilfælde indrømmedes Tilladelse til ikke at

---

[1]) 16. Juli 1523. Brev fra Lejren ved Kjøbenhavn. D. Kong. Hist. Fasc. 10.

[2]) 24. Jan. 1567. jvf. 30. Jan. 1568 (Kanc. Brev.). Nogle mindre Indtægtsposter, hidrørende herfra, findes i Regnskaberne for 1567, 68 og 69 (Grundtvig, Frederik den andens Statshusholdning, XIX, XXIII og XXVII). Lignende nævnes dog ogsaa 9. Sept. 1531 (Fr. I's Reg.).

[3]) I Almindelighed indsattes en Adelsmand, hvis Tjeneste man formentlig bedre kunde undvære, til at bestyre Lenet, naar Lensmanden maatte være fraværende paa Grund af hans Krigstjeneste eller andre Omstændigheder. Undertiden findes det befalet af Kongen, hvem der skulde blive hjemme, f. Eks. 11. Sept. 1563 (Kanc. Brevb.). — Endnu i Syvaarskrigen forlangtes ofte Lensmændenes personlige Tjeneste i Krig. Endog Stiftslensmænds Tjeneste krævedes (2. Juni 1569, Kanc. Brevb.).

[4]) Saaledes 1557. Jvf. herom D. Mag. 4, V, 102.

udrede det pligtige Antal Heste [1]), o. s. v. [2]) ikke have haft stor Betydning.

Den væsentligste Aarsag til Adelsrytteriets ringe Styrke i alt Fald under Syvaarskrigen, maa utvivlsomt have været den Mangel paa Lydighed, som gav sig saa stærkt til Kende, i Forbindelse med den store Lemfældighed, med hvilken Kongen gik frem mod de udeblevne. Der findes ikke faa Udtalelser fra Syvaarskrigens Tid, som godtgør hin Mangel paa Lydighed. Den 8. August 1564 siges saaledes, at en Del af Adelen blev hjemme, da den sidst blev udbudt. Den 29. Aug. s. A. skrev Kongen til Ritmestrene Jørgen Marsvin og Hak Ulfstand, at han havde erfaret, at de tillod mange Ryttere, som stod under deres Befaling, at drage bort uden Forlov. Det forbødes dem derfor at forlove nogen uden Kongens Tilladelse. Den 27. Decb. s. A. udgik der Brev til alle Adels-

[1]) Statholderen Heinrich Rantzau fritoges saaledes 1566 i Lensbrev angaaende Holmekloster, saalænge Syvaarskrigen varede (19. Juli 1566), og Peder Rantzau fritoges 1570 i ét Aar saavel med Hensyn til Vamdrup Gaard som til Trøjborg Len (19. April 1570). — Indbetaling af en vis Sum for Udeblivelse af særlige Grunde fastsattes 1567, ligesom for Udeblivelse paa Grund af Alder (24. Jan. 1567, Kanc. Brevb., jvf. 26. Okt. 1567, Rørdam l. c. 2. I. 278.)

[2]) Den Omstændighed, at der ved Ordningen ikke var taget Hensyn til Tilvejebringelsen af Heste til Artilleriet, da dette Vaaben endnu den Gang ikke besad stor Bevægelighed, berørte ikke Adelsrytteriet, undtagen for saa vidt, som nogle Heste fordredes stillede af Domkapitler og Klostre (jvf. Hist. Tidsskr. 7, II, 169). — I de meget sjældne Tilfælde, at en Adelsmand eller hans Slægt ikke besad saa meget Jordegods, at der af dette kunde udredes en Hest, kunde han ikke gøre Tjeneste i Adelsrytteriet, med mindre at der udbetaltes ham Lønning m. m. som til hvervede Ryttere. I andre Tilfælde kunde den personlige Krigstjeneste fyldestgøres paa anden Maade. I en Mønsterseddel fra 1551 staar saaledes vedtegnet for 4 Adelsmænd i Nørre Halland, at de plejede at drage ind paa Varberg med deres Vaaben og Værge, naar noget paakom.

mænd i Landsdelene Vest for Øresund, ved hvilket det paa det strengeste blev paabudt dem alle i egen Person at begive sig til Skaane med deres Heste og Harnisker og der lade sig bruge mod Fjenden, da mange endnu til Trods for Kongens tidligere Befaling sad hjemme. Den 21. Maj 1565 befaledes det Rigsraader at undersøge, af hvilke Grunde mange af Adelen i Jydland og Fyen endnu sad hjemme, red til Tinge og Stævne og færdedes, hvor de havde Lyst, og omtrent paa samme Maade fortsattes af og til indtil henimod Krigens Slutning[1]). Jævnsides hermed kan der findes en enkelt Besværing over Uvillighed eller Ulydighed hos de mødte[2]); ja, der fremtræder endog en Gang under Krigen en Beskyldning mod nogle Lensmænd for Uredelighed i deres administrative Forhold hjemme[3]).

Paa den anden Side findes ikke meget færre Skrivelser, som viser den utidige Langmodighed, med hvilken Forsyndelserne blev taalte. Det var ved Recesserne 1547 og 1558 fastsat, at dersom nogen Adelsmand blev siddende hjemme uden Forlov, skulde Rigsraadet dømme den paagældende til at give Bøde efter Evne og Lejlighed, og at han, hvis Udeblivelsen gentoges tredie Gang, „skulde købe sin Frelse af Kongen“[4]). Denne Bestemmelse skærpedes yderligere, da Kongen 1564 udtalte, at der skulde foretages nøjagtig Undersøgelse, og dersom det ved denne Lejlighed fandtes, at nogen, som var

[1]) Kanc. Brevb.
[2]) 10. Sept. 1564 (Kanc. Brevb.).
[3]) 22. Maj 1569 (Kanc. Brevb.).
[4]) Ved Ordningen 1525 var det blevet bestemt, at den, som udeblev fra Mønstring, skulde give en bestemt Bøde til Kongen og yderligere, hvis der blev Brug for Rytteriet, en anden mindre Bøde maanedlig, indtil Fyldest skete.

tjenestedygtig, var forbleven hjemme, skulde han have forbrudt sin Frihed, Skjold og Hjelm, og derefter ikke regnes for Adelsmand [1]). Men dog synes det næppe muligt at finde noget Eksempel paa, at Truslen er bleven iværksat. Det synes, at det højst er kommet dertil, at Kongen, naar adskillige almindelige Paamindelser intet havde nyttet, skrev den paagældende umiddelbart til og truede ham endnu en Gang. Eksempler herpaa findes 1566 og 1567 [2]), tydeligst dog maaske 1570, da Kongen tilskrev Lensmanden paa Skodborghus, Hans Rantzau, at han vilde fratage ham Lenet, da han ikke alene selv var bleven hjemme fra Mønstring, uagtet Kongen havde afslaaet hans mundtlige Ansøgning derom, men tillige kun havde sendt to Heste, hvad Kongen ikke kunde lade sig nøje med [3]). Dette Brev blev skrevet inden Freden endnu var sikret, men det blev ogsaa derved; thi Hans Rantzau beholdt sit Len. Noget strengere har det dog maaske været Hensigten endelig at gaa frem i hint Aar; thi der bestemtes da med Hensyn til den sjælandske Adel m. fl., at de, som vare forsømmelige i at møde, skulde straffes med en Bøde af en Maaneds Sold for hver Hest, som de var pligtige at møde med, for hver otte Dage, de udeblev; men samtidig gaves der en betydelig Henstand. Mønstringen befaledes nemlig at skulle foregaa den 31. Maj, men for Udeblivelse den Dag skulde Bøder ikke idømmes. Det egentlige Møde skulde først finde Sted den 22. Juli, og først da skulde Bestemmelserne om Bøderne træde i Kraft [4]). I nogle Skrivelser frem-

[1]) 27. Decb. 1564 (Kanc. Brevb.)
[2]) 27. Aug. 1566, 10. Juli 1567 (Kanc. Brevb.).
[3]) 22. Sept. 1570 (Kanc. Brevb.).
[4]) 24. Maj 1570 (Tg. XI. 101 flg.).

træder der endog en mærkelig Mangel paa Villie til at straffe. I et Brev til Frans Brockenhuus skrev Kongen 1566, at han foreløbig maatte lade det gaa hen, at mange Danske var dragne fra Hæren, til Dels uden Tilladelse, skønt Fanerne var meget svage[1]), og i et Brev 1568 til Adelen i Jydland udtales der blot som Følge af, at de fleste enten slet ikke mødte eller ikke sendte saa mange Svende og Heste, som de burde, da de skulde møde i Kjøbenhavn 14de Dag Jul for at begive sig paa Tog i Sverig med Kongen, at Rigsraadet ikke vilde tillade Kongen at drage ind i Sverig med saa ringe Styrke, og der berammedes da en ny Samling til den 16. Februar[2]). Dette skete paa det Tidspunkt, da det allermest gjaldt om at tilføre Daniel Rantzau Undsætning under hans Vinterfelttog.

Det er meget vanskeligt, paa den rette Maade at bedømme den Optræden, som mange Adelsmænd saaledes viste i Syvaarskrigen. En Del kan fremføres til deres Undskyldning. Det kan saaledes fremdrages, at allerede da meget havde forandret sig fra Aarhundredets Begyndelse, saaledes at Adelsrytteriets Ordning ikke længer passede til Tiden. Adelsmændene var egentlig ikke længer Krigere af Livsstilling. Endnu ved Slutningen af Middelalderen dreves kun lidet Avlsbrug paa selve Adelsgaardene, og Omsorgen for Gaarde og Gods behøvede ikke at være stor. Efterhaanden var det blevet anderledes, og de økonomiske Forhold gjorde det vanskeligere og vanskeligere for Adelsmændene at være længe borte fra Hjemmet. Noget lignende fremtraadte med Hensyn

[1]) 23. Sept. 1566 (Kanc. Brevb.).
[2]) 30. Jan. 1568 (Kanc. Brevb.). Jvf. Skr. 2. Jan. 1568 (Rørdam, l. c. 2. I. 312).

til de administrative Forhold for Lensmændene, for hvilke ogsaa de økonomiske Interesser, ganske vist til bedste for Kongens og Kronens Indtægter, blev mere og mere fremdragne som de væsentligste. Hertil kom Pengemangelen i Riget og Vankelmodigheden hos Regeringen, der hyppig i Forbindelse med Smaalighed bragte fortrædelige Forhold frem. Vederlag for Tjenesten udrededes jo kun, naar Adelsrytteriet befandt sig paa fremmed Grund, og flere Gange fremtraadte det uheldige Forhold, at større Dele af det maatte ligge længe i Skaane paa egen Bekostning uden at benyttes paa noget Tog[1]), eller at de maatte vente længe for at blive førte over Søen fra én Landsdel til en anden i Danmark. Undertiden blev Rytterne førte over frit eller paa Kongens Bekostning[2]); men stundom benyttede ogsaa de Folk, som skulde besørge Overfarten, Lejligheden til at fordre ubillig Betaling[3]). Fremfor alle andre Aarsager maa dog vistnok fremdrages den forandrede Stilling, som Adelen i Frederik II's Tid kom til at indtage overfor Kongen personlig. Medens endnu Christian III, som i det hele taget de tidligere Konger, stadig i det daglige Liv havde været omgivet af talrige danske Adelsmænd, for hvem Tjenesten ved Hoffet var en Skole ogsaa til Lydighed og Respekt, blev Forholdet anderledes under Frederik II. Denne Konges stærkt udviklede økonomiske Interesse førte store Indskrænkninger i Hofholdningen med sig. Kongen var nu i det daglige Liv kun i Berøring med faa Adelsmænd, og til de vigtigere Hofstillinger blev tyske Adelsmænd

[1]) Saaledes 24. Jan. 1567 (Kanc. Brevb.).
[2]) Saaledes ifølge Skr. 20. April 1564 (Kanc. Brevb.).
[3]) 11. Aug. 1568 blev fastsat en Takst for Overførslen fra Aarhus til Kalundborg og fra Nyborg til Korsør (Kanc. Brevb.).

ofte foretrukne for danske. Adelen kom derfor til mere og mere at mangle den for dens Stilling som Krigerstand vigtigste Udvikling. Det var ej heller længer saa meget som før en Anbefaling for de unge Adelsmænd at have gjort Krigstjeneste i fremmede Lande. Det blev nu mere Universiteterne i hine, ved hvilke de søgte den Uddannelse og den Lærdom, der blev den bedste Anbefaling til administrative Poster — noget, som i og for sig kunde have været meget godt, naar det ikke ved den nu én Gang givne Hærordning havde været til Skade for denne. Adelen blev mere og mere en Landadel med Særinteresser i Stedet for en Rigsadel med varm Følelse for og Forstand paa, hvad der i det Hele taget var til Gavn for Riget.

Alligevel, om end disse Forhold kan bidrage til Forstaaelse af den Mangel paa Pligtopfyldelse, der traadte saa stærkt frem, saa udgør de dog langtfra fuldgyldige Undskyldninger for den Mangel paa Fædrelandssind, der var saa meget fordømmeligere, naar den viste sig under Krigsforhold.

Dog maa det fastholdes, at de, hos hvem den fremtraadte, ikke udgjorde Flertallet. Mod Adelen i sin Helhed kan der ikke rettes Bebrejdelser for Mangel paa Fædrelandssind og Offerberedvillighed. Det var Overgangen til dens senere Optræden, der begyndte at vise sig; men i sin Helhed holdt den endnu fast ved de gamle Overleveringer. Det maa saaledes ikke forglemmes, at den jydske Adel paa Herredagen i Viborg 1569 udtalte at Kongen ikke burde indgaa eller give Samtykke til nogen Fred, som ej kunde være Rigerne og Undersaatterne lidelig, eller som kunde komme dem til Haan, Spot eller Forsmædelse. Kongen maatte hellere foretage,

hvad der kunde være dem til Ære og Berømmelse, og dertil vilde Adelen i alle Maader være ham behjælpelig[1]). Det maa ejheller forglemmes, at der mod Adelsrytteriets Optræden i selve Kampene ikke kan fremsættes nogen Anke. Den er snarere ophøjet over enhver Ros, og om der end maaske i Syvaarkrigens sidste Aar viste sig noget mindre Ihærdighed, saa behøves der omvendt blot en Henvisning til Axtorna-Slaget, i hvilket saa mange af Adelen købte Sejren med deres Liv, og mange andre taltes mellem de saarede og savnede[2]).

Paa Grund af Adelsrytteriets ringe Styrke forsøgtes der stundom i Krigstid, foruden ved Hjælp af hvervede, at faa til Veje bragt Ryttere udover, hvad der stilledes af Lenene, Arvegodset, samt mere eller mindre af Domkapitler og Klostre. Disse Forsøg, der gjaldt en Udredning fra Købstæderne og Bønderne, maa dog sikkert betegnes som en ganske midlertidig Nødhjælp og som mislykkede. De fremtræder ogsaa kun sjældent. De forekommer især i Unionens Tid, derefter kun nogle faa Gange, og det synes, at det blot var som ridende Skytter og for en Del kun til Landeværn, at saadan Tjeneste fordredes, som det vil blive omhandlet i det følgende.

---

[1]) 2. Juni 1569. Reg. X, 54 b flg.

[2]) Om de for Adelsrytteriet givne Krigsartikler se Emil Madsen, Studier over Danmarks Hærvæsen i det 16. Aarhundrede, 12 flg. — Retsgrundlaget for den Tjeneste, der udførtes af Adelens Svende i Fredstid, var den til Erik af Pommern henførte Gaardsret med enkelte Ændringer, særlig de 1528 (Fr. I's Reg. 163) og ved Recessen 1537 givne, derpaa Frederik II's Gaardsret af 1562. — Om Enkelthederne i Adelsrytteriets og overhovedet hele Rytteriets Ordning se Hist. Tidsskr. 7, I, 144 flg.

Købstadborgernes Tjeneste.

Paa Grund af Danmarks geografiske Forhold var Tjenesten til Søs oprindelig den vigtigste Del af den hele Krigstjeneste, der fordredes af Købstadborgerne, ved hvilket Udtryk der ikke maa forstaas alene de egentlig næringsdrivende Borgere, men ogsaa de i deres Tjeneste staaende, krigsdygtige Mænd, saaledes som det udtrykkelig udtaltes 1573[1]).

Endnu i det 16. Aarhundrede spillede denne Søkrigstjeneste en meget stor Rolle, med Hensyn til hvilken det dog maa være nok at anføre Hovedpunkterne.

I Begyndelsen af Aarhundredet udredede Købstæderne endnu efter gammel Sædvane saa mange udrustede og med Befalingsmænd og Mandskab af dem forsynede Krigsskibe, at disse udgjorde en betydelig Del af Rigets hele Krigsflaade. Endnu ved Ordningen af 1525[2]) bestemtes, at foruden Kongen skulde hver af Bisperne, ligesom det tidligere var sket[3]), og hver af de to største Byer, Kjøbenhavn og Malmø, udrede et Skib, medens de rige af Adelen hver skulde stille en Jagt, og de mindre Købstæder ved Søsiden enes om at udrede Skibe. En større Udredning fastsattes 1531, dog tillige paa en Maade nogen Indskrænkning, idet der da bestemtes, at nogle Lensmænd og Købstæder vel skulde udrede noget mere end før, men tillige, at de smaa Køb-

[1]) I Skrivelse om Mønstring af 17. August 1573 findes udtalt, at Byskriveren skulde forfatte Registre over alle Borgere, der var bosiddende i vedkommende By og ikke ved Alderdom eller Skrøbelighed forhindrede i at lade sig bruge, ligeledes over Tjenestesvende og andre, som fandtes værgagtige (Kanc. Brevb.)

[2]) D. Mag. 2, V, 96.

[3]) Jvf. Christensen l. c. 370.

stæder, som ikke formaaede at udrede Skibe, kun skulde hjælpe med Folk og Proviant[1]). I øvrigt hidførtes den væsentligste Forandring ved Reformationen, idet Bispernes Udredning faldt bort. Kongens Part i Udredningen voksede da, og efterhaanden som det erkendtes, at der var for store Vanskeligheder at overvinde selv for de store Lensmænd, paa Grund af det ved det nye Forladeskyts voksede Krav til Skibenes Størrelse og Udrustning, ophørte ogsaa de at udrede Skibe i det mindste fra 1555, samtidig med at Kongen skænkede sine Skibe større og større Omhu, saa at den kongelige Flaade alt tidlig under Christian III naaede en meget betydelig Styrke[2]). Endnu vedblev Købstæderne at yde deres Part; men efter faa Aars Forløb begyndte en Overgangs-

[1]) D. Mag. 2, VI, 128 flg. — Købstædernes Skibe findes benævnte „Jagter" i Skr. 30. Sept. 1531 (Fr. I's Reg. 365).

[2]) Ifølge Schäfer, Geschichte von Dänemark, IV. 390, findes der i Arkivet i Marburg en Fortegnelse fra Aar 1543 over, som det angives, samtlige danske Krigsskibe med Oplysninger om deres Besætning, Bestykning og Forsyning med Proviant. Det største Skib „Samson" havde en Besætning paa 712 Mand, blandt hvilke 150 Baadsmænd og 500 Knægte, og det var forsynet med 43 Stykker stort og smaat Skyts, samt 24 Hager. Det næststørste, „Michel", havde en lige saa stor Besætning, men kun 33 Stykker Skyts og 18 Hager. Det trediestørste, Hamburger-Gallion, havde kun en Besætning af 423 Mand, men derimod 35 Stykker Skyts og 24 Hager. I alt havde Flaaden om Bord 5046 Mand, blandt hvilke 1136 Baadsmænd og 3330 Knægte. Det var nærmest Skibenes Størrelse og Skytsforsyning, der var vokset, thi Størrelsen af Besætning synes i det foregaaende Aarhundrede snarere at have været større end mindre. Ved det Forbund, som blev indgaaet 1456 mellem Danmark og Frankrig, bestemtes saaledes, at den danske Konge, naar det forlangtes, skulde komme den franske til Hjælp med 40 eller 50 Skibe og paa dem 6000 eller 7000 Mand (Hvitfeld 863). — I den Liste angaaende Samson, som findes i D. Kancellireg. 474, er der for dette Skib kun opført 80 Skippere og Baadsmænd og 400 Knægte.

tid, der særlig fremtraadte i Aarene 1558—62, og i hvilken flere og flere Købstæder først foreløbig og saa for bestandig fritoges for at udrede Skibe imod, at de til Kongen afleverede det Skyts og andet Artillerimateriel, samt Krudt, der hørte til deres Skibe, stundom ogsaa selve Skibene, og i Stedet for kom Kongen til Hjælp med Folk og Proviant. 1565 blev der endnu fordret et Krigsskib af en Købstad; men dette synes saa at have været sidste Gang i det 16. Aarhundrede[1]). Der fordredes vel endnu derefter Skibe til Transport af Proviant, men ikke Kampskibe[2]), og fra dette Tidspunkt er det da alene den kongelige Flaade, som der er Tale om, og som efterhaanden udviklede sig saa meget, at den ved Frederik II's Død bestod af 22 Skibe med 624 Stykker svært Skyts[3]). Til denne afgav da Købstæderne en stor Del af Besætningerne. Især i Begyndelsen af Syvaarskrigen, da Artilleriet endnu ikke til Fulde ansaas for at være det afgørende Kampmiddel, forlangtes der af Købstæderne til Flaaden mange Folk med Harnisk, Skydevaaben og lange Spyd, saaledes 1564 c. 1800 Mand, foruden Befalingsmænd, Spillemænd og Læger[4]). Efter Syvaarskrigen synes derimod en lignende Udredning kun meget sjældent at have fundet Sted[5]). Samtidig forlangtes tillige mange Søfolk, medens ogsaa

[1]) 13. Juni 1565 (Kanc. Brevb.) Købstadskibe anvendtes sluttelig for sidste Gang i Kalmarkrigen (Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 156).

[2]) Ifølge Lind, Fra Kong Frederik den Andens Tid, 6, skulde det senest have været 1566, at man ophørte at paabyde Udredelse af Orlogsskibe af Købstæderne.

[3]) Garde, Den dansk-norske Sømagt, Kbh. 1861, 95.

[4]) 22. Marts 1564 (Kanc. Brevb.).

[5]) En saadan synes at være anvendt 1573 (17. Aug., 3. Sept. 1573) (Kanc. Brevb.)

mange Søfolk hentedes fra Norge og mange fra fremmede Lande søgtes tilvejebragte, foruden at stundom Baadsmænd udtoges af Skibe i Sundet, saaledes 1564 af Købstæderne ikke mindre end 1470 Baadsmænd[1]), i 1567 13 Skippere, 31 Styrmænd, 669 Baadsmænd, 30 Bartskærere, 35 Spillemænd og 57 Tømmermænd[2]), og i 1568 omtrent lige saa mange[3]), og en ret betydelig, undertiden endog større Udredning af lignende Folk, dog med Undtagelse af Skippere, Styrmænd, Spillemænd og Bartskærere, derhos af Skibsbyggere, vedblev ogsaa efter Syvaarskrigen fra 1574 indtil henimod 1587, da Tjenesten paa Holmen omordnedes[4]), og Dannelsen af Holmens faste Stok synes at være begyndt. Efter 1587 forekommer der kun nogle faa Udskrivninger af temmelig smaa Antal, vistnok nærmest kun som Tilskud, naar man kom i Forlegenhed for Folk[5]). I det mindste fra 1552 synes der vistnok altid at være betalt Løn til de saaledes udredede Søfolk, hvis Tjeneste i Almindelighed synes at have været meget lang[6]). Bøsseskytterne paa den kongelige Flaade synes at have været hvervede.

Ved Siden af Krigstjenesten fordredes der dog ofte en meget udstrakt Tjeneste af Købstadborgerne i Krigen til Lands. Først og fremmest gjaldt dette Forsvaret af deres egen By, for saa vidt den var befæstet, hvad der egentlig kun var en Følge af Landeværnspligten; derhos

---

[1]) Lind I. c. 75.
[2]) 25. Febr. 1567 (Kanc. Brevb.).
[3]) 23. Febr. 1568 (Kanc. Brevb.).
[4]) 20. Novb. 1587 (Sj. Tg.).
[5]) Saaledes 29. April 1591 af 40 Tømmermænd, 13. Aug. 1601 af 36 og 10. Aug. 1604 af 30 Baadsmænd, alt fra de Kjøbenhavn nærmest liggende Byer (Sj. Tg.).
[6]) Jvf. Skr. 4. Juli 1616 (Secher, Corp. const. dan. III, 481).

fordredes Tjeneste efter Omstændighederne i andre befæstede Byer eller endog i aaben Mark i udstrakt Grad, ogsaa udenfor Rigets Grænser.

Især i Unionens Tid, dog ogsaa enkelte Gange senere, sés der, som omtalt foran (S. 148), at være udredet Folk baade til Hest og til Fods af Købstæderne. En Optegnelse fra 1506 viser saaledes, at der af Købstæder Øst for Øresund er udredet eller skulde udredes 300 til Hest og 350 til Fods[1]). Til Felttoget 1520 forlangtes der af Købstæderne ridende Skytter, hver Mand med en Hest af 20 Marks Værdi, med Harnisk og Værge, og enten med en Bøsse eller Armbrøst[2]). Paa Mønstersedler, som endnu findes fra Aarene 1529 og 1535[3]), findes tilsvarende optegnet Folk til Hest fra Købstæder; men derefter synes saadant ikke mere at forekomme, undtagen 1567, da Kongen havde befalet Otte Brade at gøre et Tog ind i Sverig med de i Skaane hjemmehørende Adelsmænd, Borgere og Bønder, og i dette Tog skulde ogsaa Ryttere, udredede af Købstæder, deltage[4]).

I Almindelighed var det dog kun Tjeneste til Fods, som fordredes af Købstadborgerne, og som man gjorde Regning paa, dog i meget ulige Grad til de vekslende Tider.

Især i Begyndelsen af Aarhundredet var det som oftest meget betydelige Udredninger, der forlangtes, saa betydelige, at de ved Siden af, hvad der fordredes til Krigsskibene og til forskellig anden Tjeneste, maa have

[1]) D. Kancelli, Mønstringsruller etc. 1505—1562.
[2]) Allen, De tre nord. Rig. Hist. III, 140. Jvf. angaaende de fyenske Byer Vedel Simonsen, Bidrag til Odense Byes Hist. II. 1. S. 141.
[3]) D. Kancelli, Mønstringsruller etc. 1505—1562.
[4]) 16. Novb. 1567 (Kanc. Brevb.).

været meget byrdefulde, især da der i Reglen af de Folk, der i det Hele taget udrededes, forlangtes, at de skulde bringe Proviant med for 2 Maaneder. Senere, alt som Skydevaabnene blev forbedrede, og Krigsfærdigheden hos de hvervede voksede, sank Tilliden og Kravene til Borgernes Væbninger, dog kun periodisk, idet man nødig gav Afkald paa den Forøgelse af Hærstyrken, der kunde opnaas ved dem. Til alle Tider var det Regeringen magtpaaliggende, at Borgerne holdt deres Udrustning i Orden, og idelig og idelig udstedtes Paabud herom, snart til samtlige og snart kun til enkelte Købstæder, alt som Manglerne traadte frem ved de Mønstringer, der af og til holdtes.

Det er umuligt at angive, hvad der i Virkeligheden blev udredet i Krigstid, da der omtrent ikke foreligger Oplysninger herom, og der derhos ofte ikke bestemt kan skelnes mellem, hvad der blev anvendt til Lands og til Søs. Men Forholdenes Vekslen ses alligevel tilstrækkeligt af de enkelte Oplysninger, der haves om den Styrke, som fordredes ved visse Lejligheder, af de Resultater af Mønstringerne, som endnu forefindes, og af de Paabud, der udgik.

Det kan være tvivlsomt, om de 80 Mand, som 1509 fordredes alene af Aarhus[1]), var udelukkende bestemte til Hæren; derimod kan der næppe være Tvivl om, at naar der 1523 fordredes c. 1300 Mand fra de fleste Købstæder Vest for Øresund til Møde ved Kjøbenhavn den 10. Aug., saa har det været Hensigten at anvende dem i Belejringshæren, om der end siges „at de skulde give

[1]) Hübertz, Aktstykker vedk. Staden og Stiftet Aarhus, I. 98.

dem ind i Øresund til Skibe og bringe to Maaneders Proviant med" [1]). En paatænkt Anvendelse til Lands fremgaar tydeligt af det 1537 udstedte Paabud om at holde Udrustningen i Orden, idet der dèr tilføjes, at Borgerne, naar det forlangtes, skulde give sig i Marken til Fods [2]). Overensstemmende hermed forlangtes der 1539 af Malmø, at Byen skulde sende „til Marken" en Fænnike, dannet af hver tredie Mand, og udrustet tillige med hvad svært Skyts der havdes og kunde føres med. Da der 1542 befrygtedes et Angreb paa Kjøbenhavn og Landskrone, befaledes det Borgerne i nogle Byer at forstærke Besætningen i dem [3]). Noget mindre forlangtes, da der 1545 paatænktes et Tog mod Ditmarsken, idet der i Følge et Brev til Odense om Udredning fra denne By, kun forlangtes, at hver fem Mand skulde udrede den sjette [4]).

Her var der dog omtrent naaet det Tidspunkt, da det synes, at man havde begyndt at faa Betænkelighed ved at bruge Købstadborgerne i aaben Mark. Da der 1545 syntes at være Fare for Krig, udgik der den 12. April Breve, som forlangte Udredning af bevæbnede fra Købstæderne i Nørrejydland og Fyen, da Kongen havde aftakket de fremmede Krigsfolk, som han plejede at have i sin Tjeneste. Allerede den 28. April genkaldtes dog Befalingen. Kongen skrev, at han havde besluttet at antage hvervede, efter at han havde overvejet Sagen med Rigsraadet og fundet, at det vilde være Købstæderne til for stort Besvær at udrede Udbudet, og — findes der

[1]) D. Kong. Hist. Fasc. 10.
[2]) D. Mag. 3, VI, 184.
[3]) Jacobsen, Afh. i Hist. Tidsskr. 2, I, 162.
[4]) Fyns Stifts literaire Selskabs Aktstykker, 77.

tilføjet — Udbudet vilde ogsaa komme os og Riget til en føje Hjælp [1]).

De sidste Ord synes klart at give til Kende, at man ikke troede, at Borgernes Udbud ret vilde gøre Fyldest; men det er vanskeligt at se, hvad der kan have givet Anledning dertil. Snarest maa denne søges i Borgernes Bevæbning. Der haves vel ikke Mønstringslister fra omtrent hint Tidspunkt, først fra 1555 og nogle følgende Aar; men af disse, som dog kun gælde enkelte Byer hist og her, synes det at fremgaa, at Bevæbningen paa dette Tidspunkt lod en Del tilbage at ønske. Skydevaabnene var endnu ikke overalt komne til saa megen Anseelse, at Opmærksomheden var bleven henledet paa dem. Den almindeligt attraaede Udrustning for Borgersoldaterne var Harnisk (med hvad dertil hørte), langt Spyd eller Hellebard og „Degen" (Kaarde). Harnisket gav Anseelse, og det synes at have været sjældent, at Øvrighedspersonerne og de mere fremtrædende Borgere, der var Befalingsmænd, ikke havde Harnisk; men dets Anskaffelse var noget bekosteligt; de mindre velstillede havde ikke Raad dertil efter den Tilbagegang, Byerne havde lidt ved Grevens Fejde. Der fandtes derfor i adskillige Byer en Del, som ikke besad det. I nogle Byer, f. Eks. Cimbrishamn, synes der endog at have været meget faa eller ingen, der besad et saadant. Kunde den, der ikke formaaede at anskaffe sig et Harnisk, dog tilvejebringe et Skydevaaben, var han endda efter Tidens Fordringer ret godt bevæbnet; thi Skytterne i Borgervæbningen synes da aldrig at have haft Harnisk; men ogsaa Skydevaabnene, dels de ældre Halvhager, dels de

[1]) D. Mag. 4, I, 62, 101.

nyere „Rør", fandtes ikke i stort Antal. I samtlige Byer, for hvilke der haves Mønstringslister, tagne under ét, udgør Skytterne fra en Fjerdedel til lidt over en Trediedel af de i Listerne opførte bevæbnede Borgere. Tilbage blev der da et Antal af Borgere, som ofte var ikke ubetydeligt, og hvis hele Udrustning bestod i et eller andet Slags Spyd og en „Degen" eller Kaarde, sjældent et Sværd, og endelig fandtes der stundom nogle, som aldeles ikke besad Vaaben[1]).

Bevæbningens Tilstand har næppe været bedre 1546, og den var det næppe heller i væsentlig Grad, da Syvaarkrigen indtraf. De store Krav, som den stillede til Rigets Forsvar, bevirkede, at man i Krigen til Lands ikke undlod at benytte Købstadborgere baade til Forsvar af befæstede Byer og i aaben Mark i fremmed Land[2]). Forskellige Optegnelser viser dette; derimod savnes Angivelser af, hvor store Styrker der saaledes anvendtes[3]), og der haves kun en enkelt Mønstringsliste fra 1563, og denne frembyder ikke noget særegent fremfor, hvad der ovenfor er fremsat angaaende Bevæbningen. Der kan saaledes ikke udtales nogen begrundet Mening om den Anvendelse, der i hin Krig gjordes af Borgersoldaterne,

[1]) Se nærmere om Bevæbningen, som overhovedet angaaende Enkelthederne i Fodfolkets Ordning paa hin Tid Hist. Tidsskr. 7, I, 165 flg.

[2]) Kongen befalede saaledes Juledag 1567 Udbud af Købstæderne til at sendes ind i Sverig (Kanc. Brevb.).

[3]) Det er sandsynligt, om ikke paaviseligt, at man i Krigens første Aar af og til har forlangt store Udbud af Købstæder til Anvendelse i Krigen til Lands. I Norge synes man dog at have gaaet endnu videre, idet der 1566 af c. 320 Borgere i Bergen forlangtes udredet 200, et Antal, som man dog senere nedsatte til hver fjerde Mand (Hist. Tidsskr. 5, VI, 117), det samme Antal, der synes at være det højeste, som man er gaaet til herhjemme under Syvaarskrigen.

og om deres Optræden; men dog synes den Omstændighed, at Kongen den 30. Marts 1568 bifaldt, at de af Købstæderne i Skaane, Sjæland, Laaland og Falster udredede Knægte blev hjemsendte med Undtagelse af dem, der godvillig vilde blive, ikke at tale for, at man har følt sig særdeles tilfreds med Borgersoldaternes Tjeneste, om end der til Grund for Beslutningen til Dels kan have ligget en Hensyntagen til de paagældende Byers økonomiske Vilkaar.

Efter Syvaarskrigen foretoges der i Frederik II's Regeringstid intet med Hensyn til Borgervæbningen, undtagen at der i Aarene 1573 og 1583, da Uroligheder kunde befrygtes, blev foretaget Mønstringer. Borgerne fik saaledes for største Delen Lov til at skøtte sig selv; men om der saaledes end ikke tilgik dem noget Paabud, saa indtraadte der dog ved deres egen Drift betydelige Forandringer i deres Bevæbning, idet de mere og mere aflagde Harniskerne, dermed til Dels ogsaa de lange Spyd, og gik over til at blive Skytter. Det kan vel være, at Aflæggelsen af Harnisket i enkelte Byer til Dels har været en Følge af økonomiske Forhold, om end Købstæderne paa dette Tidspunkt var i stærk Opkomst; Bekvemmelighedshensyn kan vel ogsaa have gjort sig gældende; men den væsentligste Bevæggrund synes dog at have været en rigtig Erkendelse af, hvad der tjente Borgerne bedst. Ogsaa de Skyttelag, som fandtes i adskillige Byer, kan vel have bidraget til Forandringen, og Lyst til at skyde synes af og til fremtrædende [1]). Som et Eksempel

[1]) Som et Eksempel herpaa kan nævnes, at Regeringen 1595 fandt sig foranlediget til at forbyde Aarhus Borgere at skyde efter Fugle ved Domkirken, og hvor Borgerne ellers skød efter egen Lyst og Villie (24. Novb. 1595, J. Tg.).

kan der fremdrages Forholdene i Aalborg, der vistnok maa anses for stedse i de her omhandlede Tidsrum at have været en ret velhavende By. I Mønstringslisten for 1556 findes der her optegnet 261 væbnede Borgere, deraf det forholdsvis særdeles store Antal af 138 med Harnisk og 108 Skytter[1]). 1583 fandtes der 419 væbnede Borgere, men blandt disse var der kun 41, som besad Harnisk, medens 253 havde Langbøsser og de øvrige, forskellige andre Vaaben, især de saakaldte Fjederspyd. Foruden Bøsserne findes der nu tillige hos Borgerne især hos Befalingsmændene, dog ogsaa stundom hos flere andre, Pistoler („stakkede Rør"). I det Hele taget var vistnok Bevæbningen bleven forbedret, om end en enkelt By kunde være en Undtagelse[2]).

Da Frederik II var død, fandt Regeringsraaderne det ønskeligt, at der blev holdt Mønstring, og denne foregik da i Efteraaret 1588. Den blev paabudt 5. Juli, og ved denne Lejlighed blev der i det mindste for nogle Byer angivet Regler for, hvorledes der med Hensyn til Udrustningen skulde gaas frem. Det bestemtes saaledes for Odense, at de Borgere, som besad hele Gaarde og ikke havde fuld Rustning med Harnisk, skulde have an-

[1]) Muligt har det bidraget til, at der i Aalborg fandtes særdeles mange udrustede med Harnisk, at Borgerne dér 1553 havde faaet en Paamindelse i Anledning af, at Kongen havde erfaret, at en Del af dem havde solgt deres Harnisker og Værger til Bønder, da disse netop havde faaet Paabud om at bringe deres Rustning i Orden (29. Sept. 1553, Kanc. Brevb.).

[2]) Som saadan fremtræder Skagen i Mønstringslisterne fra 1583. Af 335 Borgere havde kun 77 et eller andet af de sædvanlige Vaaben. Som Bemærkning findes, at de øvrige kun havde Baadsmandsøkser, dels fordi mange i Syvaarskrigen havde mistet deres Værger, og dels fordi de for en stor Del var blevne udtagne til Baadsmænd. De vilde dog gerne købe Bøsser og andre Værger, hvis Kongen ønskede det.

skaffet sig saadanne Udrustningsgenstande til den næste Mønstring. De, som var takserede til Hageskytter, skulde dertil forskaffe sig Stormhuer. De, som ikke var takserede til fuld Rustning eller lange Rør, skulde anskaffe Hellebarder eller Fjederspyd. Det blev forbudt at laane den Udrustning, der forlangtes, og Øvrigheden skulde én Gang om Aaret foretage Husundersøgelse for at komme til Kundskab, om enhver havde den befalede Udrustning[1]).

Derefter gik der atter en Del Aar hen, i hvilke der intet forekommer af Interesse, uden at der 1593 holdtes en Mønstring, muligt dog kun angaaende Købstæderne paa Sjæland, Laaland og Falster, og at der 1596 til Kongens Kroning forlangtes ogsaa fra en Del Købstæder udenfor Kjøbenhavn Borgersoldater til at paradere. I al denne Tid vedblev den ovenfor omtalte Forandring i Borgersoldaternes Bevæbning, og denne blev derved i det mindste lige med den Bevæbning, som da synes at have været den mest attraaede hos de hvervede Fodfolksoldater, idet man hos dem vel i Syvaarskrigens Tid havde ønsket mange Skytter, men i Christian IV's Tid derimod forholdsvis færre, i Reglen Halvdelen af den hele Styrke, saaledes som det passede bedre til Kampen i aabent Jordsmon.

---

[1]) Vedel Simonsen, Odense Byes Historie, III. 34. Ved denne Mønstring i 1588 forefaldt et mærkeligt Sammenstød mellem Borgersoldaterne fra Vordingborg og fra Præstø. De skulde tilsammen danne én Fænnike og havde derfor ogsaa kun én Fane, som allerede lang Tid i Forvejen var overgivet til en Præstø-Borgsr, som skulde føre den i Marken. Da Fænniken blev mønstret i Vordingborg, vilde Mændene fra denne By tage Fanen fra Præstø-Mændene, og det kom derved til Haandgribeligheder, ved hvilken Fanen blev sønderreven. (6. Novb 1588, Sj. Tg.)

Endelig, i 1598, foretoges en virkelig Ordning. Kongen udtalte, at han havde erfaret, at Borgerne ikke var udrustede, saaledes som de burde være, og ikke heller rigtig takserede med Hensyn til deres Udrustning. Man havde ikke tilbørligt bekymret sig derom, saa at enhver havde raadet sig selv og holdt sig med Vaaben og Værger, som han selv lystede. Det bestemtes derfor, at de nu skulde takseres, saa at enhver blev udrustet, som han „af yderste Formue" kunde afstedkomme det, og omtrent saaledes, at af hver 100 Mand skulde 60 være Skytter med Stormhue, 20 med lange Spyd og fuld Rustning, og 20 med Hellebarder. Der tilføjedes den ret vigtige Bestemmelse, at de, som manglede Vaaben, skulde skaffe sig Penge inden den næste Paaske, og Kongen vilde saa levere dem Vaabnene til billig Pris. Han havde bestilt sig adskillige Slags Vaaben udenlands og vilde snart faa dem[1]).

En Tilendebringelse af Takseringen synes dog først at være sket 1600. Resultaterne foreligger for hele Riget og viser, at Borgersoldaternes hele Antal var 12,341, og at der blandt disse fandtes 6909 Skytter, 2129 med Harnisk (og lange Spyd), 3124 med Hellebarder eller Fjederspyd og de øvrige med Slagsværd eller anden særlig Udrustning, blandt disse ogsaa Spillemænd[2]).

Med denne Ordning gik da Aarhundredet ud.

Sammen med Forandringer i Ordningen foregik ikke mindre betydelige i Udtagelsen af Mandskabet, Besæt-

[1]) 2. Aug. 1598 (Sj. Tg.). Der findes angivet, at Helsingør i det 16. Aarhundrede selv skal have ejet Harnisker og Vaaben til Bevæbning af Borgerne (D. Mag. 3, II, 227 Anm.). Dette synes dog ikke at have været almindeligt.

[2]) Se nærmere herom Hist. Tidsskr. 7, I. 209 flg.

telsen af Befalingsmandsposterne og Mønstringerne, som Følge af, at Kongen greb mere og mere ind i Købstædernes Styrelse. Til Bevægelsen i denne Retning, der foraarsagedes dels af Uenighed blandt Borgerne og dels af Magt- og Herskesyge hos Øvrighedspersonerne, synes der at forekomme Spor alt i Slutningen af det 15. Aarhundrede; men den fremtraadte først i mere udstrakt Grad i det 16., navnlig 1547, da det paalagdes mange Lensmænd at føre Tilsyn med Købstæderne i deres Len[1]), og den kan betragtes omtrent som endt 1561, da Kongen befalede de nærmest Købstæderne boende Lensmænd at tage disse i Forsvar og at paasé, at det var dygtige Folk, der ansattes som Borgmestre, Raadmænd og Byfogeder, og at de varetog deres Embeder paa rette Maade, medens det tillige befaledes Borgerne at være Lensmændene lydige og at henvende sig til dem med deres Klager[2]).

Denne Forandring maatte blive af Betydning for alle Købstædernes Anliggender og saaledes ogsaa for de ovenfor fremdragne, dog med enkelte Tillempninger.

Bestemmelsen om, hvem der skulde udtages til at drage ud, synes i Aarhundredets første Del ganske at have været overladt til Øvrigheden i de enkelte Byer. Derefter synes det at have været i det mindste Hensigten, at Lensmændene skulde drage om til de dem underlagte Byer og tillige med Byfogeden bestemme, hvem der skulde udredes, og paasé, at der ikke stilledes

[1]) D. Mag. 4, I, 332 flg.

[2]) 8. Juli 1561 (Kanc. Brevb.). — Et Eksempel paa, at det blev overdraget Rigsraader at udvælge Borgmestre og Raadmænd mellem flere af Borgerne udpegede, haves ved Skr. 15. Jan. 1567 (Vedel Simonsen, Odense Byes Hist., II. 2. S. 139).

uduelige og vanføre Folk[1]). Under selve Krigen var det derimod som oftest særlige, af Kongen dertil for hver Gang især udnævnte Mænd, som Hvervet blev overdraget, deriblandt ogsaa Skibshøvedsmænd, naar de udtagne skulde benyttes til Søs, og der samtidig til lignende Tjeneste skulde udtages Bønder og Personer af Landalmuen. Navnlig Hensynet til Søkrigstjenesten synes saaledes at have gjort sig gældende ved Udnævnelsen af de Mænd, som skulde varetage Udskrivningen 1565 til Dels med Bistand af Lensmændene[2]). Derimod blev Hvervet det følgende Aar overdraget til særlige betroede Rigsraader, og de skulde selv bestemme, til hvilke Byer hver enkelt vilde drage[3]). 1570 blev det overdraget Lensmanden i Nyborg at foretage Bestemmelserne i hele Fyen[4]). Efter Syvaarskrigen, da der kun udtoges Folk af Købstæderne til Søtjeneste, fortsattes paa samme Maade, idet der af Kongen udnævntes Mænd for hver Gang, deriblandt ret hyppigt Skibshøvedsmænd, saaledes 1577 og 1579[5]). Efter 1580 synes det, maaske med sjældne Undtagelser, altid at have været vedkommende Lensmænd, der bestemte, hvem der skulde udredes.

Der findes nogle Eksempler paa, at udtagne under-

---

[1]) Saaledes i en udateret, formentlig fra Syvaarskrigens første Tid hidrørende Concept (Rigsark. Div. Sager A. 1, 10).

[2]) 14. Nov. 1565. — Knud Stensen paa Sjæland, Lave Venstermand paa Laaland og Falster, Peder Munk i Fyen, Kristjern Juel og Enevold Kruse i Jydland (Kanc. Brevb.).

[3]) 9. Okt. 1566. — Jørgen Lykke, Holger Rosenkrantz, Otte Brade, Jørgen Rosenkrantz (Kanc. Brevb.). Jvf. 19. Febr. s. A.

[4]) 27. Marts 1570. — Eskild Gøye (Kanc. Brevb.).

[5]) 16. Decb. 1577. — Kristjern Munk til Gjessing Gd. i Jydland, Alexander Durham i Fyen (Kanc. Brevb.). — 1. Decbr. 1579. — Foruden de nævnte Jørgen Skulle i Sjæland og Smaalandene, Lavrits Kruse Tygesøn i Skaane (Kanc. Brevb.).

tiden ere blevne fri for Tjeneste ved at indbetale en Pengesum, saaledes 1567[1]), men ofte kan dette ikke have forekommet. Fra samme Aar haves ogsaa Tilladelse for en Borger til at stille en anden i eget Sted[2]), men ogsaa dette synes kun i hint Aar at have været anvendt, og saa vel Løskøbelse som Stillingstilladelse synes nærmest kun at have gældt Tjenesten til Søs. Derimod findes der fra Aarhundredets første Tid Eksempler paa, at hele Byer er fritagne i nogle Aar for Udbud tillige med Skat og andre Byrder, som oftest fordi den paagældende By havde lidt Skade ved Krigsbegivenheder, Ildebrand eller lignende, eller fordi den havde anvendt stor Bekostning paa en eller anden offentlig Bygning. Lund fritoges saaledes 1524 i seks og Vä i ti Aar blandt andet for Udbud. Lignende Fritagelser synes dog kun sjældent at forekomme længere frem i Tiden[3]).

Befalingsmændene blev undertiden valgte af Borgerne selv. Det udtaltes saaledes 1539, at Borgerne selv med Borgmester og Raads Samtykke skulde vælge en Høvedsmand[4]). Mere almindeligt var det, at en Borgmester og en Raadmand, eller ogsaa kun én saadan skulde an-

---

[1]) 5. Juli 1567 tillades det 60 Borgere i Odense at blive hjemme mod at betale 1000 Dlr. (Kanc. Brevb.). Nogle Indtægter af samme Art findes i Regnskaberne for 1567 (Grundtvig l. c. S. XIX).

[2]) 20. Juni 1567 udtaltes, at hvis det faldt nogen udtagen for besværligt selv at tjene til Skibs, kunde han i Stedet for sig selv udrede en duelig Mand og tage ham med til Kjøbenhavn. Befandtes saa denne brugbar, kunde han selv blive hjemme (Kanc. Brevb.). Stillingstilladelsen havde iøvrigt Hjemmel i Kong Hans' Købstadprivilegier 1484, Pkt. 8. Den findes her betinget af Borgmester og Raads Samtykke.

[3]) 6. og 8. Juli, 27. Aug. 1524, Fr. I's Reg.

[4]) D. Mag. 3, VI, 226 flg.. 6. Juni 1567 (Kanc. Brevb.).

føre Borgerne og følge med dem fra deres By, naar de blev udredede. Bispen af Aarhus gav 1510 Kongen det Raad, da de til Flaaden udredede Folk havde vist sig uduelige, at han skulde lade en Borgmester eller Raadmand følge med, da en saadan næppe vilde tage andre end duelige Folk med sig[1]). Paabud om, at Borgerne skulde sætte en Borgmester eller Raadmand til Høvedsmand, udgik 1537[2]), og det synes at have været den almindelige Regel omtrent i hele Aarhundredet, at især en Borgmester var Høvedsmand, idet saadant af og og til er optegnet i Mønstringslisterne, om det end ikke altid var med Glæde, at den paagældende drog ud i saadan Bestilling[3]); men stundom har der ogsaa været Undtagelser. 1539 befaledes det jo saaledes Borgerne at vælge en Høvedsmand, dog med Borgmesters og Raads Samtykke. Det synes ogsaa sandsynligt, at to Personer med fremmede Navne, som 1565 af Øvrigheden i Odense blev ansatte som øverste Befalingsmænd over Byens Udredede, ikke har hørt til Øvrigheden[4]); thi det blev dette Aar befalet, at en „forsøgt" (krigsvant) Borger af hver By skulde føre de udbudte og have Befaling over dem[5]). 1566 befaledes det Lensmændene at ansætte Høvedsmænd over det Udbud, saavel af Borgere som Landalmue i Skaane,

---

[1]) Hübertz, Aktstykker vedk. Staden og Stiftet Aarhus I. 100.

[2]) D. Mag. 3, VI, 184.

[3]) Øvrigheden i Ribe tilbød under Syvaarskrigen en Mand, som ikke synes at have haft Adkomst til en Plads i Byens Raad, at blive Raadmand paa den Betingelse, at han som den yngste skulde paatage sig at anføre Byens Krigsfolk; men dette vilde han dog ikke (Samlinger til Jydsk Hist. og Top. 1, I. 225).

[4]) Fyens Stifts literaire Selskabs Aktstykker, I, 79. Deres Navne var Thomis v. Pomern og Henning vam Hus.

[5]) 8. Febr. 1565 (Kanc. Brevb.).

der var bestemt til Halmstad[1]), og 1567 var det de foran (S. 163 Anm. 3 og 4) nævnte Rigsraader, som skulde gøre det[2]), saa at der aabenbart under Syvaarskrigen har været en idelig Vaklen i dette Forhold som i saa mange andre. Over de Borgersoldater, som skulde have Opsyn og Varetægt paa Slottet i Kjøbenhavn og i Byen ved Christian IV's Kroning 1596, blev der tildelt en Hofsinde, Fromholt Berg, den øverste Befaling[3]). Senere ansattes af Kongen Befalingsmænd over visse Dele af Borgervæbningen, saaledes 1599 Severin v. Aarhusen, der ansattes som Høvedsmand for de smaa Købstæder i Sjæland, og som 2 Gange om Aaret skulde drage om til alle Købstæder i denne Landsdel undtagen Kjøbenhavn og Helsingør, dèr mønstre Borgerne og eftersé, at Borgerne var udrustede, som de burde[4]), og 1600 Lensmanden paa Ravnsborg, Knud Urne til Aarsmarke for Købstæderne paa Laaland og Falster[5]).

Om Ansættelsen af de mere underordnede Befalingsmænd, Læger, Spillemænd o. s. v. haves ingen Oplysning, saa at det vel kan forudsættes, at Borgerne selv og senere Byernes Øvrighed har ansat dem.

Mønstringen var i Begyndelsen ganske overladt Byernes Øvrighed. Dette vedligeholdt sig indtil Midten af Aarhundredet, og Paabud derom udstedtes undertiden, saaledes 1539, da der tillige fastsattes, at der skulde holdes Mønstring hvert Aar[6]). 1554 befaledes det, at

[1]) 4. Sep. 1566 (Kanc. Brevb.).
[2]) 24. Jan. 1567 (Kanc. Brevb.).
[3]) Rmt. Rgsk. 1. Maj til 1. Sept. 1596, 322 b, 325.
[4]) Rtm. Rgsk. 1599/1600, 527. 29. Okt. 1599 (Sj. Reg.).
[5]) Rtm. Rgsk. 1600/01, 284 b, Bestalling i Hofmønsterskriverens Regnskab 1599/1600, 209 flg.
[6]) D. Mag. 3, VI, 226. — 29. Sept. 1554 fastsattes, at den aarlige

Lensmændene skulde foretage den paa det Sted, hvor de befalede Borgerne at møde[1]), og dette blev nu med nogle faa Undtagelser det sædvanlige, indtil i Frederik II's Tid, da der indtraadte lignende Uregelmæssigheder, som dem, der foran er fremdragne. Efter Syvaarskrigen foretoges kun Mønstring nogle faa Gange, til Dels ved Hjælp af særlig udnævnte Personer, især Rigsraader, eller ogsaa andre Lensmænd, efter Forhandling med Byernes Øvrigheder[2]). Efter Frederik II's Død foretoges ligeledes kun nogle faa Mønstringer. Den første, som foretoges samme Aar, som Kongen døde, skulde udføres af selve Regeringsraaderne i Kjøbenhavn og Kjøge, i øvrigt til Dels stiftsvis især af Rigsraader, hvad disse dog ikke ganske kunde overkomme, saa at der maatte tilskrives andre om at træde i deres Sted i nogle Byer[3]). En anden Mønstring, som kun udstrakte sig til enkelte Landsdele, foretoges 1591 af Rigsraader og andre særlig udnævnte, den sidste, befalet 1598, alene af de paagældende Lensmænd[4]). Mønstring af dem, der skulde gøre Tjeneste i Kjøbenhavn ved Kongens Kroning 1596, befaledes udført af særlig dertil udnævnte Personer[5]), og 1599 og 1600 blev der truffet de Foranstaltninger, som alt er nævnte foran (S. 166).

Foruden de ovennævnte Udbud forlangtes yderligere i Krigstid af Købstæderne stundom andre Udbud i for-

---

Mønstring skulde foregaa Onsdag efter 1. Maj, hvilket atter den 7. Marts 1556 forandredes til, at den skulde finde Sted Mandag efter 4. Maj (Kanc. Brevb.).

[1]) 29. Sept. 1554 (Kanc. Brevb.).

[2]) 17. Aug. 1573, 28. April, 6. Maj 1583 (Kanc. Brevb.).

[3]) 5. Juli, 28. Aug. 1588 (Sj. Tg.), 28. Aug. 1588 (J. Tg.).

[4]) 26. April 1591, 2. Aug. 1598 (Sj. Tg.).

[5]) 12. Juni 1596 (Sj. Reg.).

skellige Øjemed. Der forlangtes saaledes, dog ikke i stor Udstrækning, Kuske og Heste til Artilleriet[1]). 1535 og 1536 fordredes flere Gange af forskellige Købstæder forspændte Vogne og Folk med Skanseredskaber og Tømmermænd til Arbejde i Lejren ved Kjøbenhavn og i Hvidøre, Anlægspladsen for Kongens Flaade, og deromkring[2]). 1565 befaledes Købstæderne i Skaane at udrede Karle med 113 Heste til Brug for Hæren[3]). Hertil kom endnu en Mængde Transporter af Proviant, især til Søs, og Overførsel paa de forskellige Færgesteder af Folk og Gods, for hvilke Ydelser der dog i de fleste Tilfælde erlagdes Betaling.

Betragtes Tilstanden ved Borgernes Væbninger nærmere, da er det første Indtryk unægtelig, at de have vist sig mangelfulde; men for en billig Bedømmelse maa det ogsaa tages i Betragtning dels, at der fra Regeringens Side især i den anden Halvdel af Aarhundredet indtil omtrent ved dets Slutning langtfra gjordes, hvad den formaaede, dels at Købstæderne i det hele Aarhundrede maatte bære store Byrder, som det egentlig var Statens Sag at bære. Vel ophørte Udredningen af Skibe og dermed Anskaffelsen af det til samme hørende svære Skyts; men der blev tilbage Vedligeholdelsen og Ombygningen af Værkerne ved de befæstede Byer og i alle Byer Omkostningerne ved Borgernes Selvanskaffelse af Vaaben og den egne Forsyning i Krigstid med Proviant, der blev saa meget føleligere, som det ifølge Sagens Natur kun var sjældent, at de udbudte fik Løn. Til alt dette kom de Ulemper og Byrder, som fulgte af de i rigt Maal

[1]) Saaledes 1535 (D. Mag. 3, V, 279) og 16. Juli 1563 (Kanc. Brevb.).
[2]) D. Mag. 3, V, 261, 281, 309.
[3]) c. 26. Aug. 1565 (Kanc. Brevb.).

benyttede Borgelejer eller Indkvarteringer baade i Fredstid og Krigstid, af Forpligtelsen til at modtage og i en vis Tid frit at underholde de kongelige Personer og deres Følge m. fl. paa Rejser og af de ofte misbrugte Forlangender om Ægtkørsler, endvidere, at der i adskillige Byer fandtes ikke faa Adelige, Lærde, Gejstlige, Kirkebetjente og Folk, der stod i Kongens Tjeneste, til Hobe Personer, der dels var fritagne og dels, saa vidt det stod til dem, søgte at blive fritagne for alle borgerlige Byrder, og endelig at der ikke sjældent var Uenighed mellem Borgerne selv om Fordelingen af Byrderne, idet snart én og snart en anden, særlig Øvrighedspersonerne og de mere formuende, søgte at unddrage sig Deltagelse i dem, saaledes især, hvad der angik Indkvartering og Modtagelse af Kongens Folk. Den længste Tid af Aarhundredet var tillige en meget uheldig Tid for mange Byer. Adskillige led haardt under, hvad Krigene havde ført over dem, i nogle tog Næringen betydeligt af af forskellige Grunde, enkelte Steder flyttede Borgerne bort, fordi de ikke kunde udholde Byrderne, saaledes i Kjøge 1569[1]), og idelig fremkom Klager over Byernes Armod og de mange øde Grundstykker i dem, indtil endelig i Aarhundredets sidste Fjerdedel en bedre Tilstand begyndte at indtræde, og en almindelig Velstand efterhaanden udbredte sig.

Alligevel kan det vel være, at der har været betydelig mere af Fædrelandssind og Krigeraand hos Borgerne, end det egentlig synes. Medens det vel af forskellige Grunde var forbudt Borgerne at bære Skydevaaben udenfor „deres Byfred", i Kjøbenhavn og maaske ogsaa

[1]) 9. Sept. 1569 (Kanc. Brevb.).

i nogle andre Byer endog i al Almindelighed at gaa med Vaaben udenfor deres Bolig, saa viser dog allerede det foregaaende, at Borgerne havde Sands for at forbedre deres Bevæbning i Retning af Skydevaaben og Lyst til at erhverve sig Færdighed i at bruge dem, selv om der ikke let kunde foretages nogen synderlig Øvelse[1]). For Borgernes Mandsmod og Behjertethed taler ogsaa det ihærdige Forsvar af befæstede Byer, som flere Gange udførtes i Løbet af Aarhundredet, og en stor Del af Flaadens Mandskab, om hvis Kampe der sjældent lyder andet end godt, bestod jo ogsaa af Købstadmænd. Derimod haves omtrent ingen Oplysning om Borgernes Optræden i Krigen i aaben Mark. Sandsynligvis har den været mindre heldig, hvad der allerede vilde følge af Manglen paa Øvelse, men der vides dog intet bestemt i saa Henseende. Den eneste Udmærkelse, som kunde blive en Borger til Del for hans Forhold i Krig, var hans Optagelse i Adelsstanden; men om der end omtrent ikke kan anføres Eksempler paa, at sligt er sket[2]), saa maa det erindres, at der skulde over Maade

[1]) Paabud om Skydeøvelser udgik 1565, idet der da paalagdes de Byer, som skulde udrede Krigsmænd, at lade Skytterne øve sig, indtil Tiden kom, da de skulde bruges (8. Febr. 1565, Kanc. Brevb.); men dette synes at have været det eneste, der udstedtes, indtil der samtidig med Omordningen 1598 skal være indført Øvelser (Slange, Christian IV's Hist., I, 141).

[2]) Jørgen Kock, Borgmester i Malmø, adledes 1526 for sit Forhold i Krig (Personalhist. Tidsskr. II, 295). Maaske tilhørte Erik Nielsen Munk, der var Fader til Admiralen Jens Munk, ogsaa nærmest den borgerlige Stand. Han tjente en Tid til Lands under Syvaarskrigen, men indlagde sig dog særlig som Skibsfører saadan Fortjeneste, at han blev adlet 1580 (Casper Rothe, Brave danske Mænds og Kvinders berømmelige Eftermæle, II, Kbh. 1753, 526 flg.).

meget til, at en saadan kunde finde Sted. Endog Rigsraadets Samtykke udfordredes.

Bøndernes og Landalmuens Tjeneste.

Af Bønderne og Landalmuen[1]) krævedes ligesom af Adelen og Købstadborgerne Krigstjeneste til Søs, men, som det synes, i den første Del af Aarhundredet kun i

[1]) Under Udtrykket Bønder og Landalmue, som ikke ganske tilhører den her omhandlede Tid, er der her indbefattet alle, som boede paa Landet udenfor Købstadjorderne, og som ikke var Adelige, Gejstlige eller Købstadborgere, der besad Landejendom. De kunde dog, uden skarpe Grænser, inddeles i to store Grupper, Bønderne, som besad eller dyrkede de væsentligste Jordejendomme (Gaarde og Bol), og Landalmuen eller den menige Almue, der hovedsagelig ikke besad Jord, men ernærede sig ved Fiskeri, Handel, Haandværk eller Arbejde. Tilsammen var de alle, efter Datidens Udtryksmaade, en eller andens „Tjenere". Kongens og Kronens Tjenere var dels Selvejerbønderne eller de jordegne Bønder, som de kaldtes i hin Tid, dels de Fæstere og Almuesmænd, som fandtes paa Kongens og Kronens Gaarde og Gods. Til Kongens og Kronens Tjenere henregnedes formentlig ogsaa Bønder og Landalmue, som beboede Købstædernes Landsogne. Paa de under Gejstligheden og de gejstlige Stiftelser hørende Jorder fandtes tilsvarende Fæstere og Almuesmænd, der benævntes Stifts-, Prælat-, Kannike-, Vikar-, Kloster-, Hospitals-, Kirke-, Provste- og Præstetjenere. Paa Adelens Ejendomme (Adelens Arvegods) var Sædegaarden den Gaard, som den adelige Person beboede, og hvis Jorder blev drevne fra Gaarden. De Fæstere og Almuesmænd, som fandtes paa det adelige Gods, benævntes Adelens Arvetjenere. En særlig Klasse blandt disse udgjordes af Ugedagsmændene, de Personer, der var Arbejdere paa Sædegaardens Jorder; dog fordredes i Almindelighed, for at de rettelig skulde kunne faa Del i de Fritagelser for kongelig Skat, Udbud m. m., som var tildelte Beboerne paa Adelens Gaarde og Gods, at de havde Bopæl i det Sogn, i hvilket Sædegaarden laa. I Almindelighed brugtes om forskellige Klasser af den menige Almue en Mængde Benævnelser, hvis Rækkevidde ikke bestemt kan fastsættes, saaledes findes Ordet Husfolk brugt dels om Indsiddere, dels om Personer, som besad et jordløst Hus (jvf.

meget lidet udstrakt Grad. Der haves egentlig kun ét eneste Eksempel fra Unionens Tid, nemlig, at der til Felttoget 1520 forlangtes, at alle Mand i nogle Fiskerlejer i det nordlige Sjæland skulde til Tjeneste paa Flaaden, hver bevæbnet med en god Kaarde og en Økse [1]). Det er sandsynligt, at lignende har været udstedt til flere Egne, men Oplysning herom savnes. I lang Tid efter Unionens Opløsning synes der ej heller at have været krævet Folk af Landalmuen til Søkrigstjeneste. I det mindste er der intet Spor dertil, bortset fra, at der vel har forekommet Almuesfolk i Besætningerne paa de Skibe, der udrededes af Bisperne m. fl., og blandt de Søfolk, der undertiden krævedes af Lenene og især af Klostre. Først 1559, altsaa da den kongelige Flaade havde udviklet sig stærkt, og Udredningen af Skibe fra Købstæderne havde begyndt at forsvinde, forlangtes et ringe Udbud dels af Købstæder og dels af nogle Landdistrikter i Jydland [2]). Derefter synes saa igen intet at have været fordret, førend i Syvaarkrigens Tid. under hvilken der, som det synes dog kun nogle faa Gange, forlangtes et mindre Antal, bevæbnede som Krigsmænd, til Flaaden [3]),

---

Hist. Tidsskr. 5, VI, 369), Inderster om Indsiddere, Gaardmænd om Fæstere af smaa Jordstykker eller Fæste-Husmænd (Kalkars Ordbog), Pebersvende om ugifte og ikke bosatte Karle, der gik paa Arbejde hos de Ejendom besiddende Bønder (jvf. D. Mag. 1, III, 297), og Bartholomæusdrenge om Karle, som kun paatog sig fast Arbejde i Høsttiden.

[1]) Allen, De tre nord. Rig. Historie, III, 1, S. 281.

[2]) 21. April 1559 (Kanc. Brevb.).

[3]) 1565 forlangtes fra Bornholm 300 Mand med duelige Værger ifølge Hübertz, Aktstykker til Bornholms Hist. I, 303 flg. — Den 16. Juni 1566 befaledes Bønderne i Frederiksborg Len at møde tre Dage efter med de hos dem værende Tjenestekarle, ligeledes alle Husmænd og Pebersvende, for at Lensmanden af dem kunde udtage saa mange som muligt af tjenestedygtige

derhos i temmeligt stort Antal og omtrent i alle Krigsaarene Søfolk, saaledes 1566 endog 2100 alene fra Jylland, foruden de da allerede udskrevne, 1567 1550 fra hele Danmark[1]), der fordredes tillige en enkelt Gang Folk til Arbejde paa Holmen[2]). Efter Syvaarskrigen forlangtes vedblivende Folk af Landalmuen, samtidig med at saadanne forlangtes af Købstæderne, men dog forholdsvis kun i ringe Antal. Byrden i saa Henseende hvilede fortrinsvis paa Købstæderne, dog med Undtagelse af et enkelt Sted, nemlig Hollænderby paa Amager, fra hvilken alene der i adskillige Aar forlangtes 50, uden at Aarsagen kan oplyses, medens der sædvanligvis kun fordredes aarlig i alt c. 100 af hele Landet, og kun nogle faa Gange henimod 200 eller derover[3]).

Nogle faa Gange fordredes ogsaa Tømmermænd og Savskærere til at arbejde for Dagløn paa Holmen[4]).

Medens der saaledes i det Hele ikke fordredes synderligt udredet af Landalmuen til Søkrigstjenesten, fordredes der af og til meget betydelige Styrker til Landkrigstjenesten.

Der maa i denne Henseende skelnes mellem Tjenesten som Landeværn og Tjenesten udenfor den egne Landsdel, dels fordi Landeværnspligten langt mere kom

---

Karle med Rør og gode Værger. Tilsvarende Befalinger udstedtes til Bønderne i Kjøbenhavns og Roskilde Len. Samtlige Befalinger begrundedes med, at der endnu manglede mange Folk til Orlogsskibene. Muligt er der ogsaa udtaget Krigsfolk til Flaaden af Landalmuen i Fyen ifølge Skr. af 20. Juni 1567 (Kanc. Brevb.).

[1]) Lind, l. c. 111, 130.

[2]) 2. Oktb. 1566.

[3]) Henimod 290 forlangtes 25. Novb. 1577 (Kanc. Brevb.), over 200 12. Jan. 1584 (Sj. Tg.).

[4]) Saaledes 13. Jan. 1580 henholdsvis 40 og 88 (Kanc. Brevb.).

til Anvendelse for Bønderne og Landalmuen end for Adelen og Købstadborgerne, hvis Tjeneste som oftest kaldte dem bort, og dels fordi Opfyldelsen af denne Pligt krævedes af alle Mand i vedkommende Landsdel uden Undtagelse.

Landeværnspligten krævedes efter Omstændighederne opfyldt i de Krige, som indtraf i det hele Aarhundrede.

Den opfyldtes saaledes i Krigen med Lübeck 1509 1512, med forskelligt Held, paa Langeland, hvor Landalmuen til Trods for en vistnok meget tarvelig Bevæbning iværksatte en kraftig Modstand, og paa Laaland og Møen, hvor Evnen til Modstand dog kun viste sig ringe.

Efter Unionens Opløsning krævedes Landeværnspligten flere Gange opfyldt under Grevens Fejde. Alle Undersaatter (Prælater, Abbeder, Priorer, Provster, Riddere, Riddersmænd, Købstadmænd, Bønder og menige Almue) i Vendsyssel, Thy og paa Mors befaledes 1535 at holde sig rede for om fornødent at afslaa et Angreb fra Søsiden[1]). Den krævedes samme Aar i Sjæland af Hertug Albrecht og Grev Kristoffer[2]), og den maa være kommen til Anvendelse paa Bornholm, da Kongen takkede Bønderne og den menige Almue, fordi de havde sat sig op mod Rigets Fjender[3]).

Under Syvaarskrigen, da flere af de danske Landsdele ofte var truede og nogle ofte blev Krigsskueplads, kom Landeværnspligten næsten stadig til Anvendelse;

---

[1]) D. Mag. 3, V, 45.

[2]) Krag og Stephanius, Christian den 3dies Historie, Supplementet 22 flg. — Der er her dog for de gejstlige Personers o. fl.s Vedkommende ment, at de skulde lade deres undergivne Svende, Bønder og menige Almue rykke ud, men ikke at de personlig skulde deltage.

[3]) D. Mag. 3, V, 117.

men da der ikke sjældent af den Landsdel, som var Krigsskueplads, forlangtes Folk baade til Landeværn og Udbud til den egentlige Hær, gled Forlangenderne i de to Henseender stundom over i hinanden, hvorhos Krigens lange Varighed og andre Forhold fremkaldte adskillige Ændringer i, hvad der tidligere stadig synes at have været Reglen. Hovedsagelig anvendtes de som Landeværn udbudte Folk til Strandvagt og til Grænsevagt, til Dels dog ogsaa som lokalt Forsvar i stærkt truede eller angrebne Landsdele.

Straks ved Krigens Udbrud bragtes Landeværnspligten til Anvendelse paa den ældre Maade, idet der befaledes alle Lensmænd, hvis Len gik ud til Kysten, at sætte Bavnet op og holde Strandvagt, for at hver Mand i Tilfælde af fjendtlig Landgang, da Bavnerne skulde tændes, og Ringning med Kirkeklokkerne foretages, kunde gaa med Vaaben og Værge til Strandsiden og gøre Fjenden Modstand[1]). Noget senere, i Aug. 1563, befaledes desuden Bønderne i hele Skaane at udrede hver tiende Mand for at benyttes til Grænsevagt og Landalmuen i Bleking at være rede, saa at de kunde drage Mand af Hus, naar det maatte behøves[2]). For Hallands Vedkommende kan det ikke sés, at der er udgaaet nogen tilsvarende Befaling. Sandsynligt har man tænkt sig, at denne Landsdel vilde være tilstrækkeligt forsvaret ved den egentlige Hær, da denne var marcheret ind i denne Landsdel.

Snart tvang dog Krigens lange Varighed og andre Forhold til Ændringer i disse Bestemmelser.

Da det viste sig, at Landgange ikke var saa meget

[1]) 12. Juni 1563 (Kanc. Brevb.).
[2]) 7., 8. Aug. 1563 (Kanc. Brevb.).

at befrygte i de vestlige Landsdele som paa Sjæland, Falster og især paa Møen, synes Strandvagttjenesten at være falden bort af sig selv udenfor hine Øer, og at Landalmuen ogsaa paa disse Steder og paa Bornholm ikke har været meget ivrig, synes at fremgaa af, at der gentagent maatte udstedes Paabud om at udføre den[1]). Som en midlertidig Foranstaltning i et Øjeblik, hvor de østlige Øer syntes særlig truede, befaledes 1565, at ti jydske Fænniker skulde forlægges til Kystegne paa Sjæland og Falster for at gøre Strandvagt, indtil de skulde bruges mod Fjenden Øst for Øresund[2]).

I Skaane udførtes Grænsevagten i det stærkt udsatte Gynge Herred først af Herredets egne Bønder og Landalmue; men da der her kun fandtes en meget tynd Befolkning, maatte den i Oktober 1563 forstærkes af Bønderne og Landalmuen fra Skaanes nordvestlige Herreder[3]). Om dette nu end maatte have lettet Tjenesten noget for Gynge Herreds Befolkning, saa har den dog, da de paagældende ganske havde selv at sørge for deres Underhold, været altfor svær, og man traf da i Foraaret 1564 den Foranstaltning, at man tillod Bønderne i Gynge Herred at antage nogle ledige Karle til altid at holde Vagt ved Grænsen, mod at de besoldedes af Bønderne[4]). En saadan Foranstaltning kunde vel hurtig befales, men det er ikke let at se, hvorledes den skulde kunde bringes til Udførelse i en passende Udstrækning, og det varede da heller ikke længe, inden man vendte tilbage til det

[1]) For Møens Vedkommende 11. Aug. 1565, 2. Marts 1566, 16. Febr. 1567, for Bornholms 15. Novb. 1565 (Kanc. Brevb.).
[2]) 4. Juli 1565 (Kanc. Brevb.).
[3]) 3. Okt. 1563 (Kanc. Brevb.).
[4]) 18. April 1564 (Kanc. Brevb.).

tidligere. I Juni 1564 befaledes paany, at af alle skaanske Bønder, hvem de saa end tjente, skulde de ni udrede den tiende [1]). De for Landeværnets Tilvejebringelse gældende Regler anvendtes saaledes ændrede, men det var tillige ikke heller Meningen, at de udredede alene skulde anvendes som Landeværn; de skulde tillige efter Omstændighederne bruges som Tilskud til den egentlige Hær. Hermed begyndte da en Række Befalinger, ved hvilke Forskellen mellem Landeværnet og det til Anvendelse i Sverig bestemte Udbud ganske forviskedes, samtidig med at det omtrent stadig viste sig, at det var umuligt for Landeværnet at gøre virksom Modstand, naar et virkeligt Angreb foretoges af den fjendtlige Hær, saaledes som det tydeligt viste sig ved det Hærgningstog, som de Svenske udførte i Bleking 1564, og ikke mindre umuligt var det ved Fremrykning i det fremmede Land at benytte Landeværnstropper, som tilmed maa have haft en kun saare tarvelig Ordning, til Opgaver, som den egentlige Hær stundom kunde have ondt nok ved at løse. Alligevel forsøgtes det idelig og idelig, samtidig med, at Udredningen snart befaledes udført paa den ene og snart paa den anden Maade, og at man af og til søgte at benytte en Slags Hvervning i Stedet for Udbud. I Aug. 1564 befaledes saaledes hver fire Bønder i Skaane at udrede den femte. Meningen var, at de saaledes tilvejebragte skulde fordrive Fjenden fra de Snævringer, som fandtes mellem Grænsen og den Vej, ad hvilken Hovedstyrken drog frem mod Jønkøping [2]), altsaa formentlig paa Toget mod denne By (22. Juli til 9. Aug.). I 1565, da Bleking atter truedes, befaledes alle Peber-

[1]) 19. Juni 1564 (Kanc. Brevb.).
[2]) 2. Aug. 1564 (Kanc. Brevb.).

svende og Gaardmænd i Malmøhus-, Landskrone- og Helsingborg-Len at møde hos Jørgen Bille, hvem Kongen havde betroet det lokale Forsvar af Bleking, for under hans Befaling at gøre et Tog ind i Smaaland. For at bøde paa Manglen af Ryttere, fandt man endog for godt at paabyde Lensmændene, at de skulde forhandle med de Bønder, der havde tjent hos Adelsmænd („til Hove") og var noget formuende, om de ikke kunde møde med Hest og Harnisk, hvad Kongen saa særlig vilde godtgøre dem, og da det straks erkendtes, at Styrken ikke vilde blive tilstrækkelig, udvidedes hurtig Befalingen til at omfatte tilsvarende Personer i en Del andre skaanske Herreder, som ikke hørte til de nævnte Len[1]). Omtrent samtidig udvidedes en Befaling, som gjaldt Udbud fra de førstnævnte Len, til at gælde alle disses Bønder, hvem de saa end tjente, og som var over 16 Aar. Denne Befaling forandredes kort efter saaledes, at Bønderne i Gynge Herred skulde fritages, derhos igen saaledes, at ogsaa en Del, der skulde holde Strandvagt, fritoges, og omtrent hver Gang forandredes ogsaa Mødestedet[2]). Og saaledes vedblev det i en Uendelighed med Befalinger og Ændringer i enhver Retning. Saa var det hver femte, saa hver femtende Mand, der skulde møde, saa en Skytte, saa én Mand fra hver Gaard, saa saa mange, der kunde faas. Fra 1568 gik man over til at anvende hvervede, idet det tillodes hver ti Mand at holde en Skytte, som de selv skulde besolde, og i Fortsættelse heraf overdroges det 1569 Mikkel Pedersen Gydinge at hverve Knægte i Gynge Herred for baade at an-

[1]) 9., 10. Aug. 1565 (Kanc. Brevb.).
[2]) 17. og 25. Aug., 4. Septbr. 1565 (Kanc. Brevb.).

vende dem paa Grænsen og til at gøre Indfald i Sverig o. s. v.[1])

I Almindelighed førte de trufne Foranstaltninger ikke til noget heldigt Resultat. De Styrker, der kunde anvendes, benyttedes ikke i strategisk Henseende paa rette Maade ved Krigens Begyndelse. Stort bedre blev det næppe senere, og Disciplin hørte ej heller til de Egenskaber, der udvistes. Det siges saaledes, at Gyngerne var gaaede hjem, og Grænsevagten forsømt, da de Svenske, næsten uden at man blev deres Fremrykning var, i 1569 foretog et Hærgningstog, der strakte sig til Ystad og Åhus og derfra ind i Bleking[2]). Men hvor fejlagtige de Forudsætninger var, fra hvilke man ofte i Syvaarskrigen gik ud med Hensyn til Landeværnets Anvendelse, fremgaar dog tydeligst, naar man tager i Betragtning, hvilken Mangel paa Ordning der var, og den Bevæbning, Landeværnsmændene besad. Medens Skydevaabnene i det mindste noget ind i Syvaarskrigen mere og mere erkendtes for at være de for Fodfolksoldaterne vigtigste Vaaben, og medens denne Erkendelse alt havde faaet sit Udtryk i Borgernes Bevæbning og endnu mere i den, der fortrinsvis attraaedes hos de hvervede, var Landalmuen ikke fulgt med, men stod paa et Trin, der tilhørte en forbigangen Tid. Hos den manglede der næsten aldrig Harnisker, selv Skytterne havde i Reglen saadanne; men af denne sidste Art bevæbnede fandtes ikke mange. Der haves vel kun nogle faa Mønstringslister fra Syvaarskrigens Tid. De er fra dens første Aar og gælder kun et Par smaa Omraader;

[1]) 23. Juni 1566, 28. Juni, 10. Sept., 14. Novb. 1567, 18. Febr., 9. April 1568, 14. Novb. 1569 o. fl. (Kanc. Brevb.).

[2]) Rørdam, Mon. hist. dan. 1, II, 436 flg.

men de giver omtrent det samme Billede af Udrustningen, som faas af de betydeligt talrigere Lister fra Aarene 1553 til 1558, og meget kan Bevæbningen i alt Fald næppe have forandret sig i de mellemfaldende Aar. I en Del Herreder i Ribe Stift mønstredes 1553 i alt 495 Mand. Blandt disse, af hvilke kun én manglede Harnisk, fandtes kun fem med Skydevaaben, Halvhager og Rør. I Koldinghus Len fandtes dog 1558 39 Mand med Rør blandt 232, og i Næsbyhoved Len m. fl. fandtes samme Aar 23 med Halvhager og Rør blandt 353. Lidt bedre var det maaske i Landsdelene Øst for Sundet. Her fandtes der saaledes i Malmøhus Len 1556 48 Mand med Rør blandt 418, og i Halmstad Herred samme Aar endog 15 med Rør, 3 med Armbrøster, blandt 46. Skydevaabnene var saaledes i det Hele taget sjældne; den almindelige Udrustning var Harnisk og Kaarde, derhos Hellebarder eller forskellige Slags Spyd, altsaa lidet hensigtsvarende Vaaben paa den Tid i det Jordsmon, som fandtes i Grænseegnene mod Sverig [1]).

Knap bedre Fyldest synes Bøndernes og Landalmuens udbudte at have gjort i Tjenesten i den egentlige Hær. Udbud til denne krævedes flere Gange i Unionens Tid, og Grundreglen synes da at have været, at hver ti Mand Bønder og Landalmue udredede en Mand af deres Midte, og denne underholdtes saa af de øvrige eller Lægdet, medens han var borte. Lægderne skulde

[1]) Undertiden synes Herskabet paa de adelige Godser at have leveret Bønderne Vaaben for Betaling. Fru Sofie, Jakob Hardenbergs Enke, der havde opkrævet af hvert Lægd 12 Daler, da hver ni Mand skulde udruste den tiende, dømtes saaledes til at skulle tilbagelevere de 12 Daler, medens Bønderne skulde tilbagelevere de Harnisker, Værger og Klæder, hun havde leveret dem (18. Juni 1552, Kanc. Brevb.).

1508 omfatte alle over 20 Aar, baade gifte og ugifte kun med Undtagelse af Degne, Møllere og Hyrder. Hver Mand skulde have et Harnisk og en Kaarde, derhos skulde nogle have Armbrøster og nogle Sværdstav eller Hellebarder. Nogle Lempelser anvendtes stundom; saaledes baade da og krævedes til Felttoget 1509 kun hver tyvende Mand. I flere af Aarene benyttedes dog ikke Udbud af Landalmuen, saaledes navnlig ikke 1519 til 1521.

Under Frederik I synes der ej heller at have været benyttet saadant Udbud. Dog har der været Forhandlinger derom 1525[1]). Der findes ligeledes næppe noget Udbud anvendt i Grevens Fejde[2]).

Senere, dog først efter at en Del Aar var henrundne, i 1547, da Kejseren førte Krig mod Protestanterne, og det saa stærkt ud til urolige Tider ogsaa for Danmark, kom Benyttelsen af Bønderne og Landalmuen paa Bane. Kongen vilde søge at undgaa de fremmede hvervede og at faa saa meget som muligt af det nationale Værn. Sagen kom for paa en Herredag i September, og der blev dèr dels forhandlet om, dels truffet Bestemmelser, der tilsigtede en mere varig Karaktér og omfattede baade Adelen, Købstadborgerne, Bønderne og Landalmuen, saa at det egentlig var en fuldstændig Hærplan, der fremkom. For Bøndernes og Landalmuens Vedkommende bestemtes, at hver ni Bønder skulde udrede den tiende med gode Vaaben, Værge og „al anden Bekostning“ [3]), og dette gjaldt Adelens Bønder saa vel som alle andre.

---

[1]) D. Mag. 2, V, 106.

[2]) Af en Mønstringsliste fra c. 1535, som nærmest angaar Borgerne i Landsdelene Øst for Øresund, synes det dog at fremgaa, at man har anvendt eller i alt Fald paatænkt at benytte hver tolvte Bonde.

[3]) D. Mag. 4, I, 322 flg.

Det kom dog ikke til Krig, men Befalingen bragtes flere Gange i Erindring, saaledes 1549 og 1554[1]), og alt var saaledes forberedt saa godt, som Omstændighederne tillod det, da Christian III døde. De oftere i det foregaaende omtalte, talrige Mønstringslister fra hin Tid viser noksom, at man har ment Sagen alvorligt.

Alligevel, da det saa kom til Krig 1559, vilde Frederik II ikke benytte det nationale Værn og ej heller var det hans Mening, da Syvaarskrigen begyndte, saa at der ingenlunde i den sidstnævnte straks udfoldedes den Kraft, som var eller kunde have været til Stede. At man trængte til at benytte Landalmuen viste sig dog snart, og en Tid søgtes saa dennes Hjælp i stor Udstrækning; men om der end vel gjordes noget for at forbedre Bevæbningen ved Indkøb af Geværer m. m. i Udlandet[2]), saa kom dog alt, hvad der vedrørte Ordningen til at lide af store Mangler, idet der idelig snarere anstilledes Forsøg end vedligeholdtes en jævn Gænge, saa at der langtfra opnaaedes, hvad man synes at have ventet.

Man begyndte med 19. Juni 1564 at forlange dels i Skaane, dels i Sjæland, at ni Mand af Bønder og menige Almue, hvem de saa end tjente, skulde udrede den tiende efter de gamle Regler, saa forandredes disse med Hensyn til Underholdet allerede den 24., og derpaa atter den 11. Juli. Saa befaledes som en overordentlig Foranstaltning den 2. Juli udredet 300 Mand fra Vendsyssel, derpaa befaledes den 25., at Udbudet ogsaa skulde gælde Fyen og være hver tiende Mand; men dette

[1]) D. Mag. 4, IV, 84; 29. Sept. 1554 (Kanc. Brevb.).
[2]) Jvf. Emil Madsen, Studier over Danmarks Hærvæsen i det 16. Aarh. 162 flg.

skulde medføre to Maaneders Proviant, og af de udbudte skulde der videre udtages 300 Mand, medens de andre synes foreløbig at skulle være blevet tilbage som en Slags Reserve. Endelig udvidedes den 25. Aug. Befalingen om hver tiende Mand og de to Maaneders Proviant til at gælde det hele Rige med Undtagelse af Skaane, og alle udbudte skulde nu møde i Kjøbenhavn[1]). Det synes, at der er blevet dannet særskilte Fænniker af hele Udbudsstyrken. De kom tilsidst til at mangle Underholdsmidler, og det bestemtes da i Decb., at de 9 Mand, der var forblevne i Hjemmet, skulde betale 30 Mark til 3 Maaneders Proviant[2]).

Paa dette Tidspunkt var Pengeknapheden meget stor, og det besluttedes derfor yderligere at forøge Hæren med flere Personer af Landalmuen; man forlod nu ganske de ældre Veje og befalede den 4. Jan. 1565 en egentlig Udskrivning af de ikke ejendombesiddende Klasser, den første, der synes foretagen her i Landet. Der forlangtes 12,210 Mand fra det hele Rige undtaget Landsdelene Øst for Sundet og Bornholm. De skulde udtages blandt Bøndersønner, Pebersvende, Tjenestedrenge og ledige Karle, som var tjenestedygtige. Kun Adelens Ugedagsmænd skulde være fri. Styrken skulde inddeles i Fænniker paa 300—400 Mand, og Kongen vilde sørge for det fornødne Underhold, enten ved at yde det ligefrem eller ved at lønne de udbudte[3]).

Denne Udrustning bragte ikke det Udbytte, som man havde ventet, hvad der vel dels skyldes Vintertiden, dels Uordener og Udeblivelser ved Udskrivningen, dels

[1]) Kanc. Brevb.
[2]) 15. Decb. 1564 (Kanc. Brevb.).
[3]) Kanc. Brevb.

forskellige Befalinger, der snart gik i den ene og snart i den anden Retning. Paa det manglende Antal skulde der da bødes ved, at der den 21. Maj befaledes en ny Udskrivning. Denne Gang skulde alle Bønder i hele Riget, der var over 16 Aar, møde, for at der af dem kunde udtages et Antal[1]).

Det maa henstaa som uoplyst, hvorledes man havde tænkt sig at skaffe de fornødne, passende Vaaben; men den Vanskelighed, som der vistnok er fremtraadt i saa Henseende, kan vel have bidraget til, at Kongen allerede i Efteraaret 1565 frafaldt den hele til Grund liggende Tanke og slog ind paa en hel anden Vej. Der forelagdes Rigsraadet et Forslag, som under den Forudsætning, at der fandtes mere end 100,000 Bønder i Riget, gik ud paa, at hver fem Bønder, ligesom ogsaa hver to Præster og Kanniker, skulde betale en Hageskytte den fornødne Løn hele Aaret igennem, medens tillige Borgerne i Købstæderne skulde lægges i Lægd til at udrede Løn til Befalingsmændene. Af Underholdsmidler skulde Øl, Brød og Havre tilvejebringes ved Hjælp af Tiendekorn[2]), medens det i øvrigt forudsattes, at Felttoget vilde føre Soldaterne ind i Fjendens Land, saa at de dèr kunde faa Halm („Rufoder")[3]).

Dette Forslag blev dog ikke antaget. Man kom ikke videre end til en Pengeskat, og at nogle Adelsmænd lovede at yde en Del Proviant[4]).

For Aarene 1566 og 1567 findes der ikke saa udførlige Oplysninger, at det tydelig kan sés, hvorledes

---

[1]) Kanc. Brevb.
[2]) Jvf. Emil Madsen l. c. 240 flg.
[3]) 21. Sept. 1565 (Kanc. Brevb.).
[4]) 28., 30. Sept. 1565 (Kanc. Brevb.).

man i det Hele taget er gaaet frem med Hensyn til Udbudene af Bønderne og Landalmuen. Der haves kun Eksempler paa, at man har fortsat Udskrivningen[1]), og dette er da vel nærmest sket efter de i Januar 1565 givne Regler, saa at man har søgt at skaane de egentlige Bønder. Et mindre Antal af danske Knægte, vistnok 64 og 24, sés i 1565 eller 1566 at have været anvendt til Vagt paa Kjøbenhavns Slot og ved den nærliggende Reberbane[2]).

Efterhaanden var dog det Tidspunkt naaet, da Mistilliden til de af Købstæderne og Landalmuen tilvejebragte Dele af Hæren havde slaaet saa meget Rod, at man atter ganske vilde opgive at benytte dem og i Stedet for dem alene bruge hvervede. I Fortsættelse af, hvad der alt var blevet bestemt angaaende de af Købstæderne udbudte (jvf. S. 158) og angaaende Landalmuens Deltagelse i det lokale Forsvar (jvf. S. 178), udgik der 1. Maj 1568 Breve til alle Bønder i det hele Rige, hvori Kongen udtalte, at han, da Almuen især fandt sig besværet ved Udskrivningen til Krigstjeneste, var bleven enig med Rigsraadet om, at der i Stedet for Udbud af Bønder og Landalmue skulde benyttes hvervede. Hver 20 Bønder skulde lægges i Lægd og i ét Aar fra Brevets Datum give 20 Mark til Besoldning af Krigsfolk. Den rige skulde hjælpe den fattige, og alt gaa ligelig til uden Vold. Dermed skulde saa Almuen være forskaanet for al Udskrivning og tillige for al anden overordentlig Skat undtagen Madskat, dog skulde Adelens Ugedagsmænd ogsaa være fri for denne[3]).

---

[1]) F. Eks. 4. Sept. 1566 (Kanc. Brevb.).
[2]) Rtm. Rgsk. 1565/66, 123 flg.
[3]) Kanc. Brevb. Jvf. 18. Maj 1568.

Dermed var alle Forsøg paa at benytte Bønder og Landalmue i den egentlige Hær bragt til Ende og maatte betragtes som mislykkede indtil videre. Der skete ej heller Udbud eller Udskrivning i Syvaarskrigens sidste Aar, og uden Forsynlighed lod man al Tanke om at benytte Bønder og Landalmue hvile, indtil atter en urolig Tid befrygtedes. Dette indtraf i 1573, og man kaldte da den gamle Regel om hver tiende Mand til Live, denne Gang anvendt saaledes, at alle udbudte skulde have et langt Rør, hvorimod Harnisk nu ikke længer forlangtes. Kort Tid efter stilledes Sagen dog atter i Bero[1]), indtil der i det næste Aar fremtraadte et Forsøg paa at gaa frem paa en hel ny Maade. Den 3. Juli 1574 udgik en Befaling, der skulde have flere Aars Varighed, og som gik ud paa, at der i hvert Len skulde udtages nogle duelige Skytter, som vilde tjene for Besoldning, helst danske, ellers fremmede, naar danske ikke var til at faa. Hver 40 Bønder, som sad for Gaarde, Adelens Ugedagstjenere end ikke undtagne, skulde være forpligtigede til at besolde disse Skytter og underholde dem paa den Maade, at de skulde bo og mod et Afdrag i Lønningen spise hos Bønderne og nøjes med den samme Kost som disse. Dermed skulde Bønderne være forskaanede for alt videre Udbud, med mindre, at der paakom stor Nød, saa at al Magt maatte opbydes[2]).

Med den sædvanlige Ilfærdighed blev dog Befalingen til Dels atter ophævet meget snart. Den 15. Juli 1575 beskikkedes Lensmanden paa Silkeborg, Jens Kaas, der havde udmærket sig meget i Syvaarskrigen, til at mønstre de antagne Soldater; men allerede den 23. s. M. forlangtes,

[1]) 27. Marts, 3. Maj 1573 (Kanc. Brevb.).
[2]) Kanc. Brevb.

at de, som fandtes paa Sjæland, skulde sendes til Kjøbenhavns Slot med Besoldning for en Maaned[1]). Kongen vilde nemlig da forskikke 500 Knægte til Øsel, og det synes, at han har villet benytte de her nævnte, blandt hvilke der muligt har været en Del fremmede. Den 20. Sept. s. A. gentoges Befalingen om Mønstring for Fyens og Jydlands Vedkommende, og saa blev Sagen atter opgivet, idet Befalingen sattes ud af Kraft den 12. Febr. 1576[2]).

Efter den Tid foretoges intet af Betydning for at fremme Bøndernes og Landalmuens Deltagelse i Landets Forsvar. Kun udgik der paa Bornholm et Par Befalinger om, at paa denne Ø skulde hver Borger og Bonde anskaffe sig et langt Rør med Krudt og Kugler. End ikke nogen Mønstring synes der at være holdt. De fredelige Tider, der var indtraadte, dækkede over Betragtningen, at det ikke var nok, at al Kraft anvendtes paa Flaaden som den vigtigste Del af Rigets Værn, og at der igen kunde komme Tider, i hvilke det vilde være ønskeligt, at man besad en stærk Hær. Først i Aarhundredets sidste Aar findes der Spor til, at man atter begyndte at fæste Opmærksomheden paa Bønderne og Landalmuen, dog kun i Landsdelene Øst for Øresund. Den 12. Juli 1598 blev der paalagt en Del af dem at være rede med deres Værger, og den 13. Jan. 1600 indskærpedes dette for dem alle, og der befaledes en ny Taksation[3]). Af og til forlangtes derpaa i de følgende Aar nogle mindre Antal udbudte til at forstærke Besætningerne i nogle af

[1]) Kanc. Brevb.
[2]) Kanc. Brevb.
[3]) Sk. Tg.

Fæstningerne[1]) m. m., men hovedsagelig foretoges intet, førend Christian IV udstedte Forordningen af 17. Novb. 1614, bortsét fra, at Kongen bestemte, at Almuen i nogle af Landsdelene Øst for Øresund skulde øves i Vaabenbrug[2]), efter at det i lange Tider af Hensyn til Jagten havde været den forment at gaa med Skydevaaben udenfor den egne Gaard eller det egne Hus.

Resultaterne af Taksationen 1600 findes endnu. Den viser et meget betydeligt Fremskridt med Hensyn til Skydevaaben, dog meget forskelligt i de enkelte Len, men tillige nogle mindre heldige Udrustningsgenstande. I Landskrone Len findes saaledes optegnet som Vaaben hos 2360 Mand 1395 Bøsser, 6 Hellebarder, 956 Spyd, 688 Økser, 1666 Kaarder og 2 Sværd. Flere Steder i Halland findes Høtyve i ikke ringe Antal antegnede som Udrustningsgenstand. Harnisker findes slet ikke nævnte.

Foruden i de ovenfor omhandlede Øjemed fordredes der i Krigstid udredet Folk til forskellig anden Tjeneste. I hvilken Udstrækning dette forlangtes i Aarhundredets første Halvdel, kan ikke oplyses. Der kendes kun nogle faa Befalinger om Udredning af Arbejdsmandskab til Dels med Vogne og Heste fra 1535 og 1536[3]). Derimod haves der fra Syvaarskrigens Tid talrige Befalinger og Optegnelser, der viser, at en særdeles betydelig Udredning fandt Sted. Af Landalmuen i en Del af Skaane sés der saaledes at være udredet Kuske, Vogne og Heste til Artilleriet 1563[4]). Dette synes ikke at have forekommet senere, formentlig fordi Hestene har været for smaa

[1]) Saaledes 3. Jan. 1602, 23. Febr. 1603 (Sk. Tg.).
[2]) 4. Febr. 1602, 21. Jan. 1603 (Sk. Tg.).
[3]) D. Mag. 3, V, 261, 282.
[4]) Rigsark. Militære Regnskaber I, B, 1545–70.

og spinkle. Udbud til Skansegraver-Arbejde forekommer næsten hvert Aar[1]). Endnu større Fordringer stilledes med Hensyn til Træntjeneste og særlig Fremførsel af Underholdsmidler. I Krigens første Aar gjordes der endog et Tilløb til en Slags ret fuldstændig Trænordning. Da Kongen, som det udtaltes, agtede at begive sig paa et Tog ind i Sverig, blev der samtidig med, at Udførsel af Heste fra det hele Rige blev forbudt, truffet den Ordning, at hver 20 Bønder i Landsdelene Vest for Øresund skulde lægges i Lægd, Kronens saa vel som Adelens, dens Ugedagsmænd fraregnede, og hvert Lægd udrede en Karl og 2 Pakheste til at føre Underholdsmidler frem paa et Tog i Sverig[2]); men Ordningen viste sig ikke ret fyldestgørende med Hensyn til Hestenes Beskaffenhed, idet der klagedes over, at de vare for smaa og svage, og den blev til Dels, endnu inden Samling var foregaaet, omændret paa forskellig Maade[3]), indtil det 19. Novb. og 24. Decb. s. A. bestemtes, at der ingen Udredning skulde finde Sted, naar der i Stedet for betaltes 30 Mark af Lægdet. Det synes, at en lignende Udredning maa have været bestemt ogsaa i Landsdelene Øst for Øresund; thi det befaledes i Marts 1564 at sælge de Heste, der var udredede i Skaane, paa Grund af deres Svaghed[4]). I og for sig kunde det dog i Øjeblikket være ret ligegyldigt, at der omtrent intet kom ud af den hele Ordning, thi Kongen blev hjemme, og der skete intet Tog; men det vilde ikke have vist sig ligegyldigt med Hensyn til de efterfølgende. Til dem,

[1]) Saaledes 6. Juli 1563, 3. Sept. 1564, 14. Maj 1565, 24. Aug. 1566, 27. Aug. og 15. Okt. 1567, 8. og 16. Sept. 1569 (Kanc. Brevb.).
[2]) 16. Okt. 1563 (Kanc. Brevb.).
[3]) 3. Novb., 15. Decb. 1563 (Kanc. Brevb.).
[4]) 19. Marts 1564 (Kanc. Brevb.).

der foretoges 1564, benyttedes alene Bønder og Landalmue i Landsdelene Øst for Sundet, som i det Hele taget synes at have været dem, som man var mest uskaansom imod. Imidlertid anvendtes der dog i Begyndelsen en vis Ordning. Med Hensyn til det første Tog, i Maj, haves ingen Oplysning; til det andet Tog (22. Juli til 9. Aug.) eller maaske snarere til det Tog, som blev drøftet mellem Kongen og Frederik v. Dohna, bestemtes, efter nogle indledende Bemærkninger den 17. Juni, at hver tre Bønder i Skaane og det sydlige Halland skulde udrede en Vogn med to Heste og Kusk til at føre Proviant frem, og til det tredie Tog (25. Sept. til 14. Okt.) befaledes lignende fra det meste af Skaane, dog nu saaledes, at det blev seks Bønder, som kom til at udgøre Lægdet[1]). For Syvaarskrigens senere Aar findes der ikke Oplysning om nogen Ordning. Det synes, at baade til Dannelsen af Proviantkolonner, til Fremførsel af Underholdsmidler m. m. til Soldaternes Lejre og andre Opholdssteder og til den overordentlig store Transport af de ved Madskatter og andre Fremgangsmaader tilvejebragte Underholdsmidler m. m. har man hos Bønderne skaffet sig de fornødne Vogne, Heste og Kuske, saaledes som de bedst kunde faas efter Tid og Lejlighed uden nogen som helst af de højere Regeringsmyndigheder fastsat eller godkendt Plan.

Den nærmere Bestemmelse af de enkelte, som skulde ud ifølge Udbud eller Udskrivning, ligesom ogsaa Foretagelsen af Mønstringerne var hovedsagelig Lensmændenes Sag. Personlig kunde Lensmændene eller de, som varetog disses Pligter, naar de af en eller anden Grund

[1]) 6. Sept. 1564 (Kanc. Brevb.).

var fraværende, i Almindelighed dog ikke selv foretage Bestemmelsen. Hyppigst synes de at være foretagne af en af Lensmændenes Fogeder, hvad der stundom gav Anledning til Ubilligheder. Gjaldt en Udredning ogsaa Adelens Bønder, tilfaldt dog Bestemmelsen vedkommende Herskab[1]). Mønstringen af dem skulde efter hvad der blev fastsat 1547 ligeledes udføres af Herskabet[2]); men senere overdroges dette til den paagældende Lensmand. Det blev i saa Henseende bestemt 1554, at Lensmændene med Hensyn til Adelens Undergivne skulde komme overens med Adelsmændene om en belejlig Plads, saa Lensmændene paa samme Dag kunde mønstre samtlige Bønder og Borgerne fra Købstæderne i det paagældende Len. Samtidig blev det bestemt, at Bønderne i hele Danmark aarlig skulde mønstres Onsdag efter 1. Maj, hvilket dog atter 7. Marts 1556 forandredes til, at den aarlige Mønstring skulde foregaa i Jydland Mandag efter den 3. Maj, i de andre Landsdele senere[3]). Adskillige Omændringer af ikke lang Varighed fandt dog Sted i Frederik II's Tid. Stundom udnævntes andre end de paagældende Lensmænd til at foretage Udskrivningen[4]). Ved den store Udskrivning, der bestemtes 4. Jan. 1565, var det vel Lensmændene, der skulde foretage den, men i Forening med de Høvedsmænd, som skulde have Befaling over Folkene. Flere Gange findes der i Syvaars-

---

[1]) Saaledes fastsat 1547 og 1549 (D. Mag. 4, I, 323 og IV, 84).
[2]) D. Mag. 4, I, 323.
[3]) 29. Sept. 1554 Mandagen efter Søndag Exaudi (Kanc. Brevb.).
[4]) Saaledes Jørgen Bille i nogle skaanske Herreder, 31. Okt. 1566. Lave Venstermand 22. Marts 1567, Rigsraaderne Jørgen Lykke, Otte Brade og Holger Rosenkrantz, til Dels de samme, som skulde foretage Mønstring af Købstadborgere (jvfr. S. 163, Anm. 3), 19. Febr. 1566 (Kanc. Brevb.).

krigens Tid Eksempler paa, at man med Hensyn til Udtagelse og Mønstring er gaaet frem paa en Maade, som der meget lignende den, der anvendtes overfor de hvervede, idet der først af Lensmændene blev udtaget et Antal og dette derpaa ført til Kjøbenhavn af Lensmændenes Fogeder (som det befaledes 27. Febr. 1566[1]), hvor der da af særlig udnævnte foretoges en Mønstring, af hvilken en yderligere, betydelig Formindskelse af Antallet blev Følgen[2]).

Løskøbelse og Stilling af en anden i eget Sted synes stedse at have været tilladt[3]), indtil det ved den Udskrivning, som befaledes 4. Jan. 1565, blev udtalt, at ingen af de udskrevne maatte undskylde eller løskøbe sig, og der sattes Livsstraf for Udeblivelse. Dette gentoges 1566 med Tilføjelse, at ingen maatte leje en anden i sit Sted[4]), indtil det derpaa i 1568 blev almindelig fastsat, som nævnt foran (S. 185), at Bønderne og Landalmuen skulde give Penge i Stedet for selv at gøre Krigstjeneste, hvilket sés ogsaa at være tilladt, i det mindste stundom, naar der var Tale om Opfyldelsen af Landeværnspligt i snævrere Forstand[5]).

Ved Besættelsen af Høvedsmandsposterne i de ved Hjælp af Landalmuen tilvejebragte Fænniker blev der

---

[1]) Kanc. Brevb.

[2]) Ved Skr. af 21. Marts 1565 underrettedes saaledes Statholderen i Kbh., Mogens Gyldenstjerne, blandt andet om, at Herluf Trolle og Jens Trudsen Ulfstand havde mønstret 400 til Kjøbenhavn indtrufne, jydske Knægte, af dem beholdt 150 og hjemsendt de øvrige (Kanc. Brevb.). — Skr. 9. Sept. 1565 (Kanc. Brevb.) synes at hentyde til noget lignende.

[3]) Allen, De tre nord. Rigers Hist. II, 459; 15. Decb. 1564, 9. Okt. 1565 (Kanc. Brevb.). — Grundvig, Frederik den Andens Statshusholdning, VIII.

[4]) 23. Juni 1566 (Kanc. Brevb.).

[5]) Saaledes 21. Novb. 1569 (Kanc. Brevb.).

ikke fulgt nogen bestemt Regel, hvorhos disse Befalingsmænd synes at have tilhørt alle Stænder. Undertiden sés det at have været Kongen, som foretog Udnævnelsen. Saaledes findes nogle, blandt hvilke utvivlsomt ogsaa Adelsmænd, beskikkede af Kongen som Høvedsmænd for en Del af de Fænniker, der befaledes oprettede ved Udskrivningen 4. Jan. 1565. For en anden Del af Fænnikerne var der ikke i Kongens Brev angivet, hvem der skulde være Høvedsmænd, derimod i Skrivelsen udtalt, at vedkommende Lensmand skulde foretage Ansættelsen, og sædvanligvis synes dette at have været Reglen. Foruden som ovenfor nævnt Adelsmænd, findes ogsaa Borgere som Høvedsmænd, saaledes en Borger i Lund[1]) og den bekendte Peder Stinger, Borger i Malmø, der endog førte fire Fænniker, der skulde værge Blekings Grænse i Vinteren 1563—64, og efter at have deltaget i Forsvaret af Ronneby 1564 derpaa som Fange blev henrettet ved Kalmar[2]). Til Landbostanden hørte vistnok den endnu mere bekendte Mikkel Pedersen Gydinge, der blev adlet 1571 for sit Forhold i Syvaarskrigen[3]). Ogsaa Personer, der oprindelig havde hørt til de hvervede, findes nævnte. Saaledes ansattes 1563 33 af Kongens Drabanter dels som Høvedsmænd, Løjtnanter og Fænriker og dels som mere underordnede Befalingsmænd ved udbudte Styrker[4]). — Som overordnede Førere for større Styrker af udbudne, der skulde optræde selvstændigt, findes oftest af Kongen ansat Lensmænd i de østlige Landsdele, saaledes 1565 Jørgen Marsvin, Axel

[1]) 19. Marts 1564 (Kanc. Brevb.).
[2]) Rørdam, Mon. hist. dan. 1, II, 274, 295 flg.
[3]) Se om denne „Vort Forsvar", Nr. 591—593 (1903).
[4]) Joakim Becks Rtm. Rgs. 1564/65, 143 b flg.

Viffert, Biørn Kaas[1]), eller særlig betroede Adelsmænd som Jørgen Bille, dog ogsaa i Nødsfald andre, saaledes 1565 Ridefogeden Mads Eriksen i Helsingborg Len[2]). Om Ansættelsen af de mere underordnede Befalingsmænd i Fænnikerne haves i Almindelighed ikke Oplysning.

Ved den i 1574 fastsatte Fredsordning var det Meningen, at der stiftsvis skulde ansættes Høvedsmænd, som havde Straffemyndighed. Lensmændene skulde vel have et overordnet Tilsyn med Soldaterne og kunne fængsle dem, men dog kun indtil Høvedsmanden kom til Stede, og Sagen kunde komme til Forhør. Dette synes at antyde, at der har været paatænkt en fuldstændig Ordning i Lighed med de hvervedes.

Naar Bøndernes og Landalmuens Optræden i Syvaarskrigen betragtes under ét, maa det siges, at om de udbudte maaske enkelte Steder har gjort deres bedste og kæmpet tappert, saa har de dog i Almindelighed, efter hvad der foreligger, fortrinsvis udmærket sig ved Mangel paa krigersk Aand og Disciplin. Udeblivelser fra Møde og Rømninger nævnes næsten idelig. I 1564 siges saaledes, at en Del af de udbudne havde bortkastet Harnisk og Værge og var løbne hjem[3]). 1565 var Bønderne fra flere skaanske Herreder dragne hjem, og 800 Mand, som var lejede i deres Sted, var derpaa ligeledes dragne bort uden Forlov[4]). 1566 klages over stor Udeblivelse fra Møde[5]) og 1567 over det samme trods gen-

[1]) 17. Aug. 1565 (Kanc. Brevb.).
[2]) 4. Sept. 1565 (Kanc. Brevb.).
[3]) 15. Decbr. 1564 (Kanc. Brevb.).
[4]) 9. Okt. 1565 (Kanc. Brevb.).
[5]) 27. Febr. 1566 (Kanc. Brevb.).

tagne Paabud. Af 70 Mand, som var udskrevne til Baadsmænd fra et Len (Kalø?), mødte endog ikke flere end to[1]). Og alt dette skete til Trods for, at der flere Gange blev sat Livsstraf for Udeblivelse[2]).

Det kan vel siges, at man ikke kunde vente sig stort andet af slige, ikke forud i Fredstid ordnede Masser, der fra Hjemmet skulde drage til Krigsskuepladsen, stundom uden at faa Vaaben førend i det yderste Øjeblik og endda maaske knap nok fuldt tjenlige[3]); men andre Forhold maa tillige have bidraget stærkt dertil, særlig den Demoralisation, som synes at være bleven temmelig udbredt blandt Bøndernes og Landalmuens overordnede.

Det var alt forekommet i Christian III's Tid, at Adelige modarbejdede Kongens Beslutning ved at udgive flere for Ugedagsmænd, end der rettelig var det[4]). Dette klagedes der atter over under Syvaarskrigen[5]). En Tid lang var der endog Tvivl om, hvorledes Adelens Bønder skulde behandles, naar de ikke vilde lade sig udskrive eller ikke mødte eller rømte, da Adelen havde Hals og Haand over sine Bønder; men dette blev da afgjort derhen af Kongen efter Samraad med nogle af Rigsraadet, at de paagældende maatte staa Kongen til rette, da de havde været ulydige mod Kongens Bud i en det hele Rige vedkommende Sag[6]). De Lensmænd, som ved Undersøgelsen fandt, at Adelsmænd havde ladet Folk,

---

[1]) 21. April, 9. Juni 1567 (Kanc. Brevb.).
[2]) 4. Jan. og 21. Maj 1565, 26. Juli 1567 o. fl. (Kanc. Brevb.).
[3]) Se saaledes 21. Juli og 9. Sept. 1565 (Kanc. Brevb.).
[4]) D. Mag. 4, II, 84.
[5]) 23. Jan. 1568 (Kanc. Brevb.).
[6]) 2. Juni 1566 (Kanc. Brevb.).

der ikke var Ugedagsmænd, være fritagne, skulde indsende Lister over dem, for at de kunde blive stævnede til at møde for Kongens og Rigets Raad[1]); men der synes aldrig at være kommet noget videre ud deraf, og til at faa Klarhed over, hvorledes der forholdtes overfor Bønderne selv, findes næppe nu til Dags det fornødne Materiale.

Værre var det dog, at Bestikkelser synes i høj Grad at være gaaede i Svang. Kongen fandt sig endog foranlediget til i 1565 at sende en særlig betroet Mand til Nørrejydland med Fuldmagt til at undersøge i alle Len, hvor der var foretaget Udbud, hvorvidt Fogederne eller andre havde taget Penge af de rige og tilladt dem at blive hjemme og derimod udtaget fattige, som hverken kunde skaffe sig Værger eller Klæder[2]). Hvorvidt dette har frugtet, kan ikke sés; men at Kongen ikke fandt sig særlig betrygget, synes at fremgaa af, at Kongen, da Ombytningen af Udskrivningen med Pengeudbetaling blev fastsat 1568, selv i nogle Landsdele bestemte Skrivere til at oppebære og fremsende Pengene, og Indsendelse af Mandtalslister til Kancelliet befaledes, da den 1574 bestemte Foranstaltning skulde gennemføres.

Til alt dette kom yderligere den fortrykte Stilling, som Bønderne og Landalmuen mange Steder indtog, særlig paa Adelens Godser. Den forværredes hovedsagelig mere og mere og bevirkede, at Sansen for alt højere og ædlere, deriblandt ogsaa for de Pligter, som Fædrelandets Tarv krævede, mere og mere sløvedes.

---

[1]) 23. Jan. 1568 (Kanc. Brevb.).
[2]) 8. Aug. 1565 (Kanc. Brevb.).

Hærvæsenets Styrelse.

Hærvæsenets Styrelse var ligesom Styrelsen af de fleste af Statens administrative Anliggender i det 16. Aarhundrede afhængig dels af Rigsraadet dels af Kongen personlig.

Grundlaget for Styrelsen var dels Haandfæstningerne og dels den Forskel, som fra den foregaaende Tid var bestemt at skulle bestaa mellem Kongens og Kronens Indtægter og øvrige Anliggender. Paa Grund af de Forandringer, som foregik først med Vaabnene og derefter i det hele Krigsvæsen, kunde man dog ikke strængt holde sig til dette Grundlag. De Krav, som Krigsvæsenet stillede i voksende Grad, kunde ikke tilfredsstilles, uden at det i adskillige Tilfælde maatte forlades.

Over Kongens personlige Indtægter havde Kongen fuld og uindskrænket Raadighed. De anvendtes især til de kongelige Personers eget Forbrug, derhos til Hofholdningen og Hofstaten, som i mere udvidet Forstand indbefattede væsentlige Dele af Krigsmagten, saaledes Hofsinderne og i det Hele Hofstatens Personel, det tekniske Personel i Artilleriet, i Flaaden og andre Institutioner, Bøsseskytterne, som skulde udgøre Artillerimandskabet baade til Lands og til Vands, Kongens Drabanter o. fl. Jo mere det kongelige Artilleri og den kongelige Flaade forøgedes, desto større Uafhængighed opnaaede Kongen med Hensyn til disse Dele af Krigsmagten. Dertil kom Anskaffelserne af Haandvaaben, der faldt Kongens Indtægter til Byrde mere og mere, alt som der fordredes flere og flere Skydevaaben, ligeledes Anlæg og Vedligeholdelse af Befæstninger.

Dog anvendtes i alle disse Anliggender, saa langt

som man kan gaa tilbage i Christian III's Tid, ogsaa Summer, som hidrørte fra Kronens Indtægter, og efterhaanden udviskedes Forskellen, saa at en temmelig fuldstændig Sammenblanding fandt Sted [1]).

Paa den anden Side var Rigsraadet den Myndighed, uden hvis Bevilling ingen Skat i Penge eller andre Ydelser kunde paalægges. Kongen maatte derhos ikke begynde nogen Krig uden Rigsraadets Samtykke. Ved Frederik I's Haandfæstning var det paalagt Kongen ikke at give nogen ny Lov, Skik eller Ordinans, uden at det skete efter Rigsraadets Raad, og „Landet" vilde vedtage det. Kongen maatte ikke inddrage nogen fremmed Magt i Riget, uden at det var nødvendigt og Rigsraadet gav sit Samtykke, og Kongen maatte ikke udbyde Adelsrytteriet til udenlandsk Krigstjeneste og overhovedet ikke uden Rigsraadets Samtykke Bønderne paa Adelens Ejendomme undtagen til Landeværn.

Afhængigt af Rigsraadets Beslutninger var altsaa, om der i det Hele taget skulde føres Krig, dernæst til Dels hvorvidt Anlæg af Befæstninger skulde finde Sted [2]),

[1]) Medens Forskellen endnu i Frederik II's Tid fremtræder deri, at Kronborg blev bygget og bestykket m. v. alene ved Hjælp af Kongens personlige Indtægter, haves der omvendt ogsaa fra denne Konges Tid Eksempler paa, at Kongen af sine egne Indtægter udredede en Del af, hvad Kronen skulde betale. I et Klagebrev, som Kongen sendte Rigsraadet Nytaarsdag 1570, udtalte han, at han ikke havde sparet sin egen Person eller sine egne Midler. Aaret i Forvejen havde han saaledes maattet udrede 7000 Rosenobler og 10,000 Daler til Krigsfolket, da Skatterne ikke var indgaaede (D. Mag. 3, V, 3).

[2]) Befæstningsvæsenet var Anledning til Sager af meget indviklet Art, idet disse i visse Maader afhang af Rigsraadet, i andre af Kongen personlig, hvorhos paa de kongelige Slotte og Gaarde Lensmændene og i de befæstede Byer Borgerne havde en i Aarhundredets Løb stærkt aftagende Andel i Styrelsen og Bekostningen (se Emil Madsen, Studier etc.).

hvorvidt fremmede hvervede maatte benyttes, især da de Penge, der behøvedes til dem, naar der var Tale om større Masser, ikke godt kunde skaffes uden Paalæg af overordentlige Skatter, endelig Tilvejebringelsen af det nationale Værn, da denne hovedsagelig beroede paa Lovgivning, samt til Dels dets Anvendelse, skønt dette Forhold ved indenlandsk Krig ikke fordrede store Udgifter.

I alle andre Henseender synes Kongen at have haft uindskrænket Magt, saaledes navnlig i alt, hvad der angik Antagelsen og Ansættelsen af Befalingsmænd m. fl.

Fyrstedømmernes Anliggender og de udenrigske Sager henhørte selvfølgelig ikke i Almindelighed under Rigsraadet.

Af Rigsraaderne, hvis hele Antal ikke var fastsat og højst udgjorde nogle og tredive til fyrretyve, var der tre, som stod Kongen nærmest, nemlig Rigshofmesteren, Rigets Kansler og Rigets Marsk. De var alene raadgivende, og der udgik ikke fra dem i denne deres Egenskab tjenstlige Skrivelser. Kongen henvendte sig til dem og hørte deres Mening, indhentede deres Betænkning i de forskellige Sager, der nærmest var dem betroede, og de afgav denne som Repræsentanter for det hele Rigsraad, hvor dette ikke var samlet; men hvor stor deres Indflydelse end kunde være, saa var det dog fra Kongen umiddelbart, og ikke med dem som Mellemled, at Befalinger og Anordninger udgik. De valgtes af Kongen.

Rigshofmesteren havde navnlig Varetagelsen af Finansvæsenet; men i øvrigt var han at anse som Kongens nærmeste Raadgiver i alle Anliggender, ogsaa i dem, der henhørte under Rigskansleren og Rigsmarsken, naar disse var fraværende. Efter Peder Oxes Død 1575 var Pladsen dog ubesat til 1596.

Under Rigets Kansler laa Retsplejen i øverste Instans, under Rigets Marsk Krigsvæsenet, dog kun, alt som de nyere Forhold i dette udviklede sig, i en meget begrændset Grad. Oprindelig havde vel dette, for saa vidt det gjaldt den personlige Tjenesteydelse af Rigets Indbyggere, været særligt undergivet hans Betænkning; men efterhaanden som Forandringer foregik, Artilleriet og det hvervede Fodfolk udviklede sig til betydningsfulde Dele af Hæren, Pengenes Indflydelse voksede, og den kongelige Flaades Omfang steg, tabte Rigsmarsken mere og mere i Betydning, saaledes at det i den sidste Halvdel af den her omhandlede Periode næppe var mere end Adelsrytteriet, i alt Fald kun den nationale Del af Krigsmagten, til hvilken hans Virksomhed var udstrakt. De andre, store Omraader i Krigsvæsenet synes at have været betragtede som ham uvedkommende, og, bortsét fra den Tid, da Christian IV var mindreaarig, at være styrede hovedsagelig ved Hjælp af andre Personer.

End ikke som den øverstbefalende over Hæren i Krig træder Rigsmarsken frem i det her omhandlede Tidsrum. Allerede i det 15. Aarhundrede kan Marsken ikke ubetinget siges altid at have været øverstbefalende[1]), og i det 16. var det kun nogle faa Gange, at han benyttedes som saadan og endda kun til Dels; thi de hvervede Tropper var i Reglen uafhængige af ham, saaledes at der kom en Dobbelthed i Anførslen. Tyge Krabbe anførte i 1525 som Rigets Marsk det skaanske og sjælandske Adelsrytteri i Skaane og kan maaske betragtes som højstbefalende i det Hele taget. Dog indtog Johan Rantzau ved Siden af ham næsten samme Stilling.

[1]) Jvf. Christensen l. c. 56.

I Begyndelsen af 1543[1]) førte Marsken Erik Banner, dog kun sidestillet med Holger Rosenkrantz, Tropper til Sverig til Hjælp for Kong Gustaf. Det kom ikke til Kamp, og den hele Styrke var kun ringe. I 1564 var Otte Krumpen en kort Tid højstbefalende, dog egentlig ikke som Marsk, men ifølge særlig Bestalling. Da han fratraadte Stillingen, blev Daniel Rantzau højstbefalende, og da senere i 1567 Frans Brockenhuus blev Rigsmarsk, indtraadte vistnok atter en Art Deling af den højeste Befalingsmyndighed, som det vil blive omhandlet i det følgende.

At Marsken nærmest kun betragtedes som den selvskrevne Anfører for Adelsrytteriet, synes yderligere bekræftet ved, at da det jydske og fynske Adelsrytteri skulde udbydes i 1554 i Anledning af, at et fjendtlig Indfald i Holsten var truende, bestemtes, at Otte Krumpen, som da var Rigsmarsk, skulde have Befalingen over det, og derved, at det 1557 besluttedes for det Tilfælde, at Marsken skulde komme til at drage i Krig med Adelsrytteriet, at forskellige Personer skulde forblive til Stede i de forskellige Landsdele og have Befalingen over Borgere og Bønder og overhovedet over dem, der forblev hjemme[2]).

Søværnets fuldstændige Udskillelse som en særlig Bestyrelsesgren synes at være fuldbyrdet 1567. Der udtaltes nemlig dette Aar den 18. April i Forleningsbrevet til Evert Bild angaaende Stege Len, at denne skulde være Kongens øverste Admiral, bo i Kjøbenhavn, samt have dagligt Tilsyn med Kongens Skibe, Skibsredskaber

[1]) Hist. Tidsskr. 5, VI, 7.

[2]) D. Mag. 4, V. 112. — Jvf. i øvrigt Fridericia, Nogle Bemærkninger om Rigsmarskerne, Hist. Tidsskr. 4, III.

og Skibsfolk. Han forblev dog kun kort i denne Stilling; thi han døde allerede om Sommeren i hint Aar, og den 1. Aug. befaledes da Peder Munk, som havde været hans Løjtnant, at overtage Befalingen over Orlogsskibene [1]).

Den sædvanlige Forretningsgang med Hensyn til de Sager, der afhang af Rigsraadet og var af større Betydning, var, at de forelagdes for Raadet paa Herredagene. Paa disse, der i Reglen holdtes aarlig [2]), samledes Raaderne, som opholdt sig paa deres Len, Ejendomme eller andetsteds, efter forudgaaet Tilsigelse med Kongen og de Rigsraader, som alt i Forvejen befandt sig hos ham.

Ikke sjældent holdtes Adelsmøderne i Forbindelse med Herredagene, naar en Sag angik Adelen i sin Helhed. Saaledes foregik ofte Taksationerne angaaende Adelsrytteriet paa disse Møder, hyppigt under Ledelse af Rigets Marsk. Angik Sagen særlig Købstæderne, tilkaldtes undertiden Repræsentanter for disse, for at deres Mening kunde høres. Berørte Sagen i høj Grad alles Interesser, skete Afgørelsen paa Rigsmøder, paa hvilke Rigsraadet og Adelen samt Repræsentanter for Gejstligheden, Borgerne og Bønderne gav Møde. Recesserne 1536 og 1547 er saaledes fremkomne paa en Rigsdag; men Rigsdage fandt i øvrigt kun sjældent Sted.

Foruden de almindelige Herredage, paa hvilke Beslutninger toges for det hele Rige, holdtes undertiden Møder med Rigsraader i en enkelt Landsdel. Til disse Møder kunde der knytte sig Møder med Adelen, med

[1]) Kanc. Brevb. Jvf. Lind l. c. 137, 182 flg.

[2]) Herredagene holdtes i Begyndelsen paa forskellige Datoer. Det bestemtes senere, at de skulde holdes aarlig paa Hellig Trefoldigheds Søndag (2. April 1576 Kanc. Brevb.). Dette fraveges dog stundom.

Borgere og Bønder. Der forhandledes kun Sager, som vedrørte den Landsdel, i hvilket Mødet holdtes.

Undertiden nævnes Møder mellem enkelte Rigsraader og udsendte fra Købstæderne, for at visse Sager kunde drøftes, saaledes i 1556 Udredning af Skibe. Saadanne Møder var dog kun forberedende, og Beslutninger kunde ikke tages.

Løbende Sager af mindre Betydning afgjordes udenfor Herredagene af Kongen i Forbindelse med de hos ham værende Rigsraader paa det Sted i Riget, hvor Kongen i Øjeblikket befandt sig.

Holdtes Herredagene udenfor Kjøbenhavn, som det ikke sjældent skete især i Aarhundredets første Halvdel, forblev Rigshofmesteren undertiden i Kjøbenhavn for at varetage de løbende Sager. Paa tilsvarende Maade kunde der forholdes, naar Kongen rejste bort i anden Anledning; men ikke sjældent ordnedes Regeringens Førelse ogsaa paa andre Maader.

Da Kongen drog i Krigen 1563, indsattes saaledes hvad der nærmest maa kaldes et Regentskab, bestaaende af fem Personer. Det befaledes dem at være til Stede paa Kongens Slot og dèr varetage forefaldende Forretninger. Det befaledes alle at adlyde dem, som om Kongen selv var til Stede. Samtidig udnævntes flere Mænd til at føre Tilsyn med alt i de enkelte Landsdele under Kongens Fraværelse, deriblandt ogsaa hvad der angik Krigsvæsenet. Det befaledes alle at være dem lydige og møde udrustede, hvor de maatte blive tilsagte af dem[1]). Undertiden beskikkedes kun nogle faa Rigsraader til at føre Regeringen i Kongens Fraværelse, saaledes f. Eks.

[1]) 28., 29. Juli 1563 (Kanc. Brevb.).

1579 [1]). Under Christian IV's Mindreaarighed udførtes Regeringen som bekendt af et Regentskab.

Stundom indsattes Statholdere i enkelte Landsdele, til Dels for lang Tid. De maa betragtes som Hjælpere paa alle Omraader [2]); men hvorvidt deres Myndighed egentlig strakte sig, kan ikke oplyses. I en fjern Landsdel som Øsel har den vel været ret betydelig, men herhjemme mere begrænset. Den synes dog at have strakt sig til mange almindelige Sager, og Krigstilstand eller forventet Krigstilstand at have været den fornemste Anledning til saadan Ansættelse. I Slutningen af 1566 blev Holger Rosenkrantz saaledes ansat som Statholder i Nørrejydland. I den Skrivelse, ved hvilken han udnævntes, omhandles først, at han skulde have overordnet Myndighed med Hensyn til Indtægten af Kongens Slotte og Gaarde, og den Rentemester, som ansattes dèr, skulde rette sig efter hans Bestemmelser. Derhos udtaltes, at han skulde have flittigt Tilsyn med alt og i Kongens Fraværelse byde og befale og i alle Maader søge at ramme Rigets Gavn og bedste [3]).

Disse mere indviklede Forhold synes hovedsagelig at have fundet Sted i Aarhundredets sidste Halvdel, medens tidligere Regeringen næsten altid synes ført udelt af Kongen selv fra det Sted, hvor han i Øjeblikket befandt sig, naar han ikke var udenfor Riget.

De Beslutninger, som toges angaaende det nationale Værn m. m., udfærdigedes i Kongens danske Kancelli i

---

[1]) 28. Juli 1579 (Kanc. Brevb.).

[2]) Jvf. saaledes om Hverv, som det 1558 overdrages Statholderen i Kongens Fraværelse at udrette i Kjøbenhavn (Kbhs. Dipl. III, 28 flg.).

[3]) Hist. Tidsskr. 5, VI, 40.

Form af Breve, aabne, naar de gjaldt en hel Stand eller en hel Gruppe indenfor samme, saasom Forordninger, Bevillinger, Benaadninger, Lensbreve, Bestallinger, Skøde- og Mageskiftebreve m. m., lukkede eller „Missiver", naar de gjaldt enkelte Personer, derunder ogsaa henregnet Depecher til udenlandske Regeringer (stilede til det paagældende Lands Regent). I Spidsen for Kancelliet stod Kongens Kansler. Den, der beklædte denne Post, var Rigsraad, og Posten var af en saadan Anseelse, at Kongens Kansler, efter at Reformationen havde bevirket Bispernes og andre højtstillede Gejstliges Udelukkelse fra Rigsraadet, rangerede næst efter Rigshofmesteren, umiddelbart foran Rigsmarsken, medens Rigskansleren rangerede blandt de øvrige Rigsraader og ligesom disse efter Tjenestealderen som Rigsraad. Kongens Kansler refererede umiddelbart Sagerne til Kongen og styrede Forretningsgangen i Kancelliet; Bogføringen og Udfærdigelserne besørgedes af Sekretærer uden Hjælp af Kopister eller Skrivere.

Ved Siden af det danske Kancelli stod fra Frederik I's Tid det tyske under den tyske Kansler. I dette behandledes alle Sager, vedrørende Hertugdømmerne, særlig den kongelige Del, derhos Sagerne angaaende Tyskland og det vestlige Udland, samt enkelte andre, navnlig Udfærdigelsen af Bestallinger for de fremmede hvervede og Skrivelser til disse[1]). Der angives, at det først var henimod Christian III's sidste Regeringstid, at det blev almindeligt, at Kongen forsynede Skrivelserne med sin Underskrift, og at tidligere Skrivelserne i Reglen alene

[1]) Secher, Afh. i Meddelelser fra det kongelige Gehejmearkiv 1883—85, 65.

fik paatrykt det dem bekræftende Segl. Kun undtagelsesvis findes de underskrevne af Kongen[1]).

Brevene angaaende Indlandet sendtes fra først af til Foranstaltning eller videre Forkyndelse, efter Sagernes Natur, til Lensmændene, der skulde lade de aabne Breve læse paa Herredstingene, til Bisperne, Priorerne og hvem der ellers havde Bestyrelsen af gejstligt Gods, samt til Borgemestre og Raad eller Byfogeden i Købstæderne. Efter Reformationen, da der c. 1540 blev ansat Stiftslensmænd, indtraadte disse som Mellemled ved Ekspeditionerne[2]), endvidere Landsdommerne, der besørgede Læsningen af de aabne Breve paa Landstingene[3]). Da Købstæderne var blevne mere underordnede Lensmændene, og da derpaa 1582 Stillingerne som Stiftslensmænd sammendroges med de vigtigste Lensmandsposter i vedkommende Stift, blev det i Reglen alene Lensmændene og Landsdommerne, der var Mellemled. Dog fulgtes, især i Aarhundredets sidste Halvdel, ikke altid en ufravigelig Praksis; undertiden findes blot Stiftslensmændene (og Landsdommerne) benyttede som Mellemled. Ved Mønstring af Adelen forlangtes i Slutningen af Aarhundredet, at Mellemleddene skulde tilskrive hver enkelt af Adelen og skikke samme en Afskrift af Brevet, foruden at besørge det læst paa Herredstingene.

Rentemestrene forestod Oppebørslen af Kongens og

---

[1]) Jvf. Christensen l. c. 113 flg.

[2]) Stiftslensmændene skulde i hvert Stift føre Tilsyn med den rette Anvendelse af Kirkernes Indtægter, oppebære disse og i det Hele varetage Gejstlighedens administrative Sager ved Siden af den rent gejstlige Superintendent (jvf. Recessen 1540).

[3]) 17. Juli 1563 befaledes det Landsdommerne at lade de aabne Breve læse paa Landstingene og derpaa selv bevare dem (Kanc. Brevb.).

Kronens Indtægter og de dertil svarende Udbetalinger. De besørgede saaledes i Almindelighed Udbetalingerne til Hæren og Søværnet umiddelbart eller fra 1568 til Dels middelbart ved Renteskrivere[1]). De henhørte tillige med deres særlige Kontorpersonale, Renteskriverne m. fl., ikke til Kancelliet, men under Rigshofmesteren. Var denne Stilling ikke besat, stod Rentemestrene umiddelbart under Kongen. De Skrivelser, som Regnskabsaflæggelsen gav Anledning til, ekspederes dog ikke fra Rentemesterkontorerne, men ligesom alle andre ved Hjælp af Kancelliet.

Foruden som Mellemled i Administrationen benyttedes Lensmændene ikke sjældent paa Hærvæsenets Omraade som udøvende Myndigheder i mange Haande Sager af lokal Beskaffenhed, endog paa Krigsskuepladsen. Den 16. Juli 1563 befaledes det saaledes Lensmanden paa Helsingborg Slot, at skaffe Ritmester Josva v. Qualen en rummeligere Lejrplads og sørge for Tilførsel til den, da Ritmesteren havde klaget over, at den ham anviste Lejr var for lille, og at ingen Proviant kunde faas til Købs i den. Derhos skulde Lensmanden udsé tre rummelige Lejre til Greven til Schwarzburgs Ryttere og befale Bønderne at gøre Tilførsel til dem[2]).

En aldeles uregelmæssig Forretningsgang kan der undertiden findes Eksempel paa, naar en hurtig Ekspedition var paatrængende nødvendig[3]).

I Styringen af de Sager, som henhørte under Kongen personlig, saaledes navnlig de Sager, som angik Artilleriet, Flaaden, Ansættelsen af Befalingsmænd, til

[1]) Jvf. herom for Søværnets Vedkommende Lind l. c. 157, 164.
[2]) 16. Juli 1563 (Kanc. Brevb.).
[3]) Se saaledes 29. Febr. 1568 (Kanc. Brevb.).

Dels Befæstningsanlægene m. m., forholdtes der for en stor Del paa en anden Maade end i Styringen af de Sager, der afhang af Rigsraadet.

Dels som Raadgivere og dels som Udøvere af Befalingerne med Hensyn til de talrige Enkeltheder i de ovennævnte Anliggender, ses Kongerne fra den Tid, da en større Udvikling af dem begyndte, at have valgt en eller flere betroede Mænd uden Hensyn til de Stillinger, som disse i øvrigt beklædte.

Den Mand, som under Christian III først synes at have været saaledes betroet, var Peder Godske, Lensmand paa Kjøbenhavns Slot omtrent fra 1538 til 1556 og særlig bekendt for sit tapre Forsvar af Hjortholm 1535. Det befaledes ham saaledes 1547 at forsende Krudt [1]), 1549 at gøre Skytset rede [2]), 1552 at lade Mester Hans paa Jærnhytten efter hans „Undervisning" forfærdige Beslag til Skytsunderlag [3]), 1555 at holde Skytset og Orlogsskibene rede, lade støbe Skyts, bygge nye Skibe, udsætte nogle gamle, udregne Proviant for fire Maaneder, forfatte Registre over Besætningerne, bestille Jærnskyts i Amsterdam, bygge en Krudtmølle, lade Krudt omarbejde m. m. [4]).

Undertiden findes dog ogsaa andre at være betroet lignende Sager. 1551 befaledes det saaledes Rigshofmesteren Eske Bille og Rentemesteren Eskild Oxe at lade nogle af Kongens Skibe udruste [5]).

Da Peder Godske var død 1556, blev Mogens Gylden-

---

[1]) D. Mag. 4, I, 267.
[2]) D. Mag. 4, IV, 376.
[3]) 8. Okt. 1552 (Kanc. Brevb.).
[4]) 25. Febr., 6., 22. Marts 1555 o. fl. (Kanc. Brevb.).
[5]) 30. Novb. 1551 (Kanc. Brevb.).

stjerne den, som Kongen en Tid mest benyttede paa lignende Maade. Han var Statholder i Kjøbenhavn fra 1558 til 1567, samtidig Lensmand i Halmstad Herred og 1560 til 1561 Lensmand paa Kjøbenhavns Slot, derhos 1565 til 1567 Rigshofmester. Der haves fra Tiden baade før og under Syvaarskrigen Breve, ved hvilke det befaledes ham at foranstalte Masser af Enkeltheder, henhørende til den her omhandlede Del af Styringen, saaledes at besørge forskellige Artilleri-, Befæstnings- og Provianteringssager, fragte eller købe Skibe, antage Krigsfolk, skaffe krigserfarne Befalingsmænd til Udbud af Bønder og Landalmue o. s. v.

Samtidig har dog Kongen udstedt Befalinger om lignende Sager til andre Mænd. Som en saadan maa fortrinsvis nævnes Peder Bille, som dels sammen med Mogens Gyldenstjerne og dels alene befaledes at udføre forskellige lignende Hverv [1]). Endvidere kan nævnes Rigshofmesteren Ejler Hardenberg, som Kongen nogle faa Gange benyttede [2]), samt de i Kjøbenhavn under Krigen hjemmeladte Rigsraader [3]).

Var Statholderen Mogens Gyldenstjerne fraværende, f. Eks. fordi han var bleven kaldt til Kongen, ses, at Lensmanden paa Kjøbenhavns Slot umiddelbart har modtaget Befaling til at foretage Udleveringer og deslige, saaledes Povl Hvitfeld 1558 [4]).

1567 rejstes der Sag mod Statholderen, fordi han mod Kongens Villie havde udleveret et Pantebrev paa

---

[1]) Saaledes 6. Novb. 1559, 2. Jan. 1561, 23. Juli 1563 (Kanc. Brevb.).
[2]) 10. Novb. 1559, 1. Aug. 1563 (Kanc. Brevb.).
[3]) 10. Juni 1566 (Kanc. Brevb.), 2. Marts 1567 (Rørdam l. c. 2, I, 585).
[4]) 15. Decb. 1558, jvf. 21. Jan. 1559 (Kanc. Brevb.).

Stege Slot, og han blev domfældt den 24. Marts hint Aar. Dermed ophørte hans Virksomhed ogsaa i de her omhandlede Retninger, og i hans Sted benyttedes nu Rigshofmesteren Peder Oxe og Kongens Kansler Johan Friis, særlig den førstnævnte. Kongen tilskrev dem ofte om alle Haande Sager af den nævnte Art, særlig naar Kongen var fraværende fra Kjøbenhavn, saaledes om Antagelse af hvervede og disses Transport, Ansættelse af Befalingsmænd, Besætningsforhold og Befæstningsarbejder, Beskikkelse af Spioner i Udlandet, Tilvejebringelse og Forsendelse af Krudt, Proviant og Beklædningssager, Orlogsskibenes Togter m. m., stundom ogsaa om Hærføringen [1]).

Efter Johan Friis' Død 1570 henvendte Kongen sig til Peder Oxe alene. Denne døde 1576, og fra dette Tidspunkt traadte Kristoffer Valkendorf, som da var Rentemester, i hans Sted. En stor Mængde Sager af den foran nævnte Art findes at have været overladt hans Medvirkning eller Afgørelse. Kun synes det, i Modsætning til, hvad der havde været Tilfældet med hans Forgængere, at det ikke har været ham overdraget at tage sig synderligt af Befæstningsvæsnet. I øvrigt strakte Forlangenderne til ham paa den Tid sig stundom til rene Ubetydeligheder baade paa Hærvæsenets og andre Omraader [2]).

Paa den anden Side var hans Myndighed i mange Anliggender, baade vedrørende Hærvæsenet og andet,

---

[1]) Dette navnlig i 1568, da Forholdet mellem Kongen samt Peder Oxe og Daniel Rantzau var mindre godt. Jvf. saaledes Brevene hos Rørdam l. c. 2, I, 587, 590, 592, 641.

[2]) Saaledes 18. Juli og 6. Aug. 1582 (Kanc. Brevb.), 20. Jan. 1587 (Sj. Tg.).

stundom af den mest udstrakte Art. Da Kongen i Efteraaret 1579 en Tid vilde være fraværende, befaledes det saaledes Arkelimesteren i Kjøbenhavn under Kongens Fraværelse at rette sig efter Kristoffer Valkendorfs Befalinger og ikke at antage eller forlove nogen Bøsseskytte uden hans Vidende og Villie. Behøvedes noget i Arkeliet, skulde det i Tide meldes ham, at han desbedre kunde lade det bestille eller købe det paa Kongens Vegne. Samtidig blev det tilkendegivet Admiralen paa Holmen, at Kristoffer Valkendorf i Kongens Fraværelse havde at befale, hvad der tykkes ham bedst, saa vel paa Holmen, som paa Skibene og Slottet. Alt Skibsfolk, alle Skibskaptajner, Skippere, Styrmænd, Baadsmænd og alle andre skulde være ham hørige og lydige. Ingen anden skulde være berettiget til at tage Kongens Skibsfolk i Tjeneste eller afskedige dem, og der tildeltes ham Straffemyndighed. Tillige blev det befalet Borgemestrene, Raadmændene og Borgerne i Kjøbenhavn at være ham hørige og lydige[1]). Om nu den Gang saadan Myndighed kun tildeltes ham i Kongens Fraværelse, vedblev den dog ogsaa til Dels at være ham betroet under andre Forhold i, hvad der angik Holmen og Skibene. Af Brev 15. Juli 1584 sés saaledes, at det var ham overdraget at besørge Tilsyn og Vagt baade paa Skibene og paa Holmen[2]). Den 28. Febr. 1585 blev der for Erik Vognsen, som da var bleven øverstbefalende paa Holmen, udstedt en Instruction, i hvilken det udtaltes, at han havde at adlyde Kristoffer Valkendorf og Rigsraaden Axel Gyldenstjerne[3]), og den 20. Novb. 1587 bifaldt Kongen den Ordning, Valkendorf

[1]) 30. Novb. og 1. Decb. 1579 (Kanc. Brevb.).
[2]) Sj. Tg.
[3]) Sj. Reg.

havde fastsat angaaende Flaaden[1]), efter alt i Forvejen i nogle Aar delvis at at have prøvet den.

Efter Frederik II's Død blev Valkendorf Medlem af det Raad, der førte Regeringen under Christian IV's Mindreaarighed, og han synes i denne Stilling at have haft særlig de samme Sager som tidligere under sig, hvad der gav Anledning til, at Admiralen Peder Munk i 1590 rejste Sag imod ham, fordi Orlogsskibene var blevne lække paa et Tog, og Sagerne baade angaaende Holmen og Skibenes Bygning og Vedligeholdelse var Admiralen uvedkommende. Valkendorf godtgjorte dog, at Skipperne og Tømmermændene havde faaet udleveret alt, hvad de havde begæret, og at Skylden derfor ikke laa hos ham, men hos dem, som havde Opsyn med Arbejdet[2]) (Holmens særlige Befalingsmænd).

Ogsaa efter, at Christian IV var bleven myndig, og Valkendorf samtidig var bleven Rigshofmester, udøvede han Virksomhed med Hensyn til Krigsmagtens Anliggender, men dog langtfra i saa stor Udstrækning som tidligere. Han døde 1601.

Et Anliggende, der frembød enkelte Særegenheder, var Styrelsen med Hensyn til de fremmede, hvervede Fodfolksstyrker, som fandtes i Riget i Fredstid. Deres Befalingsmænd, af hvilke ingen havde nogen højere Grad end Høvedsmand, stod vel umiddelbart under Kongen; men hine Styrker, der oftest var spredte og laa i Borgeleje rundtom i Købstæderne, udgjorde højst enkelte Fænniker og manglede saaledes forskellige af de til Retsplejen nødvendige Personer, som i Reglen kun var til Stede, hvor der fandtes et Regiment med fuldtallig Stab.

[1]) Sj. Tg.
[2]) Slange, Christian IV's Hist., 42.

Det kan derfor vistnok antages, at det særlig var med Hensyn til hine Styrker, at der i den anden Halvdel af Aarhundredet nævnes en Person med Betegnelsen „Rigens Profos".

Der findes under Grevens Fejde nævnt to Personer, der er kaldte Kongen af Danmarks eller kongelig Profos [1]), ligesom der ogsaa da nævnes en Kongens Kvartermester og en Kongens Skultus [2]). Disse Personer maa dog snarest formodes at have faaet disse Betegnelser, fordi de var ansatte umiddelbart under Kongen i hans Egenskab af højstbefalende, og de har saaledes næppe noget at gøre med det her omhandlede.

Efter disse nævnes to, hvis egentlige Betegnelse dog er tvivlsom, idet de alene i vedkommende Bestalling findes kaldt af Kongen „unser Profosz". Om den ene af disse, Frans v. Strela, siges der i Bestallingen (af 1547), at han skulde have Myndighed over det i Jydland liggende Krigsfolk, saa længe til Fænniken var samlet, for at der kunde holdes „godt Regiment" [3]).

Senere træffes stedse Betegnelsen „Rigens Profos", og der nævnes en Del Personer med denne Betegnelse, saaledes Morten Hoffsted [4]), Albert v. Brock [5]), Heinrich

[1]) Galle v. Lindau og Frans v. Collen. Den førstnævnte sés ogsaa at være anvendt i et ikke militært Anliggende; thi det var ham, der den 12. August 1536 anholdt Ærkebisp Torben Bille og Biskopperne Joakim Rønnov og Oluf Munk og satte dem i Varetægt paa Kjøbenhavns Slot. (D. Mag. 4, III, 166, 278).

[2]) Asmus v. Waren og Bonhans v. Arnheim (D. Mag. 4, III, 167 flg.).

[3]) Bestallingsreg. 1545—54, 64. I Bestallingen nævnes Frans v. Strelas Forgænger, Philip v. Altenau, som afgaaet ved Døden.

[4]) Han nævnes som ansat hos Frans Brockenhuus 4. Jan. 1565 (Kanc. Brevb.), som afgaaet i Rtm. Rgsk. 1. Jan. til 12. Marts 1569, 81 b. Der findes berettet, at han blev dræbt af en Englænder 1568 (Nye kgl. Saml. Kv. Nr. 868, 136).

[5]) Bestallingsreg. 1555—73, 273 b., 22. Maj 1578 (Kanc. Brevb.) — Hans Enke solgte 1584 den Gaard, han havde ejet (Kbhs. Dipl. I, 547).

v. Lüneburg(?) [1]), Kasper v. der Knudtz [2]) og Hans v. Gröningen [3]).

Forskellige Hverv, der ikke kan henføres til den egentlige Profos-Stilling, sés undertiden at have været nogle af dem overdraget. Det sés saaledes, at Albert v. Brock, da der under Syvaarskrigen foregik en „oprørsk Handel", havde forstrakt Landsknægtene i Halmstad med nogen Proviant, som det varede adskillige Aar, inden han fik erstattet [4]). 1576 befaledes det ham at drage om i Sjæland, Smaalandene og Skaane og der aftakke Knægtene [5]), og da der 1583, ligesom baade i den foregaaende og efterfølgende Tid, skulde hverves en Del Soldater til Flaaden, deriblandt et Antal, som Mikkel Pedersen Gydinge skulde tilvejebringe i Halland, Bleking og nogle skaanske Herreder, bestemtes, dersom et tilstrækkeligt Antal ikke kunde faas dèr, at v. Brock skulde hverve de øvrige andetsteds i Riget [6]). Hans v. Gröningens Bestalling indeholder den udvidede Bestemmelse, at han ogsaa skulde gøre Tjeneste, naar Kjøbenhavns Borgere skulde mønstres, en Udvidelse, der noget derefter kom til at udstrække sig betydeligt videre [7]).

[1]) 11. Aug. 1588, 5. Sept. 1589 (Sk. Tg.). — Han findes her dog kun benævnt „Profos".

[2]) Rosenvinge, Gl. danske Domme, IV, 216 flg., 308 flg.

[3]) 19. Maj 1596, 26. Marts 1599. Han nævnes ogsaa som modtagende Proviant fra Kbhs. Slot 31. Okt. s. A. (Sj. Reg.) og er formodentlig den samme, der nævnes som Hans v. Grennach i Rtm. Rgsk. 1599/1600, 518 b og 520.

[4]) 24. Febr. 1574 (Kanc. Brevb.).

[5]) 12. Febr. 1576 (Kanc. Brevb.).

[6]) 8. Febr. 1583 (Kanc. Brevb.).

[7]) 1635 befaledes, at Rigens Profos skulde have Opsigt med Vagtmestrene i Kjøbenhavn (Kbhs. Dipl, III, 155 flg.). — O. Nielsen ser heri det første Forsøg paa Indsættelse af en Mand, som paa Kongens Vegne skulde have Tilsyn med Kjøbenhavns Politi (Kbhs. Hist. og Beskr. III, 289).

I Slutningen af Aarhundredet fremtræder ogsaa Betegnelsen „Rigets Oberst". Den første, om hvem den findes brugt, er 1586 den kort i Forvejen udnævnte Hofmarskalk Sten Maltesen Schested. Hans Bestalling som Rigets Oberst[1]) giver ikke nogen nærmere Forklaring over, hvad hans Bestilling egentlig gik ud paa. Der siges i den kun, at han paa Forlangende skulde hverve et Regiment Knægte „til Lands og Vands", og at han ikke maatte træde i Tjeneste hos andre Potentater. Snarest har der med den været tilsigtet at have en her bosiddende og fuldt paaregnelig, øverste Befalingsmand for hvervede Fodfolkstyrker, naar saadanne behøvedes. Muligt kan der ved Siden heraf være tilsigtet at have en fastere Myndighed over de i mindre Antal i Fredstid i Riget tilstedeværende hvervede af Fodfolket[2]). Sten Maltesen findes betalt som Rigets Oberst til Paaske 1590[3]); dog har han maaske beklædt Stillingen ogsaa udover dette Tidspunkt, da der i hans Ligprædiken siges, at han var Hofmarskalk og Rigets Øverste i fem Aar. Det skulde synes, at han i det mindste har oppebaaret den for Stillingen bestemte Løn til 1595[4]), da han forlenedes med Bohus; dog nævnes Vilhelm Stuart som „Rigets bestilte Oberst" i Sundtoldregnskabet 1593[5]).

---

[1]) 1. April 1586 (Sj. Reg.).

[2]) Stillingen som Rigets Oberst er muligt oprettet efter fransk Forbillede, idet alt Frans I oprettede en saadan (jvf. Varillas, Histoire de Charles IX, Køln 1586, I, 360).

[3]) Rtm. Rgsk. 1. Juli 1589 til 1. Maj 1590, 261 b.

[4]) Jvf. 23. Maj 1595 (Sj. Tg.).

[5]) 1205. — Stuart findes nævnt som Kaptajn i Rtm. Rgsk. 1584, 191 b flg., som Oberst i Rtm. Rgsk. 1. Juli 1589 til 1. Maj 1590, 165, derhos betalt som saadan i to Aar fra 14. Aug. 1590 til 14. Aug. 1592 i Rtm. Rgsk. 1592/93, 206 b.

Der nævnes tillige ogsaa en „bestellter Reichs Hopmannd“ Rudolf v. Karlewitz [1]).

Først naar en Krig udbrød, dannedes Hærens Overkommando, og samtidig bestemtes i Reglen, hvem der skulde være Kongens Kommissærer og Medlemmerne af Krigsraadet. Som alt omtalt foran (S. 200) synes der i den første Halvdel af Aarhundredet i Reglen at have forekommet en Deling i Overkommandoen, saaledes at den, der anførte Rytteriet, var at betragte som sideordnet med den, der anførte den øvrige Del af Hæren. Dette Forhold synes til Dels ogsaa senere at have forekommet.

I Ditmarskerkrigen 1559 kan Johan Rantzau vel nærmest betragtes som den øverstbefalende, om end Kongen var til Stede. Dog kan der være nogen Tvivl i formel Henseende, da Johan Rantzau under denne Krig betegnedes som Feltmarskalk [2]) og altsaa nærmest betragtedes som Anfører for Rytteriet.

Under Syvaarskrigen kan vel en Deling af Overkommandoen ikke ligefrem paavises; men dog frembyder Forholdene ved denne flere Særegenheder, der peger i den nævnte Retning.

Den da almindelig forekommende Betegnelse for den højstbefalende, var „Feltoberst“, der svarer til de fleste af de temmelig vekslende Betegnelser, der tidligere

---

[1]) Rtm. Rgsk. 1600/01, 283. Ogsaa Titlen Rigens Skriver forekommer. De to, som vides at have baaret denne i den her omhandlede Tid, Abraham Jensen og Klavs Mortensen, har dog ikke haft militær Bestilling, men ført de under Rigens Kansler hørende Bøger (Secher l. c. 85).

[2]) Saaledes paa den bekendte Tavle i Ut Kirke (Pontoppidan, Marmora danica, II, 187).

tillagdes den højstbefalende ved Fodfolket [1]). Omtrent svarende til, hvad der fandt Sted ved Fodfolkregimenterne, og ligeledes omtrent til, hvad der fandt Sted ved Rytteriets øverste Kommando, var de vigtigste Personer i hans Stab en Feltoberstløjtnant, en Oberstkvartermester, en Oberstvagtmester og en Oberst-Profos [2]).

Grev Günther til Schwarzburg, som var den første, til hvem Overkommandoen blev betroet, kaldtes Feltoberst eller Feltøverste. Samtidig var Hilmer v. Quernheim Feltmarskalk. I øvrigt maa Kongen i Begyndelsen af Krigen selv have ført Kommandoen; thi uden denne Antagelse synes det ikke muligt at forklare, at der i Brev af 1. Novb. 1563 siges, at ingen Hofmænd eller Knægte maatte drage bort fra Landsdelene Øst for Sundet, uden at de havde Kongens, den øverste Løjtnants eller Øversternes Pas [3]). Udtrykket den øverste Løjtnant kan her næppe gælde nogen anden end Greven til Schwarzburg.

Efter at baade denne, Jørgen v. Holle, som Kongen forgæves henvendte sig til om at overtage Kommandoen [4]), og Hilmar v. Quernheim var aftakkede, overdroges Overkommandoen til Rigsmarsken Otto Krumpen den 15. Decb. 1564. Om hans Myndighed kan der ikke være

---

[1]) I det Dokument, som de oprørske, jydske Bønder maatte udstede 1534, kaldes Johan Rantzau „øverste Feltherre og Høvedsmand" (Hvitfeld 1433). Gert Schenk, der førte Kommandoen ved Kjøbenhavn i Marts 1536, kaldte sig da „Feltherre" (Kbhs. Dipl. IV, 490). Meinert v. Hamme, der i Juni 1536 var i Christian III's Tjeneste, kaldte sig „Obrister Velldthaubtman" (D. Mag. 4, III, 306), o. s. v.

[2]) I Krigsartiklerne for det hvervede Rytteri 1559 kaldes Oberst-Profossen „Capitan der Justicien".

[3]) Kanc. Brevb.

[4]) Rørdam l. c. 1, II, 291.

Tvivl, da han i den paagældende Bestalling udtrykkelig udnævntes til Feltoberst over Kongens tyske og danske Krigsfolk til Hest og til Fods [1]). Ved samme Bestalling beskikkedes Jørgen Lykke til at være hans Løjtnant. Otte Krumpen førte kun Befalingen i nogle faa Maaneder. I 1565 blev den overdraget Daniel Rantzau [2]), der ligeledes benævntes Feltoberst eller Feltøverste, indtil der den 24. Okt. 1567 udstedtes en ny Bestalling for ham, og ved denne udnævntes han til Kongens „General Kaptajn og Feltoberst“ [3]).

Alt noget før Daniel Rantzau i 1565 fik Overkommandoen, var Frans Brockenhuus indtruffen ved Hæren. Denne var Rigsraad og tillige Lensmand paa Kjøbenhavns Slot til den 26. Marts 1564, da han fratraadte

[1]) Bestallingsreg. 1555—73, 201. — Allerede den 31. Aug. 1564 var der udgaaet et aabent Brev herom; men det gentoges 14. Decb. s. A. (Kanc. Brevb.), samtidig med at Bestallingen udstedtes, og den 13. Febr. var det befalet ham som Marsk at begive sig til Halland (Hist. Tidsskr. 1, V, 429); men dette er dog næppe sket.

[2]) Tidspunktet for Daniel Rantzaus Udnævnelse kan ikke nøje opgives. Han findes endnu blot kaldt Øverste den 19. Juli 1565, derimod Feltøverste den 19. Okt., hvorhos det fremgaar, at han da havde indtaget denne Stilling i nogen Tid (Kanc. Brevb.).

[3]) Bestallingsreg. 1555—73, 253 b. — Kun denne ene Gang forekommer i det 16. Aarhundrede denne Titel herhjemme, ligesom ogsaa Benævnelsen General paa den øverstbefalende først forekommer omtrent samtidig i de tyske Hære. Benævnelsen Feltoberst synes herhjemme først almindeligere ombyttet med General i Trediveaarskrigens Tid. Som Overgangsform forekommer Betegnelsen „General-Øfverste“ i Christian IV's Krigsartikler 1611. Derimod forekommer Ordet General i enkelte Sammensætninger alt i det 16. Aarhundrede; saaledes nævnes en „Principal og Generalskriver“ i Søkrigsartiklerne 1543 (Krag og Stephanius l. c. Supplementet, 100), og den hos Feltmarskalken ansatte Profos kaldes „Oberster General Profos“ i et Overslag fra c. 1554 angaaende en Rytterstyrke (Bestallingsreg. 1555—73, 19).

den sidst nævnte Stilling [1]). Den 10. Decb. s. A. udgik Befaling til alle danske Knægte, Høvedsmænd og Befalingsmænd i Skaane m. m. at være den udnævnte Øverste Frans Brockenhuus lydige [2]). Befalingen over det Regiment danske Knægte, som han saaledes blev sat i Spidsen for, og som i øvrigt ogsaa har omfattet en Del tyske Knægte [3]), vedblev han at beholde til sin Død, saaledes ogsaa efter, at han var bleven udnævnt til Rigsmarsk den 17. Aug. 1567 [4]).

Medens han indtil dette Tidspunkt maa antages for at have været Daniel Rantzaus ubetinget underordnede, stiller Sagen sig anderledes efter samme. Det kan nemlig ikke let tænkes, at Frans Brockenhuus som Rigsmarsk har været Daniel Rantzau ubetinget underordnet. Snarere har der fundet en særegen Ordning Sted, som nu ikke lader sig udgranske, og om hvis formelle Udstrækning der heller næppe har rejst sig noget Spørgsmaal paa Grund af det gode Forhold, som altid synes at have bestaaet mellem Frans Brockenhuus og Daniel Rantzau.

Der synes ikke at have været nogen Feltmarskalk udnævnt efter Hilmar v. Quernheims Afgang, og Frans Brockenhuus findes aldrig kaldt saaledes. Dog kan det tænkes, at han i formel Henseende er bleven betragtet som saadan, medens en anden, snarest Kristoffer v. Dohna, som Feltmarskalkløjtnant har ført Kommandoen over Rytteriet i sin Helhed [5]). Nogen Bestyrkelse faar denne

[1]) D. Samlinger 2, II, 188. Han blev alt 10. Febr. 1564 bestemt til at føre de danske Regimenter, men førte i Sommeren 1564 Skib under Herluf Trolle (Hist. Tidsskr. 4, IV, 489).

[2]) Kanc. Brevb.

[3]) Jvf. Skr. 11. Marts 1565 (Kanc. Brevb.).

[4]) D. Samlinger 2, II, 197.

[5]) Kristoffer v. Dohna findes ofte nævnt som Anfører for Forvagten, en Stilling, som i Reglen tilkom Feltmarskalkløjtnanten (jvf. Hist. Tidsskr. 7, I, 428).

Antagelse ved, at Kongen den 29. Februar 1568 udtalte, at da største Delen af de danske Ryttere ikke var mødte, havde han udsendt en betroet Mand for at befale alle, som han traf, at begive sig til Frans Brockenhuus[1]).

For det til Dels sideordnede i dennes Stilling til Daniel Rantzau synes i alt Fald den Omstændighed at tale, at den sidste, da han den 14. Okt. 1567 fratraadte Tjenesten som Oberst for sit Regiment, udtalte for Fronten af samme, at Frans Brockenhuus traadte i hans Sted og skulde adlydes i alt, som om Kongen var til Stede, hvis Daniel Rantzau skulde blive fangen, skudt eller paa anden Maade ikke i Stand til at føre Befalingen over Hæren[2]).

Nogen Vægt kan det maaske ogsaa tillægges, at Resen i sin Krønike undertiden kalder baade Daniel Rantzau og Frans Brockenhuus Feltoberster[3]), og det bør ikke lades upaaagtet, at Kongen allerede den 23. Sept. 1566 skrev til den sidstnævnte, som da maa formodes at have været sammen med Daniel Rantzau, at han skulde sørge for, at Krigsfolket igen kom paa Tog, da Kommissærerne ikke var ret villige til at raade til videre Opmarche[4]).

Straks efter Daniel Rantzaus Død (den 11. Novb. 1569), dels samme Dag og dels Dagen derefter, medens altsaa Frans Brockenhuus endnu laa dødelig saaret i Halmstad, blev Kristoffer v. Dohna udnævnt til Feltoberstløjtnant, Josias v. Qualen til Feltmarskalk og Johan

[1]) Kanc. Brevb.
[2]) Rørdam, Mon. hist. Dan., 2, I, 9.
[3]) F. Eks. S. 179. — Frans Brockenhuus' Meddelagtighed i Overkommandoen antages ogsaa som given i Hist. Tidsskr. 4, IV, 490.
[4]) Kanc. Brevb.

Lay til Oberstkvarter- og Vagtmester [1]). Pladsen som Feltoberst synes derimod ikke at være bleven besat i den øvrige Tid, Krigen varede, men Virksomheden som saadan at være bleven udøvet af Kristoffer v. Dohna.

Som tilforordnede Overkommandoen stod de kongelige Kommissærer, der stedse, paa faa Undtagelser nær, var danske Adelsmænd, som i Forvejen indtog høje Stillinger og ikke sjældent var Rigsraader. Om deres Virksomhed faas bedst Oplysning ved Kongens Brev af 10. Juli 1564, ved hvilket Jørgen Lykke, Lave Brade, Peder Bille og Sten Rosensparre beskikkedes til Kommissærer hos Greven til Schwarzburg. De befaledes at følge denne for at hjælpe og raade ham med Hensyn til, hvorledes Kongens Sager og Ærinder bedst kunde foretages. De skulde føre flittigt Tilsyn med, at der ved Krigsfolket herskede Enighed og holdtes god Mandstugt, at der udrettedes noget imod Fjenden, samt at der ikke fandtes Brøst paa Tilførslen af Proviant og andre Fornødenheder. Hvis nogle af de svenske Tropper eller Undersaatter vilde give sig under Kongen, skulde alt, hvad Kommissærerne lovede dem paa Kongens Vegne, blive holdt [2]). De skulde adlydes, som om Kongen selv var til Stede.

Navnlig synes Kommissærerne i det Hele taget at skulle have været Repræsentanter eller Tilsynsmænd for Kongen og for Rigsraadet overfor de hvervede Anførere, og i denne Egenskab ogsaa at skulle have været Mønsterherrer og føre Tilsyn med Udbetalingerne til Soldaterne. Dette førte til, at Kongen, da Otte Krumpen var bleven udnævnt til højstbefalende og begærede Ansættelse af Kommissærer, svarede ham, at han ikke kunde

[1]) Bestallingsreg. 1555—73, 289 b flg., 293.
[2]) Kanc. Brevb.

tro, at det var fornødent, da Otte Krumpen ikke var en fremmed i Landet og som Rigets Marsk kunde byde og befale, saa vidt Behov gjordes. Dog føjede Kongen sig snart efter hans Ønske og tilforordnede ham de samme Kommissærer, der havde været hos Greven til Schwarzburg [1]).

En særegen Stilling indtog derhos de saa kaldte Krigsraader, hvis Hverv det synes at have været at udtale sig angaaende de vigtigere Krigsforetagender, dog kun, naar de højstbefalende ønskede at høre deres Mening. En sjælden Gang findes den samme Mand nævnt baade som Kommissær og Krigsraad, saaledes Holger Rosenkrantz under Ditmarskerkrigen og 1563 [2]); men i Almindelighed synes Hvervet dog at have været betroet særlig af Kongen udnævnte Mænd, foruden hvilke dog som oftest, naar Krigsraad holdtes, enkelte af de højere Befalingsmænd i Hæren tilkaldtes.

Var Kongen selv til Stede ved Hæren, fulgte der i Reglen med ham adskillige fremmede Fyrster og Herrer, saaledes især i Begyndelsen af Syvaarskrigen [3]). Disse udgjorde dog, saa vidt synes, kun et personligt Følge for ham, og de havde ingen Del i Overkommandoens Virksomhed.

En Følge af den rigelige Brug af hvervede, der stadig fandt Sted, var, at de Personer, som indtog de første Pladser i Hæren, naar den var paa Krigsfod, ofte ikke var danskfødte Mænd. At det vilde have været godt for Riget, om det modsatte havde været Tilfældet, følte

[1]) 21. og 28. Jan. 1565 (Kanc. Brevb.).
[2]) Molbech, Historie om Ditmarskerkrigen, 157. Bricka og Gjellerup, Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede, 79.
[3]) Resen l. c. 91.

utvivlsomt; men noget virksomt Skridt til at afhjælpe Manglen gjordes ikke endnu i det hele Aarhundrede. Det var i dette vedblivende overladt til Adelsmændene selv, hvorvidt de vilde søge en krigersk Uddannelse dels hos ældre, danske Adelsmænd med Hensyn til de almindeligere Færdigheder og dels ved Krigstjeneste i Udlandet med Hensyn til den videre Udvikling og større Indsigt. Det var et ikke ganske ringe Antal, der drog ud, især i Aarhundredets sidste Halvdel; men de fredelige Tilstande efter Syvaarskrigen forhindrede, at deres Erfaring kom til Anvendelse. Først ved Oprettelsen af Sorø Akademi 1623 skabtes en Undervisningsanstalt, som ogsaa til Dels tilsigtede at give de unge Adelsmænd en militær Uddannelse.

Bidrag til Karakteristik af den Guldbergske Kabinetsstyrelse[1]).

Af

Edvard Holm.

Da efter Struensees Fald Statens Styrelse som vel bekjendt blev fastslaaet ved Forordningen af 13. Februar 1772 om „Et Gehejmestatsraads Oprettelse", var et Hovedøjemed hermed aabenbart at forhindre, at mere nogen enkelt Mand ved at bemægtige sig Herredømmet over den sindssvage Konge skulde kunne regere Staten despotisk ved Kabinetsordrer.

Dette fremgaar formentlig af Forordningen selv. Den indledes med følgende Ord: Da Vores allernaadigste Intention og Vilje gaar derhen, at alle Sager og Ansøgninger, hvorudi af Os allernaadigst resolveres, først skulle igjennemgaas og overvejes i det Collegio, hvor Sagen henhører, og Os derefter forestilles af og i Overværelse af saadanne Mænd, som Landets Love og Indretninger

[1]) Denne Afhandling falder i alt væsentligt sammen med et Foredrag, som jeg den 25. Marts 1904 har holdt i Det kgl. danske Videnskabernes Selskab. Forskjellige Tilføjelser have dog fundet Sted. Forøvrigt opfatter jeg selv Afhandlingen som et Forstudie til 5. Bind af min Danmark-Norges Historie 1720—1814, der netop vil komme til at dreje sig om Tiden fra 1772 til 1784.

tilfulde ere bekjendte, og som ere i Stand til at give Os al den Underretning og Oplysning, som Vi om Sagens Natur og Beskaffenhed maatte behøve og forlange, saa have Vi allernaadigst funden for godt at oprette et Gehejmestatsraad og derom allernaadigst at anordne og befale".

Derefter følger en Angivelse af Statsraadets Sammensætning, bestaaende af Arveprins Frederik og 6 Ministre. Der tilføjes, at „intet Lem af dette Vores Gehejmestatsraad tillige maa være Præses for noget kongeligt Collegio, Departementet for de udenlandske Sager alene undtagen". I § 3 siges der da videre: „Alle Collegiernes Forestillinger skulle Os i og gjennem bemældte Vores Gehejmestatsraad allerunderdanigst foredrages og Vores allernaadigste Resolution derpaa tages. Saa skulle og alle anbefalede Expeditioner der ligeledes af Os allernaadigst underskrives". Den følgende Paragraf (§ 4) lyder saaledes: „Skulde det dog allernaadigst behage Os, derudenfor nogen Resolution at meddele og underskrive, saa ville Vi dog derhos allernaadigst, for at forebygge de Uordner og andre Misligheder, som lettelig ved Sagernes Drift kunde flyde deraf, naar Vedkommende Collegium om sligt er uvidende, at den, som saadan Resolution i Hænde haver, skal være forbunden strax, og førend han sig deraf i nogen Maade betjener, dermed at melde sig til det Collegium, hvor Sagen henhører, hvilket Collegium da gjør allerunderdanigst Forestilling derom til formelig Expeditions Erholdelse".

Det fremhæves, som man ser, i denne Forordning for det første i Almindelighed, at alle Sager, hvori der resolveres af Kongen, skulle underskrives af ham i selve Gehejmestatsraadet, hvor de altsaa refereredes for ham.

I tidligere Tid kunde de ligesaa godt underskrives af ham efter Referat af en enkelt Kollegiechef i hans Kabinet som i Statsraadet. Dette var nu udelukket, og det synes ikke at kunne forklares paa anden Maade, end at Ministrene skulde være Vidner til, at hans Beslutning ikke bestemtes fra anden Side. (Den sindssvage Konge underskrev altid efter Kommando, hvad der forelagdes ham.) Men efter at dette særlig i § 3 er fastsat for Forestillingerne fra Kollegierne, hedder det i § 4, at, naar Kabinetsordrer tilsendtes enkelte Personer eller Myndigheder udenfor Kollegierne, skulde de indsende Ordrerne til disse, der da gjorde Forestilling, for at de kunde blive stadfæstede eller, som man kaldte det, blive korroborerede af Kongen i Statsraadet til Expeditions Erholdelse, altsaa ogsaa her med Ministrene som Vidner [1]).

Men der er en Ting, der ikke nævnes. Det er, hvad der skulde ske, hvis det behagede Kongen at meddele

[1]) Jeg kan ikke andet end nære en stærk Tvivl om, at den i § 4 anførte Grund til, at slige Kabinetsordrer skulde korroboreres paa den der nævnte Maade, er den virkelige. Der behøvedes nemlig for at undgaa den i Paragrafen angivne Uorden kun, at Kabinettet, samtidig med at den udstedte en Ordre, lod vedkommende Kollegium faa en Meddelelse derom, eller at det sendte Ordren gennem Kollegiet. Hvor unaturlig besværligt og vidtløftigt var det dog ikke i Sammenligning hermed, at den, der fik en saadan Kabinetsskrivelse, selv skulde henvende sig til et Kollegium om at faa den stadfæstet, inden han kunde gjøre Brug af den! Sæt nu, at han ikke boede i Kjøbenhavn, men maaske i Norge eller i Holsten. Hvilket utaaleligt Tidsspilde da! En i praktisk Henseende saa sindssvag Ordning synes at maatte have havt en politisk Grund, og man maa antage, at Øjemedet med Korroborationen har været, ikke at vedkommende Kollegium, men at Statsraadet skulde vide Besked med Kabinetsordren. Den i § 4 anførte Grund passer da heller ikke paa de Kabinetsordrer, der tilsendtes selve Kollegierne, og som vi senere ville se, i Mængde bleve korroborerede paa den i Paragrafen nævnte Maade.

nogen Resolution d. v. s. nogen Kabinetsordre til selve et eller andet Kollegium. Intet var jo i og for sig naturligere, end at en kongelig Ordre kunde blive sendt et Kollegium, og den Slags Kabinetsordrer havde da ogsaa været almindelige i Tiden før Struensee. Unægtelig forbauses man over en saadan Skjødesløshed i Redaktionen, thi det var, som vi senere skulle se, ingenlunde Meningen, at de skulde bortfalde i Fremtiden, eller at der skulde gjælde andre Bestemmelser for dem end, hvad der svarede til Bestemmelserne i § 4 om den der nævnte Slags Ordrer. Formodentlig har man ment, at, da det i tidligere Tid før Struensee havde været fast Skik, at, naar en Kabinetsordre sendtes til et eller andet Kollegium, dette da indgav en Forestilling til Kongen for at faa den stadfæstet ved en formelig Resolution, der parafereredes af Kollegiets Deputerede, var det en Selvfølge, at det nu ogsaa skulde vedblive at gaa for sig paa samme Maade.

Inden vi gaa videre, er det dog tilraadeligt tillige at sige et Par Ord om den Forretningsgang, der fulgtes ved de Sager, der kom for Statsraadet. Det maa da mærkes, at der var 2 Slags Statsraad. Det ene var det saakaldte deliberative Statsraad, hvori de fra Kollegierne indsendte Forestillinger drøftedes af Statsraadets Medlemmer med Arveprinsen som en Slags Formand. Forhandlingen kunde ogsaa ske ved skriftlige Indlæg. I dette Statsraad refereredes Sagerne af vedkommende Kollegiechef, eller ved Kollegier, der ikke havde nogen egentlig Chef, efter Tour af en af Kollegiets Deputerede. Naar Sagen var uddebatteret i det deliberative Statsraad, og en bestemt Beslutning om den her var fattet, refereredes denne for Kongen i, hvad jeg vil tillade mig

at kalde Referatsstatsraadet. I dette fandt ingen Drøftelse Sted; men Sagerne forelagdes blot Kongen til Underskrift.

Hvilke Bestemmelser end Forordningen af 13. Februar indeholdt om Ministrene som udøvende en Slags Kontrol med Kongens Underskrift paa de kongelige Resolutioner, saa er det klart, at Kabinetsordrer vedblivende skulde kunne udstedes, ligesom det havde været Tilfældet i tidligere Tider, og i Virkeligheden maatte dette bevares som et med al Enevælde nøje sammenhængende Element. Men altsaa have vi ogsaa nu den samme Dobbelthed som under Enevælden før Struensee, nemlig paa den ene Side Kollegiestyrelsen og i det mindste som en Mulighed Kabinetsstyrelse, om end denne paa en vis Maade kunde siges at være kontrolleret. Naar den imidlertid, som det laa i dens Natur, skulde være et Udtryk for det souveræne Initiativ, hvorledes skulde det da gaa med dette, da Kongen vitterlig var sindssvag? Ja, det er ikke urimeligt, at flere af de Statsmænd, der sad i Statsraadet, have tænkt sig, at dette Initiativ vilde blive et Minimum. Naar man gav Kongen en loyal Mand til Kabinetssekretær, kunde det sikkert haabes, at der ikke i Kabinettet vilde opstaa en rivaliserende Myndighed, og man kunde maaske endog ved visse Lejligheder bruge det som et bekvemt Redskab[1]).

Men hvis saadanne Tanker have været oppe hos Mænd som Schack Rathlou og Osten, kom det, som enhver ved, til at gaa helt anderledes. Det skulde hurtig vise sig, at de kongelige Personer, der vare de naturlige Formyndere for Kongen, nemlig Enkedronning Juliane Marie og den af hende stærkt beherskede Arveprins

[1]) Saaledes er det aabenbart blevet brugt i den første Tid efter 13. Februar 1772, medens A. Schumacher var Kabinetssekretær.

Frederik, paa dette Tidspunkt, da de pludselig fra en tilbagetrukken Tilværelse under en umaadelig Folkejubel kom i Spidsen for Hoffet, snart følte Lysten til, saa vidt det lod sig gjøre, at udøve det kongelige Initiativ, og de havde som deres trofaste og i det mindste til en vis Grad snilde Hjælper Ove Guldberg. Ærgjerrighed og Lyst til at vise, hvad en Mand med hans grundige Kundskaber evnede til Statens Gavn, har vistnok efterhaanden ikke lidet paavirket denne; men hans Hovedgrund til at fremme Kabinetsstyrelsen laa dog sikkert i hans ubegrænsede Hengivenhed for Kongehuset og for Kongemagten. Det har været hans Overbevisning, at, naar Kongen var sindssvag og Kronprinsen var et Barn, saa maatte de, der ved Slægtsskabsbaand stod Kongen nærmest, træde op som Kongemagtens Bærere, og det tiltalte hans royalistiske Følelse, at de gjorde det saa udstrakt som muligt. Naturligvis maatte det ske ikke alene i Kongens Navn — hvad jo ogsaa Struensee havde overholdt —, men saaledes, at man nøje efterkom Kongelovens Forskrift om, at Kongen skulde underskrive alle Befalinger øverst oppe fra; men naar dette skete, mente han, at Herskabet, som han kaldte Enkedronningen og Arveprinsen, i Virkeligheden havde Ret til at udøve den uindskrænkede Magt paa Kongens Vegne, at, som han engang har udtrykt det, den afgjørende Stemme var i Herkabets Hænder [1]). Det var saa tillige hans bestemte Mening, at den eneste Maade, hvorpaa denne Magt kunde opretholdes, var ved Kabinetsstyrelse [2]). Der laa et stort

[1]) Brev til P. C. Schumacher af 8. Juli 1780 (Rigsark.).

[2]) Se herom Brev fra A. P. Bernstorff til Kr. D. Reventlow fra 1783 (Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds ved L. Bobé VI, S. 32), hvorefter Guldberg aabent udtalte, at

Fejlsyn til Grund for denne Opfattelse, thi Kongeloven indeholdt ikke det mindste, der berettigede dem, der stod Kongen nærmest, til at tiltage sig en saadan Myndighed; men det ville vi ikke gaa ind paa her. Det gjælder blot om at se, hvorledes Guldberg opfattede Forholdet.

Naar det bliver ham, vi mest her have at gjøre med, skal der indskydes, at, medens han paa den Tid, da Struensee blev styrtet, var Kabinetssekretær hos Arveprinsen, fik han i Marts 1773 med Kongens Kabinet at gjøre, idet han da blev udnævnt til Memorialsekretær hos Kongen, hvad der i Virkeligheden vilde sige det samme som Kabinetssekretær. Den 11. Oktober 1774 blev han Gehejmekabinetssekretær hos Kongen, 14. Maj 1776 fik han Titel af Stats- og Gehejmekabinetssekretær. Paafaldende er det, at de Kabinetsordrer, der udstedtes i hans Tid, ikke ere skrevne med en andens Haand og blot paraferede af ham. Han har stedse selv skrevet dem — der er kun ganske faa Undtagelser derfra —, ligesom han ogsaa egenhændig har ført dem i Massevis til Protokols.

Vi have taget vort Udgangspunkt fra den ved Forordningen af 13. Februar 1772 skabte Form for Regeringen, og det, vi i det følgende ville forsøge at danne os en nogenlunde tydelig Forestilling om, er, hvilket Billede de Kabinetsordrer, der ere levnede fra den Guldbergske Tid, give af den Kabinetsstyrelses Karakter og Omfang, som udviklede sig i Aarene fra Marts 1773 til Regeringsskiftet 14. April 1784[1]). Vi bruge Kabinetsordrerne som

Kabinetsordrerne vare nødvendige til Opretholdelse af Souverænitetsrettighederne (jvfr. Hist. Tidsskr. 3. R. V, S. 373).

[1]) Alle andre Sider af Kabinetsstyrelsens Historie, deriblandt det vigtige Spørgsmaal om dens Betydning for Statens Udvikling

Kilde, fordi de som det naturlige Organ for Kabinettet give os et tro Spejlbillede af dets Styrelse.

Det første, der kan siges om Kabinetsordrerne i den Guldbergske Tid, er, at de ere overordentlig talrige[1]). I en Række Protokoller, som Guldberg for den langt overvejende Del selv har ført, findes opført 2544, og, om end en forøvrigt ikke stor Del af disse kun uegentlig kan kaldes Kabinetsordrer, saa maa det paa den anden Side siges, at der vitterlig har været langt flere. Især ere de Guldbergske Protokoller aldeles ufuldstændige for de sidste Aars Vedkommende, netop den Tid, da Kabinetsregeringen spillede den største Rolle. Vi have til at suplere dem for det første Fortegnelser, som efter Regeringsskiftet

---

og Politik i forskjellige Retninger, ligge ganske udenfor denne Afhandling, der kun vil give „Bidrag" til Karakteristik af Kabinetsstyrelsen.

[1]) Hvilke ganske fantastisk overdrevne Forestillinger om Kabinetsordrernes Tal og dermed ogsaa om den Plads, de have indtaget iblandt Regeringsbefalingerne, der have været i Omløb, derom vidner D. Biehls Udtalelse i Henhold til Johan Bülows Meddelelse, i hendes Beretning om Regeringsforandringen 14. April 1784 (Hist. Tidsskr. 3. R. V. S. 289), at „deres Tal voxede dagligen saaledes til, at Kollegiernes hele Referat som oftest bestod i at fremlægge disse underskrevne Ordrer i Statsraadet", og ligeledes, hvad der siges i det under Frederik VI's Auspicier udarbejdede Skrift: „Hist. Efterretn. om Krpr. Fredriks Tiltrædelse til Statsstyrelsen" (Regeringsskiftet 1784 S. 5), at „Sagernes Foretagelse i Konseillet efterhaanden gik over til at være en tom Formalitet, og at Kollegiernes Forretninger væsenlig bestod i kun at forelægge til Kongens Underskrift, hvad der allerede forud var besluttet i Kabinettet". I Virkeligheden vedbleve de kongelige Resolutioner, der fremkaldtes ved Forestillinger fra Kollegierne, altid at være adskillige Gange flere end de, der bestod i Korroborationer af Kabinetsordrer.

1784 paa Kronprinsens Befaling bleve optagne af Ludvig Reventlow og som indeholde 614, der ikke findes i Guldbergs Protokoller; men desuden er der samlet Kabinetsordrer i egne Pakker for visse Kollegiers Vedkommende, og der ligger ogsaa spredt rundt omkring i Kollegiernes Forestillingsprotokoller Kabinetsordrer, der ikke ere komne med i de ovennævnte samlede Fortegnelser. Endelig kan der findes nogle i forskjellige Autoriteters Arkiver baade i Danmark og Norge, som det nu er vanskeligt at faa rede paa. Jeg antager, at jeg selv kjender omtrent 3500 Kabinetsordrer; men der kan have været adskilligt flere. Til Trods for dette, tror jeg dog, at vi kjende de allerfleste af dem, som have havt nogen Betydning, og man har under alle Omstændigheder i fuldt Maal tilstrækkeligt af dem til af dem at kunne danne sig et fyldigt og paalideligt Billede af Kabinetsstyrelsen.

Denne oplyses yderligere, det maa ikke glemmes, ved de mangfoldige Breve, man har fra Arveprinsen til de forskjellige Kollegier eller andre Autoriteter, dels skrevne med hans egen Haand, dels affattede af Guldberg og kun underskrevne af ham selv. Iblandt dem er der ikke faa, der have Betydning, fordi han i dem meddeler Befalinger i Kongens Navn. De ere da paa deres Vis at anse for Kabinetsordrer, og de vække som saadanne Opmærksomhed, men unægtelig ogsaa fordi man kommer til at spørge, med hvilken Ret Arveprinsen kunde udstede slige Befalinger i Kongens Navn. Hvis han i sine Skrivelser havde tilføjet, at der skulde indgives Forestillinger om, hvad de indeholdt, til kongelig Resolution i Statsraadet, vilde der intet have været at indvende imod dem; men det siges aldrig, og man kommer uvilkaarlig til at spørge, om ikke disse hans

Ordrer paa en mistænkelig Maade nærme sig til de formastelige Struenseeske. Ved Siden af slige Skrivelser udstedte han ogsaa mange i sit eget Navn. Af dem vare ikke faa at anse for ligefremme Befalinger. Atter her spørger man, med hvilken Ret han kunde give saadanne. Selv har han rigtignok engang udtalt, at Kongen havde givet ham Inspektion over Kollegierne[1]; men der existerer i Virkeligheden intet Kongebud herom, og han ses i det hele ikke at have havt anden officiel Stilling af almindelig politisk Karakter end den, Forordningen af 13. Februar 1772 hjemlede ham som den fornemste Mand i Statsraadet. Den Myndighed, han tiltog sig i Kabinettet og ved sine Breve, var i Virkeligheden selvtagen. I Sammenligning med de her omtalte Skrivelser fra ham vare de mange, hvori han enten udtalte sin Mening om et eller andet eller krævede Oplysninger eller støttede Ansøgninger ved sin Anbefaling, selvfølgelig politisk set uskyldige; men de kunde være besværlige nok for dem, der modtog dem og kunde føle sig nødte til at tage Hensyn til dem, især da Arveprinsen altfor godmodig tog imod alskens Klager og uden at sigte dem lod dem gaa videre med en Anbefaling til Kollegierne.

Kabinetsordrerne have vistnok været benyttede af enkelte Historikere, nemlig af Provst Koch i hans Afhandling om Schack Rathlou i dette Tidsskrifts 6te Række 4de Bind og af Dr. Aage Friis i hans Doktordisputats om A. P. Bernstorff og Guldberg; men en blot nogenlunde indgaaende Behandling have de aldrig været Gjenstand for[2].

[1]) Brev til Saldern af 5. Oktober 1773.

[2]) Jvfr. A. Friis: Om Bernstorff og Guldberg S. 256—57. Dog kan jeg ikke komme til saa stort et Tal af dem, som han er til-

Desto værre bliver man, saa snart man tager fat paa dem, grebet af Tanken om et af de ikke helt sjældne Uheld, vi Historikere lide under som en Følge af de ødelæggende Ildebrande, Kjøbenhavn har været hjemsøgt af. Ved Kristiansborgslots Brand 1794 tilintetgjordes det gamle Kabinetsarkiv. Dermed ere alle de Skrivelser, som vare indgaaede til det kongelige Kabinet, blevne ødelagte af Luerne. Vi savne derfor baade de Skrivelser, der have fremkaldt i det mindste mange af Kabinetsordrerne, og tillige dem, der som en Følge af Ordrer fra Kabinettet ere blevne tilsendte dette. Vi ere nu indskrænkede til selve Ordrerne og saa til, hvad der af Kollegiernes og andre Autoriteters Protokoller kan findes til Oplysning om den hele Korrespondance.

Til Trods for dette Savn kunne vi dog danne os tydelige Forestillinger med Hensyn til det første Punkt, der fremstiller sig for os, nemlig Spørgsmaalet om, hvorledes Kabinetsordrerne ere blevne til.

Struensee, der vilde lave om paa alt ved Hof og ved store Sider af Styrelsen, saavel som af Lovgivningen, maa tænkes efter, hvad der faldt ham ind i Kraft af hans almindelige Regeringsgrundsætninger, eller efter, hvad han hørte fra en eller anden Kant, at have taget Initiativet til en Mangfoldighed af de Kabinetsordrer, som han udstedte. Guldberg og Arveprinsen havde derimod som vel kjendt, intet af hans urolige Omvæltningslyst, de vare afgjort konservative og ret forsigtige Mænd. Men desuagtet er der fra Kabinettet i den Guldbergske

---

bøjelig til at tro paa. Jeg benytter Lejligheden til at gjøre opmærksom paa, at det ikke, som Friis har antaget, var Ove Malling men Kammerraad J. C. Malling, der var ansat i Kabinettet.

Tid blevet udstedt mange Ordrer i Henhold til, hvad der var „hørt“ eller „erfaret“ om Forhold rundt omkring, og der kan ikke være den ringeste Tvivl om, at saavel Guldberg som Enkedronningen og Arveprinsen have grebet Lejligheden til at faa udstedt Ordrer vedrørende Omraader, som laa dem personlig nær, og at der altsaa her kan tales om et Initiativ i Ordets strengeste Forstand. For Guldbergs Vedkommende maa særlig tænkes paa, hvad der stod i Forbindelse med Universitet, Skolevæsen og Videnskaberne samt med Landets økonomiske Forhold, hvor han, unægtelig med betydelig Selvovervurdering, tiltroede sig overlegen Indsigt.

Men i mange Tilfælde kom Stødet til Kabinetsordrernes Udstedelse fra anden Side. Ikke sjælden vare de f. Ex. fremkaldte ved Indstillinger fra Embedsmænd, som naar i Aaret 1781 Stiftamtmand Adeler i Kristiansand Stift fremhævede Nødvendigheden af, at det blev tilladt at indføre levende Kvæg fra Jylland til det sydlige Norge[1]), naar Osten som Justitiarius i Højesteret gjorde opmærksom paa, hvorledes der trængtes til Forbedring af Retstilstanden i Vestindien[2]), naar Vaterskouten i Kjøbenhavn aflagde Indberetning om slet Behandling af Mandskabet paa Handelsskibe, naar General Huth indgav et Tilbud om at reparere Kristian V's Statue paa Kongens Nytorv, eller naar en Embedsmand under den Grønlandske Handel gjorde Forslag om Skridt, hvorved Handelen paa Rusland kunde bringes paa bedre Fod[3]).

Ikke mindre sikkert kan man, selv om det ikke udtrykkelig siges, i mange Tilfælde slutte sig til, at Kabinets-

[1]) 11. Maj 1781.
[2]) 26. Februar 1783.
[3]) 30. December 1780.

ordrerne skyldes ligefremme Forslag fra forskjellige Autoriteter. Saaledes ved en Ordre, som følgende: „Løjtnant Løvenørn er bestemt til at prøve de Søure, der ere forfærdigede ved Urmager Aumont, og paa Hjemrejsen skal han kjøbe, dog kun til 400 Rdl., de til saadan Pris fornødne Instrumenter“ [1]). Noget lignende gjælder, naar der sendes Admiralitetet en Kabinetsordre om, hvad der skal gjøres i Anledning af, at Uniformerne paa Linieskibet Indfødsretten ere i slet Tilstand [2]). I det hele maa dette tidt tænkes for de militære Sagers Vedkommende, der i det mindste, hvad Detaillerne angaar, baade laa Guldbergs og de kongelige Personers Interesser og Indsigt aldeles fjærnt, saaledes nærmere Ordrer om Ordningen af en stor Lejrsamling ved Kjøbenhavn 1778 eller Befalinger om Fuldførelse af Pallisadering ved Vesterport, om Anlæg af et Batteri ved Kronborg, om Rekruttering af Livgarden eller i Anledning af, at der var stillet for smaa Rekrutter til Rytteriet o. a. m. Ogsaa paa andre Omraader træffe vi Kabinetsordrer, der ganske sikkert ikke have havt den ringeste særlige Interesse for de ledende i Kabinettet, saadanne som f. Ex. stærkt faglige Bestemmelser med Hensyn til Skovvæsenet, Forskrifter i det enkelte i Anledning af, at Egetømmeret steg saa højt i Pris, at det blev betænkeligt med Hensyn til Skibsbyggeriet, Kabinetsordrer i Detail om Sangundervisning for et Par Skuespillerinder, eller i en helt anden Retning en Kabinetsordre om Oprettelse af et Magasin med tørt Træ til Gavn for Snedkere og Tømrere. Der kan lige saa lidt tvivles om, at det skyldes en Indberetning, naar det befales, at der skal sørges for, at Monumentet over Kristian III's

[1]) 27. Septbr. 1781.
[2]) 5. Septbr. 1780.

Moder i Kirken i Bordesholm bliver efterset. Vi træffe fremdeles Kabinetsordrer, fremkaldte ved Anmodninger, der fra et eller andet Kollegium vare rettede til Regeringen, og Ordrer, der udstedtes som en Følge af Forslag fra den i finansiel Henseende overordentlig vigtige extraordinære Kommission. Ja, man finder endog Kabinetsordrer, som tydelig ere fremkomne som en Følge af Forhandlinger i Statsraadet [1]).

Hertil kom den Masse Ansøgninger og Bønskrifter af forskjellig Natur, der tilsendtes Kabinettet. Vi maa nemlig erindre, at det skræmmende, det afvisende, der havde været ved Struensee, hans Lyst til at herske ved Frygt, fandtes ikke mere. Baade Arveprinsen og Guldberg vare i deres Bund godmodige Mænd. Luxdorph har i sine bekjendte Kalenderoptegnelser skrevet om Arveprinsen 7. Marts 1773: „Det er en velsignet Herre, der kan betage Frygt og forøge Respekt for sig". Det sidste skal jeg lade staa ved sit Værd; men det første af Sætningen havde aabenbart noget paa sig. Man ser da ogsaa Bernstorff, der saa tidt bekæmpede Arveprinsen i Statsraadet, i sine Breve til D. Reventlow ytre sig højst anerkjendende om de elskværdige Sider ved hans Karakter og om, hvorledes han vilde det gode. Man kan heller ikke andet end blive slaaet ved mange af Prinsens Skrivelser til Kollegierne af, hvor stærkt hans medfølende Sind er bleven sat i Bevægelse ved Nød og ved Frygten for, at nogen skulde lide Uret enten paa den ene eller paa den anden Maade. Og nu Guldberg. Jeg skal ikke paaberaabe mig Suhms Vidnesbyrd om det brave og gode ved hans Karakter; men man kan ikke

[1]) Dette siges f. Ex. udtrykkelig ved en Kabo. af 18. Aug. 1774 til Finanskollegiet.

andet end lægge Vægt paa, hvad Bernstorff, der i ham saa en bestemt Modstander, har dømt om ham, og det saameget mere som han var alt andet end blid i sine Domme om dem, han var paa Kant med. Det er den ene Gang efter den anden, at han i sine fortrolige Breve til D. Reventlow taler om Guldbergs gode Hjærte og hæderlige Tænkemaade, om det milde hos ham. Men hertil kom baade for Prinsens og for Guldbergs Vedkommende, at de begge gjerne vilde gjøre sig yndede og derfor holdt af at vise Tjenester, hvor de kunde det. Under slige Forhold var det ikke underligt, at Folk kunde tro, at det vilde lønne sig at vende sig til Kabinettet, naar de ønskede at opnaa et eller andet, eller naar de havde noget at klage over. Selv om det først var efterhaanden, at Kabinettets Magt i politisk Henseende ret kom til at staa klart, varede det ikke længe, førend det begyndte at gaa op for Folk, at Naadens Kilde kunde rinde rigelig der. Det var da intet Under, at Guldberg snart begyndte personlig at blive overhængt af søgende, og det blev ogsaa hurtig en almindelig Skik, at, naar Folk havde noget at ansøge om, sendte de deres Andragender til Kabinettet, deriblandt tidt naturligvis Klager, som naar en Pige i Næstved ankede over en hende tilføjet Uret, eller naar Befolkningen ovre paa Føhr besværede sig over Vilkaarlighed, der var udvist ved Udskrivning til Søkrigstjeneste, naar „ganske agtværdige Folk“ i Ribestift igjennem en Amtmand ankede over, at de nationale Soldater bleve slet behandlede af deres Officerer, eller der kom Klager fra Bønderne i Hørsholm Amt, fordi de følte sig trykkede ved Vejarbejde o. s. v.

Det var en umaadelig Masse Skrivelser og Henstillinger, der ad disse forskjellige Veje kom Kabinettet i

Hænde. Ogsaa i tidligere Tid, førend Struensee havde faaet Magten, havde det været almindeligt, at der fra alle Kanter sendtes Forslag og Ansøgninger, hvad man med en fælles Betegnelse kaldte Suplikker, til det kongelige Kabinet. De vare da her blevne saa at sige sorterede og derefter tilsendte de Kollegier, hvorunder de naturlig hørte. Saaledes gik det ogsaa nu med meget af, hvad Kabinettet blev overvældet med. Man ser det f. Ex. en enkelt Dag sende Danske Kancelli ikke færre end 70 Memoralier om forskjellige Sager, hvorom der skulde indgives Forestillinger[1]). Mange Andragender og Forslag har Kabinettet i denne Tid imidlertid selv paataget sig at afgjøre ved Kabinetsordrer.

Endelig holder jeg det for en afgjort Sag, at ikke alene forskjellige, der kom i Berøring med de kongelige eller med Guldberg, have paavirket dem til at opnaa Kabinetsordrer, som de paa en eller anden Maade kunde have Gavn af, men at selv fremragende Personligheder iblandt Statsmændene, der stod i godt Forhold til Guldberg eller vare særlig yndede af Enkedronningen og Arveprinsen, have brugt Lejligheden til mundtlig eller skriftlig at bearbejde Guldberg for at faa en eller anden Kabinetsordre udstedt. De have ment, at den Sag, de vilde have frem, lettest kunde bringes til Udførelse ad den Vej. At dette ikke er grebet ud af Luften, derom vidner en saadan Kjendsgjerning som den, at jeg har truffet Kabinetsordrer, der have været konciperede af Schack Rathlou og Godske Moltke[2]). Det er ogsaa be-

[1]) Kabo. af 4. Sept. 1778.

[2]) Kabinetsordrer af 2. og 15. Juli ere konciperede af Schack Rathlou (se dennes Betænkninger og Koncepter 1772–1781. Arkivet paa Ravnholt). En Kabo. af 22. Aug. 1779 er efter,

tegnende, at man kan se August Hennings, denne begavede Mand, der en Tid stod den yngre Schimmelmann overordentlig nær, og som dengang var Kommitteret i Kommercekollegiet, i Aaret 1778 skrive til Schimmelmann om nogle Handelssager af Vigtighed, at man kunde faa dem ordnede ved en Kabinetsordre (Brev af 9. September 1778[1]). Der ligger heri et Fingerpeg om, at dette ikke har været en ganske ualmindelig Fremgangsmaade, hvor stærkt man end skulde tro, at den gamle Kollegiumsstyrelses betydeligere Mænd vilde have afholdt sig fra at arbejde Kabinetsstyrelsen i Hænderne. Det var en Ubetænksomhed, der skulde hævne sig.

Hvad der nu end i det enkelte har bevirket, at Kabinetsordrer bleve udstedte, kan der ikke være Tvivl om, at Guldberg ved Udarbejdelsen af de vigtigere af dem jævnlig har forhandlet med Mænd, som han i det hele satte Pris paa, eller som han mente, vare uundværlige som Raadgivere. Det er en Kjendsgjerning, som vi senere ville komme tilbage til, at han og Arveprinsen ved slige Lejligheder have raadført sig med Medlemmer af selve Statsraadet, og man tager næppe Fejl, naar man tror, at Mænd som Kristian Ludvig Stemann og Juristen Konferensraad Sevel have hørt til dem, Guldberg holdt af at tale med om den Slags vigtige Sager. Men desuden er der Kabinetsordrer, som det er umuligt at tænke sig, kunne være blevne til uden efter forudgaaende omfattende Arbejde med forskjellige sagkyndige, som naar f. Ex. Kabinettet tilsendte vedkommende Kollegier

hvad Guldberg selv skriver i sin Protokol, affattet af Godske Moltke.

[1]) Brev fra Hennings til Ernst Schimmelmann i Samlingen Schimmelmannske Papirer i Rigsarkivet.

dels detaillerede Lovudkast dels formelige Oktroyer for Handelsselskaber. Især maa det holdes for ganske utænkeligt, efter den store Beundring, som Guldberg nærede for den ældre Schimmelmann, en Beundring, der i det mindste en Tidlang gjengjældtes med varme Følelser fra dennes Side, at Guldberg ikke ved de vigtige Kabinetsordrer, der udstedtes om Handelssager og industrielle Spørgsmaal, jævnlig under en eller anden Form har raadført sig med ham.

Noget af det, der strax slaar den, der giver sig til at læse Kabinettets Befalinger igjennem i Mængde, er den umaadelige Forskjel, der er paa deres Form. Mange af dem ere yderst kortfattede, og det gaar til, at der i samme Ordre kan indeholdes Befalinger om i højeste Grad uensartede Ting. Jeg skal som et Exempel blot anføre Indholdet af en enkelt Kabinetsordre, der kan tjene som Paradigma for en stor Mængde. En Ordre af 29. April 1780 lyder nemlig saaledes:

Det har behaget Os til Hofjunker under Dags Dato at udnævne Kr. Rosenkrantz, Søn af Vores Kammerherre Baron Rosenkrantz, som strax maatte ham ved hans Svoger Overhofmester Moltke bekjendtgjøres, samt at Vi gratis have ham Bestallingen forundt. Vores botaniske Have maatte endnu have 1000 Rdlr. til den Summa, samme allerede har faaet, og paa hvilke 1000 Rdlr. den ogsaa har Ret. Prof. Brünnich maatte det besørges for, at han baade for den forbigangne Tid og herefter skal være fri for Procento Skattens Svarelse. Saa maa og, hvad Vi have befalt i Henseende til Vores elskelige Søn Kronprinsens Stald, strax bringes i Rigtighed, at derom Underretning gives til alle vedkommende.

Men ved Siden af saadanne kortfattede Befalinger findes der en Mængde udførlige, der i en forbausende Grad ere detaillerede. Kabinettet nøjes ikke med at angive de Grundsætninger, hvorefter der skal handles, men der gaas i yderlig Detail med Hensyn til, hvorledes Sagen nærmere skal gjennemføres. Det tager sig f. Ex. ret underlig ud, at, da der gives Ordre om et Stipendium, som skal komme Studenter ved Kiels Universitet til Gode, gives der med det samme Bestemmelser i det enkelte om, hvad Studenterne skulle studere[1]), og det sker, uden at der har været Tale om at høre selve Universitetet. Paa en lignende Maade gaas der i det enkelte, da der gives en Kabinetsordre om Ordningen af det saakaldte Generalmagasin i Kjøbenhavn, en Institution, der havde meget at sige med Hensyn til Afsætningen af Fabrikvarer. Ogsaa ved Ordrer om Oprettelse af Magasiner i Norge i Anledning af Dyrtid deroppe træffe vi det samme. Ja, det gaar endog saa vidt, at Kabinettet sender hele Forordninger med alle deres Enkeltheder som Ordrer til det Kollegium, hvorunder det i Forordningen omhandlede nærmest hørte. Saaledes gaar det med den meget omfattende Luxusanordning af 20. Januar 1783, saaledes med selve Indfødsretsloven, hvorom jeg senere skal sige noget nærmere, og man finder Kabinetsordrer, med hvilke der som allerede nævnt tilsendes Kollegierne hele Oktroyer om Handelskompagnier og andre lignende Institutioner. Dette sker baade med Oktroyen for det vestindiske Handelsselskab af 11. Maj 1778, med den samtidige for Brandassuranceselskabet for Varer og Effekter[2]),

[1]) 18. Okt. 1777.

[2]) Udkastene til begge disse Selskabers Oktroyer sendtes Kommercekollegiet ved Kabo. af 6. Maj 1776.

med Oktroyen for det østersøisk-guineiske Handelsselskab af 1781 [1]) og den for det saa kaldte Kanalkompagni af 1782 [2]).

Ved Siden af, hvad her er fremhævet, har det Interesse, at lægge Mærke til Tonen, hvori Kabinetsordrerne ere affattede. De fleste af dem ere selvfølgelig simple Befalinger, saadanne som den nylig anførte af 29. April 1780; men der er tillige mange, som give et tydeligt Billede baade af den Mand, der har konciperet de allerfleste af dem, nemlig Guldberg, og tillige af de Stemninger, der raadede i det mindste hos Arveprinsen og i visse Tilfælde ogsaa hos Juliane Marie.

Som Forfatter nød Guldberg, og det ingenlunde helt med Urette, stor Anseelse for sin Stil og sit Sprog. Men ingen kan læse hans Breve uden at faa et løjerligt Indtryk af noget stivbenet, pedantisk omstændeligt og tidt sødladent, der endog kan blive helt ubehageligt. Flere af disse Egenskaber have sat deres Mærke paa mange af Kabinetsordrerne. Det er f. Ex., som om han dels som Professor i Sorø, dels som mangeaarig Lærer for Arveprinsen i den Grad havde vænnet sig til en docerende og moraliserende Tone, at han ikke kunde lægge den af i Kabinetsordrerne. Det gjør saaledes et usigelig komisk Indtryk, i en Kabinetsordre til de forskjellige Kollegier, deriblandt ogsaa Overskattedirektionen, hvis vigtigste Medlem hans eget Orakel i nationaløkonomisk Henseende, den ældre Schimmelmann, var, at se ham docere økonomisk ABC om, hvorledes alt det bedst

[1]) Kabo. af 27. Juni 1781.
[2]) Kabo. af 13. Maj 1782.

kan undgaas, der kan skade Statens Vel i saa Henseende, og navnlig Penges Udgang af Landet afværges[1]).

Stilen kan ogsaa blive helt moraliserende, naar Kabinetsordren fremkaldes ved, at et eller andet var kommet for en Dag, der saarede den sædelige Følelse eller stred imod den offentlige Orden, og som Kancelliet, „der og frygter Gud", formanes til strax at tage sig af[2]). En anden Besynderlighed i rent forretningsmæssige Skrivelser som dem, her er Tale om, er, at ved Meddelelser om Udnævnelser til et eller andet knyttes der oftere dertil som Motivering en Fremhævelse af, paa Grund af hvilke fortræffelige Egenskaber vedkommende havde opnaaet en Naadesbevisning. Hvad, spørger man, kom dette Kollegiet ved, der bare havde at udstede den Bestalling, som var en Følge af Udnævnelsen.

Men det ejendommeligste Indtryk gjøre Kabinetsordrerne dog ved det stærkt lyriske Præg, mange af dem have. Historikerne ville mindes baade fra ældre svenske Kongers Skrivelser, som Gustav Vasas, og ligeledes fra Breve fra Frederik II og Kristian IV, hvor usigelig stærkt Kongernes Stemninger kunne komme frem overfor enkelte Personligheder, især unægtelig, naar disse paa en eller anden Maade havde forset sig. Ganske det samme møde vi i de Guldbergske Kabinetsordrer. Jeg har ovenfor sagt, at Guldberg og ligeledes Arveprinsen af Naturen vare godhjærtede Mænd. Det er da ogsaa en vis Velvilje og Lyst til at rose, der mest træder frem i Kabinets-

---

[1]) 27. December 1780. Ogsaa i en Kabo. af 26. Aug. 1778 om Tobaksavlen slaar Guldberg ind i en kuriøst belærende Stil.

[2]) 22. Marts 1780. Meget karakteristisk er ogsaa en Kabo. af 28. Marts 1776, der indeholder en Række moraliserende Udtalelser om den Kongsbergske Almues Utaknemmelighed.

ordrerne, noget man næppe nogensinde vil finde Sidestykke til i de struenseeske. Guldberg har endog en tydelig Lyst til at give Folk pæne Tilnavne. Ogsaa kan han være venlig formanende. Men desuagtet er der allerede paa hans egen Tid blevet talt om hans glubske Kabinetsordrer[1]). Og man maa tilstaa, at det ikke er uden Grund. Sagen er, at hans Indignation let blev i høj Grad vakt, hvor der var noget, der paa en eller anden Maade vakte hans Uvilje, og saa skulde det frem i Kabinetsordrerne. Det kunde da ske paa en Maade, der unægtelig vækker Forbauselse ved den Styrke, hvormed han gav sin Stemning Luft.

Allerede den iltre Maade, hvorpaa der undertiden udstedtes Befalinger, kan der lægges Mærke til, naar det f. Ex. i en Kabinetsordre af 28. November 1781 hedder: „Kongen har med yderste Misfornøjelse hørt, at Tønderne ved Drogden ere borttagne, Kollegiet skal strax i Øjeblikket føje Anstalt, at Tønderne samme Dag blive udlagte". Men endnu stærkere træder Misfornøjelsen frem, da i Aaret 1777 en Kasserer ved Banken, der dengang var kongelig, havde gjort sig skyldig i en unægtelig meget stor Kassesvig. Det er baade Bankdirektionen og Skattedirektionen, som Guldberg da lader det gaa ud over. „Banken", hedder det blandt andet her, „er vores og de bortkomne Summer vore Penge"[2]). Og snart tales der i en meget vredladen Tone i Kabinetsordrer om Tiggeriet, som det dreves paa Kjøbenhavns Gader, „hvor ikke alene paa alle Hjørner og Stræder tværtimod vore gjorte Anstalter Tiggere uden Sky opholde sig, men ret for alle forbigaaende skræksomme vanføre frem-

[1]) Se dette Tidsskr. 4. R. II, S. 723.
[2]) 7. August 1777.

stille sig". Snart er det Artikler i Pressen, der sætte Kabinettet i Lidenskab, og det selv om det kun er yderst spagfærdige Udtalelser om offentlige Forhold, der komme frem. Paa dette Omraade kulminerer Forbitrelsen ved den bekjendte Kabinetsordre af 16. December 1783 i Anledning af T. C. Bruuns frivole Skrift: „Mine Fritimer", hvorefter Forfatteren som et ondt, vankundigt, fordærvet Menneske paany skulde lære sin Katekismus, og, hvis dette ikke hjalp, sættes enten i Tugt- eller Rasphuset[1]). Eller for at tage Exempler andensteds fra, Arveprinsen og Dronningen, maaske ogsaa Guldberg, komme i Bevægelse derved, at en fremmed Musiker Müller vinder Theatrets dengang berømteste Skuespillerinde Karoline Walters Hjærte, saaledes at hun derved bliver bragt til at søge sin Afsked fra Theatret. Han bliver da ved en Kabinetsordre med vrede Ord jaget ud af Landet[2]). I høj Grad lyrisk er det ogsaa, naar en Kabinetsordre af 25. Februar 1784 paataler en lang Varetægtsarrest, en Mand havde været underkastet. „Denne Mand", siges det her, „maa være skyldig eller ikke, saa er han Menneske og ikke i Barbariet"[3]). Og paa et helt andet Omraade træder Stemningen frem paa en næsten naiv Maade, hvor det i Anledning af Hjælp, Kongen havde ydet et Par faldefærdige Handelshuse, hedder: „Det er med megen Modbydelighed, at Vi efter at have taget Sagen og dens Følger paa alle Sider i nøje Overvejelse har besluttet 200000 Rdlr. til det Hemmertske Hus og 80000 til Brown"[4]).

---

[1]) Kabo. af 16. December 1783.
[2]) 9. Februar 1780.
[3]) 25. Febr. 1784.
[4]) 8. Aug. 1783.

Men mærkeligst som Kabinetsordre for os her er dog en af 29. Januar 1783 i Anledning af forskjellige daarlige Sider ved Rettergangsvæsenet herhjemme. Først tales der om et ondt Menneske ved Navn Poul Møller i Odense, der hidsede Folk til Bedragerier og til at føre falske Vidner. Han kaldes en Pest i Samfundet, og, siges der saa, „et saadant Skarn maa udfejes af Staten; glemmes hans Uretfærdighed af Os, glemmes den ikke af Gud". Derefter gaar Kabinetsordren over til at tegne et Billede af Skyggesiderne ved Rettergangsvæsenet, saadant som det var paa adskillige Steder i Landet, og man maa lade Guldberg, at han gjør det med Fynd og Klem og med virkelig Veltalenhed. „Rettens Pleje", siger han f. Ex., „er saare ofte under Rettens Skygge en himmelskrigende Uretfærdighed og saa skammelig i at forhale, forvende og gjøre bekostelig, at Vi komme til som flere Fyrster i disse Tider at gribe til meget alvorlige Midler". Kabinetsordren fremhæver saa endvidere Misbrug som den, at der for at presse Penge ud af Folk skrives Skiftebreve, hvor der næppe staar 10 Linier paa Siden, og at Skifter udhales hele Aar, saaledes at Enker og faderløse lide, og, tilføjes der truende, „deres Gud veed det". „Falske Vidner", hedder det videre, „klages der over og intet er grueligere end et saadant Onde. Her maa der ikke vises Lemfældighed ..... her vil Alvorlighed, skarp Alvorlighed for at sætte Skræk i Embedsmændene. Vi paalægge Kancelliet, og det for Guds Ansigt med den Tillid, vi altid har havt og vist til dette Kollegium, at være alvorligen, og, som det vil svare for Gud, betænkt paa at gaa dette Onde med Fyrighed imøde".

Det var Følelse for andre Mennesker, der farvede

flere af de Kabinetsordrer, jeg senest har omtalt, og der var for saavidt noget tiltalende ved den Varme, som de aandede; men der kunde ogsaa komme mere personlig Ophidselse frem i dem. Sagen var, at Arveprinsen ved Siden af at være en godhjærtet Mand tillige var baade pirrelig og hidsig, og at han havde meget høje Tanker om sin egen Værdighed som Rigets Regent. Guldberg var ikke Manden til at holde igjen imod slige Stemninger. Dertil var hans ubegrænsede Kjærlighed til Kongehuset i Forening med hans til det højeste skærpede royalistiske Følelse for levende. For blot at nævne et Exempel paa, at denne Stemning hos Arveprinsen kunde træde stærkt frem, skal jeg nævne et Tilfælde, som allerede tidligere er blevet omtalt i flere Skrifter. Det hændte nemlig i 1783, at en Bonde fra Kronborg Krongods var bleven hvervet til et Regiment, der bar Navn efter Arveprinsen. Da en saadan Hverving efter de gjældende Bestemmelser ikke var lovlig, skrev Rentekammeret til vedkommende Regimentschef, at han skulde give Karlen fri. Intet laa Rentekammeret fjærnere end den Tanke, at denne Sag kunde have den ringeste Interesse for Arveprinsen. Men det tog grundig fejl heri. Han blev i høj Grad ophidset derover, og en meget opirret Kabinetsordre lod Rentekammeret vide, at det havde forbrudt sig imod „Vores kjære Hr. Broder, som Collegium fra alle Sider skylder den dybeste Ærbødighed", ved ikke først at bede ham om Tilladelse til at faa Karlen fri[1]).

[1]) Kabo. af 3. Novbr. 1783. Kort Tid i Forvejen havde Direktionen for Frederiks Hospital faaet en alvorlig Snyder for i en Sag om en Stald ikke at have taget Hensyn nok til Juliane Maries Ønsker (Kabo. af 10. Juni 1783).

Det vigtigste ved Kabinetsordrerne er imidlertid selvfølgelig deres Indhold. Men allerførst vil jeg dog nævne nogle Hovedpunkter i Styrelsens Historie paa hin Tid, som de intet have havt at gjøre med. Hele den Omdannelse af den Struenseeske Ordning af Centralstyrelsen i Kollegierne, der fandt Sted i det første halvandet Aar efter Struensees Fald, blev gjennemført, uden at det Guldbergske Kabinet blandede sig deri. Alt skete her efter Forslag af en dertil nedsat Kommission. Ej heller have Kabinetsordrer spillet ind med i de mest reaktionære Skridt, der kjendetegnede denne Tid paa Landboforholdenes Omraade, nemlig hverken ved Hoverianordningen af 12. August 1773 eller ved Landmilitsordningen 1774. Paa den anden Side virkede Kabinettet heller ikke med ved den store og gjennemgribende Reform, der fandt Sted ved Fællesskabets Ophævelse 23 April 1781. Og ligesaa lidt ved et andet meget bekjendt Regeringsskridt, nemlig Trykkefrihedens Indskrænkning 20. Oktober 1773, mærker man noget til Kabinetsordrer førend ved det Tillæg, som dette Reskript fik 18. November 1773.

Men til Trods herfor — og det vilde være let ogsaa at nævne andre vigtige Forordninger og Reskripter, der ikke have havt noget med Kabinetsordrer at gjøre — er det sikkert nok, at de have spillet en overordentlig stor Rolle i Datidens Historie og det paa næsten alle Felter. I de første Aar bruges de, bortset fra dem, der dreje sig om Udnævnelser og Gaver, endnu med et vist Maadehold; men fra 1776 tage de Fart paa Lovgivningens Omraade, og især efter 1780 voxer Tallet paa dem, der have gjennemgribende Betydning. Allerførst vil jeg nævne, at en Mangfoldighed [1]) drejer sig dels om

[1]) Ved flere Aar har jeg talt, at de udgjorde over Halvdelen af de udstedte Ordrer.

Gaver, der skjænkes til forskjellige fra Partikulærkassen og fra Chatolkassen, eller om Pensioner, som Skatkammeret faar Ordre til at udbetale, dels om Udnævnelser enten til Embeder eller til at faa Rangtitler. Ved mindre Embeder kan det vistnok gjælde som Regel, at Forslagene om deres Besættelse efter de indkomne Ansøgninger udgaa fra Kollegierne, der indstille en enkelt Ansøger, for saa vidt de ikke lægge Udnævnelsen i Kongens Haand uden at nævne nogen af Ansøgerne som særlig kvalificeret. Det maa her siges, at, naar et Kollegium indstiller en, faar han altid det Embede, han søger om. Jeg mindes ikke at have truffet nogen Undtagelse derfra. Men ved højere Embeder, hvad enten det gjælder Stillinger i Centraladministrationen eller fremragende Pladser udenfor Kjøbenhavn, særlig Amtmandsstillinger, tager Kabinettet næsten altid Initiativet, og det meldes kort og godt ved en Kabinetsordre til vedkommende Kollegium, hvad Kongen her har besluttet. Jeg kan erindre, at jeg en enkelt Gang, og det ved et meget vigtigt Stiftamtmandsembede, nemlig det i Aggershus Stift, har set Rentekammeret gjøre en Indstilling, — og lad mig i Parenthes sige det, — om en udmærket dygtig Mands Ansættelse, som da ogsaa fandt Approbation; men det hører til de meget sjældne Undtagelser. Man kan da ogsaa se Bernstorff i sine Breve til Reventlow den ene Gang efter den anden udtale sig med Bitterhed om dette Kabinetsherredømme paa et saa vigtigt Omraade. Selv Statsraadet blev ikke taget med paa Raad ved Embedsbesættelser, om de end vare nok saa betydningsfulde. Ikke mindre udgik alle høje Titeludnævnelser og Ordensdekorationer umiddelbart fra Kabinettet og oven i Kjøbet ogsaa de aller fleste lavere Titelbortgivelser. Og det

var i Massevis, at slige Naadesbevisninger fandt Sted. Naar vi høre, at der f. Ex. 21. Oktober 1774 blev udnævnt 5 Elefantriddere, 11 R. af D., hvad der som bekjendt vilde sige Storkorser af D., og 12 Kammerherrer, at der 11. April 1776 blev 12 nye Kammerherrer, 10. Maj 1776 13 Konferensraader, og 14. Maj 14 R. af D., synes det unægtelig at være vel rigeligt[1]). Man kan da tænke sig, hvorledes det gik med de mindre fine Rangtitler. Jeg har talt op, at, medens der i 1771 var 130 R. af D., var der i 1784 196 og at medens der i 1771 var 184 Kammerherrer, var der i 1784 289. Ogsaa denne Stormflod af høje Udnævnelser hørte til det, der vakte skarp Kritik. Bernstorff siger derom i et Brev, at Danmark blev til Spot for andre Lande derved. Han saa med Grund deri et Vidnesbyrd om Svaghed hos de styrende, der gjerne paa den Maade vilde vinde Folk for sig. Og nu maa man huske, at der jævnlig til en saadan Ordensdekoration eller Rangtitel hørte flere Udnævnelser. Kabinettet brugte nemlig, hvad der maaske tidligere har været enkelte Exempler paa, men hvad nu blev ganske almindeligt og er ligefrem latterligt, at, naar en Mand f. Ex. skulde være R. af D., blev der ikke strax givet ham Lov til at bære Ordenen, han fik sit hvide Baand, hvad man kaldte paa Lommen eller i Lommen, og paa

[1]) Enkelte Gange, men aabenbart kun sjælden, maatte der betales for at opnaa slige Dekorationer og høje Titler. Saaledes maatte en Brigadér Halling, — en Mand med et lidet godt Navn — bøde 10000 Rdlr. for at faa det hvide Baand (10. og 17. Juli 1776). Der tilføjes ret betegnende ved denne Lejlighed i Kabinetsordren, at der skal iagttages dyb Taushed om Betalingen. Ved ringere Titler var det mere almindeligt, at der blev betalt for at opnaa dem; men denne hele Trafik var dog taget stærkt af i Sammenligning med, hvad den havde været tidligere i Aarhundredet. Embeder solgtes slet ikke.

samme Maade gik det, naar en Mand blev Kammerherre, saa fik han ogsaa til at begynde med sin Nøgle i Lommen. Kongen forbeholdt sig ved Lejlighed at lade vedkommende vide, naar de maatte lade det hvide Baand eller Nøglen komme op af Lommen. Og naar en Mand blev Etatsraad eller Konferensraad, skete det jævnlig med den Tilføjelse, at han ikke, førend Kongen tillod ham det ved en ny Kabinetsordre, maatte sige det til nogen. Det maa have været en underlig Fornøjelse at gaa omkring med en saadan Titel, der skulde være en Statshemmelighed. Det forlyder ikke engang, om vedkommende maatte sige det til sin Kone. Naar jeg her har nævnet denne Latterlighed, er det blandt andet, fordi den virkede med til, at Kabinetsordrernes Tal steg saa stærkt.

Ved Siden af at bortgive Embeder og sprede Ordner og Titler efter stor Maalestok, søgte Kabinettet, ganske som det var sket i den Struenseeske Tid, ved sine Ordrer at skaffe sig Oplysninger om Forholdene i meget forskjellige Retninger. Saaledes tilsendes der 2. Januar 1777 de vigtigste Kollegier Befaling til at lade Kabinettet faa en Fortegnelse over alle de i Aarets Løb til det almindelige Bedste gjorte Foranstaltninger, og dette skulde for Fremtiden ske hvert Aar. Den 18. Februar 1782 befales det Statsbalancedirektionen at give en Oversigt over den hele finansielle Stilling; Generaltoldkammeret faar 13. Januar 1783 Ordre til at indsende en Oversigt over Varer, der vare forbudte, og over de Straffe, der vare fastsatte for Smuglerier; det befales 10. Juni 1778 Rentekammeret at skaffe Oplysninger om, hvad der fandtes i Behold i de kongelige Kornmagasiner i Statens forskjellige Lande, og Kommercekollegiet faar 11. Marts

1784 Ordre til at give Meddelelser om sine Indtægter og Udgifter. Ja, det gaar til saadanne Enkeltheder, som at Kabinettet 20. Septbr. 1779 vil have Meddelelser om Sammenhængen med en nylig stedfunden Ildebrand i Kjøbenhavn. Naar man ser, at en Byfoged Hagerup i Marts 1775 bliver kaldt ned fra Norge for at give Oplysninger om en Sag, peger det i samme Retning.

Til sligt slutter sig paa et helt andet Omraade en Kabinetsordre af 15. Septbr. 1774 om, at det theologiske Fakultet ved hvert Aars Ende skulde indsende til Kabinettet en Tabel saa vel over de Kollegier, som dets Professorer virkelig havde holdt, som over Udfaldet af Examinerne i Aarets Løb. Kabinettet vilde tillige have angivet, hvem af Professorerne de enkelte af de examinerede Studenter havde hørt, og der skulde anføres, hvilke Studenter der særlig havde udmærket sig. Der vilde fra Kabinettet blive sendt Skemaer til Udfyldning med Hensyn til disse Spørgsmaal. Paa lignende Maade kræver Kabinettet nogle Aar senere, at ved Disputatser skulde et Exemplar af vedkommende Afhandling „sendes til Vort eget Eftersyn, paa det Vi kan være forsikrede, at ikke Dissertationer antages, som kan være forkleinende for vort Universitet og Vores(!) Videnskaber“ [1]).

Støttet paa de Oplysninger, som Kabinettet saaledes eller paa anden Maade fik i de mest forskjellige Retninger, søger det saa at udøve Kontrol og at faa Fejl rettede. Vi møde Exempler derpaa ved almindelige Befalinger, naar det f. Ex. indskærpes Rentekammeret at lade Regnskabsaflæggelserne for de det under-

[1]) 10. August 1782. Jeg gjør opmærksom paa, at her som allevegne i denne Afhandling anfører jeg kun enkelte Træk som Exempler for at oplyse Brugen af Kabinetsordrerne.

lagte Omraader, deriblandt for Byernes Vedkommende, finde Sted med den rette Hurtighed og Nøjagtighed[1]), eller naar Generaltoldkammeret formanes om sine Pligter med Hensyn til Paapassenhed ved Regnskabsbetjentenes Regnskaber og Extrakter[2]). Da det mærkes, at der var stor Forvirring i den norske Overhofrets Forretningsgang, giver Kabinettet Rettens Justitiarius Befaling om at affatte en ny Instrux for den, hvorved Uordenen forsvinder[3]). Der udstedes Befalinger for at faa bekæmpet Usædelighed og ulovligt Brændevinsbrænderi, som gik i Svang i Norge[4]), og der paabydes Skridt for at faa de danske Kjøbstæder rensede for de Svin, der tumlede sig paa deres Gader[5]).

Ved Siden deraf greb Kabinettet rettende og vejledende ind i mange enkelte Tilfælde, hvor Guldberg har holdt det for nødvendigt. Vi have allerede omtalt Exempler derpaa ved Omtalen af det skarpe Sprog, der undertiden førtes i Kabinetsordrerne[6]). Paa en lignende Maade gaar det ved en Sag angaaende en Mand ved Navn Hillerup, hvor Kabinettet mente, at der var blevet handlet ubillig imod ham, og hvor det derfor befaler Kancelliet at „overveje, hvad ydermere til Retfærdigheds Haandhævelse og det Ondes Afbræk i denne Sag kunde ske“ [7]). Der findes flere fuldstændige Sidestykker hertil[8]), ligesom man ogsaa ser Kabinettet gjen-

[1]) Forekommer flere Gange f. Ex. 13. April 1781.
[2]) Kabo. af 13. April 1781.
[3]) Kabo. af 24. Marts 1774.
[4]) 20. Okt. 1777.
[5]) 10. Juni 1778.
[6]) Se ovenfor S. 245.
[7]) 2. Marts 1775.
[8]) Se f. Ex. Kabo. af 28. Jan. 1775, 5. Febr. 1781 og 20. Juli 1780.

tagne Gange gribe ind i Anledning af Brutalitet i Behandling af Soldaterne [1]). Men Tilsynet viser sig tillige ved forskjellige Irettesættelser eller nærgaaende Forlangender, som naar Amtmænd eller Fogder faa alvorlige Næser for et eller andet, naar det befales den holstenske Regering i Glückstadt at faa Ende paa en Sag, der havde varet i 6 Aar [2]), eller naar Danske Kancelli faar at vide, at det har at skynde sig med at afgive en Betænkning, som det havde smølet med [3]).

Særlig laa det nær for Kabinettet at holde Øje med, hvorledes det gik til i Kjøbenhavn, og det stillede sig derfor i livlig Forbindelse med Politimesteren her. Det indskærpes ham skærkt at vaage over, at Aviser og Flyveblade ikke kny om nogetsomhelst, han formanes om at holde skarpt Øje med den store Løsagtighed, der fandtes i Byen, da det var Kongens alvorlige Vilje at se denne Ryggesløshed „tæmmet", og det paalægges ham at vaage over, at man kjørte paa forsvarlig Maade paa Gaderne her. Han og Magistraten faa Ordre til at give Indberetning om, hvor vidt det gik til med den rette Orden ved Tilførsel til Byen med Levnetsmidler og ved deres Salg paa Torvet. Kabinettet blander sig selv i saadanne Enkeltheder, som at Politimesteren faar Paabud om at tilsende det Efterretning om nogle Officerer, der en Aften havde gjort Optøjer og ikke villet lystre Vægterne [4]).

Omsorgen for at raade Bod paa forskjellige Udvæxter gaar endog til, at Kabinetsordrer ramme enkelte Per-

---

[1]) F. Eks. 13. Juli 1776 til Generalitetet.
[2]) Kabo. af 14. Febr. 1780.
[3]) 31. Juli 1776.
[4]) Se Politimesterens Korrespondanceprotokol i Provinsarkivet 23. Januar 1781, 19. Oktober 1781 og 28. Oktober 1782.

soner med Tvangsmidler og Straffe. Saaledes gives der 8. Maj 1778 Kancelliet Befaling til at udtale sig, om det ikke var bedst, at en Enkes „uartige Søn", over hvem Moderen havde klaget, blev ført til Munkholm, „hvor andre gode Folk mere ere betryggede for et saa uværdigt Medlem af Selskabet" [1]). Om en Overjægermester Bredahls „skarnagtige Søn" fastsættes det omtrent paa samme Tid, at han enten skal paa Munkholm eller paa Kristiansø [2]). En anden Gang sendes en Mand, af hvem Hoffet følte sig plaget, til Børnehuset [3]); det paabydes, at en Mand, der var højst ubehagelig for sine Omgivelser, skal anbringes i Møens Tugthus „til Forbedring" [4]), og da en Del Bønder havde gjort Tumulter i Anledning af Inkvisition efter Brændevinsredskaber paa Lolland, befaler en Kabinetsordre, at Hovedmændene skulle sendes til Stokhuset i Kjøbenhavn [5]).

Mere tiltalende end disse mere eller mindre vilkaarlige Skridt er den Hjælp, som ved Kabinetsordrer blev vedtaget, naar der var Nød paafærde, som det gjaldt om at raade Bod paa. Man har stærke Exempler derpaa for Norges Vedkommende, hvor der var Dyrtid, for ikke at sige Hungersnød, som en Følge af elendig Høst i de første Aar af Halvfjerserne og atter i 1781 og 1782. Der er ingen Tvivl om, at Vanskelighederne her forøgedes ved den fejlagtige Handelspolitik, der fulgtes derved, at Indførsel af Korn fra fremmede Lande til det søndenfjeldske Norge blev forbudt 14. Marts 1774,

---

[1]) 8. Maj 1775.
[2]) 17. August 1778.
[3]) 26. Marts 1779.
[4]) 5. Marts 1781.
[5]) 25. April 1776.

efter at den var bleven tilladt i Struenseetiden. Men man bør ikke derfor glemme, at Regeringen af al Magt anstrængte sig for at raade Bod paa den Nød, der i disse Aar herskede deroppe, og her spillede Kabinetsordrer stærkt ind. Ganske det samme møde vi for Kjøbenhavns Vedkommende, hvor der netop i de samme Aar var lignende Plager, og hvor der tillige maatte sørges for, at Brændepriserne ikke steg for højt.

Holdt Kabinettet, som vi her have faaet Indtryk af, Øje med Forholdene i Styrelse og Retspleje o. s. v. rundt omkring i Staten, saa vilde det tillige gjøre sig gjældende ved Ordning af forskjellige Sider af Regeringen og ved Lovgivningen. Det var aabenbart ivrigt for at tage Initiativet allevegne, hvor der kunde være Lejlighed dertil. Man ser det ikke alene ved mangfoldige Ordrer vedrørende enkelte Punkter i Styrelsen dels til Kollegier dels til Autoriteter eller enkelte Mænd rundt omkring i de tvende Riger, lige ned til saadanne Enkeltheder som, at en Kabinetsordre bestemmer, at Suhm skulde have 5 Exemplarer af Langebeks Scriptores[1]), og at en anden fastsætter, at der skal indkjøbes 2 Dørgardiner til Appartementssalen paa Kristiansborg Slot, eller at det befales (!) Koncertmester Hartmann at komponere Musiken til Ewalds Balders Død[2]). Men det træder ogsaa frem ved en Række Befalinger, der angaa vigtige Forhold og enten gribe umiddelbart ind i disse eller mere indirekte ved at paabyde Nedsættelse af Kommissioner, der skulle indsende Betænkninger. Saaledes ser man en Kabinetsordre af 31. Maj 1773 give Stødet til Gjenoprettelsen af det saakaldte Skatkammer,

[1]) 5. Febr. 1784.
[2]) 9. Febr. 1778.

der allerede havde været i Virksomhed før Struensee, men var blevet ophævet af ham. Det skulde have til Formaal at samle et Reservefond for Staten. Kabinetsordrer fastsætte fremdeles, snart Tallet af de Deputerede i Rentekammeret, snart under hvilket Kollegium de islandske og færøske Sager skulle henhøre, eller hvorledes Forretningerne i Tyske Kancelli skulle ordnes. En Kabinetsordre af 22. Januar 1774 kræver Betænkning af Kancelliet om et saa paafaldende Skridt, som om, hvorledes man bedst kunde indrette en Regeringskommission i Norge efter Exemplet fra den saakaldte Slotslov, der havde været indført her i Begyndelsen af Aarhundredet [1]). Paa det militære Omraade er det ved Kabinetsordrer, at der f. Ex. gjøres Skridt for at faa lagt en Plan for Flaadens Størrelse [2]) og for en Omdannelse af Soldaternes Indkvartering i Kjøbenhavn og Rendsborg [3]), da man her vilde bruge Kasernerne paa anden Maade, og vi møde dem ogsaa, da der i 1775 bliver truffet vigtige militære Forholdsregler oppe i Norge, og da der i 1773 besluttes Udrustning af en større Eskadre. Kabinetsordrer gribe ind i kirkelig Henseende, da det 12. Februar 1777 befales Biskop Harboe og Guldberg at udarbejde en ny Psalmebog, og da en Kommission af Gejstlige og Theologer 28. Marts 1783 nedsættes, fordi Regeringen vil have Exorcismen ved Daaben afskaffet. Den vigtige Omdannelse af Latinskolerne, der fandt Sted i 1775, var i sin første Grund bygget paa en meget omstændelig Kabinetsordre af 1. December 1774, og noget lignende var Tilfældet med den Omordning af Kommunitetets Forhold,

[1]) Tanken blev for øvrigt ikke virkeliggjort.
[2]) 6. Januar 1774.
[3]) 9. Marts 1775.

der skete 1777. Ad samme Vej gives der ogsaa Befaling om, at Forelæsninger over Kirurgien skulle holdes paa Dansk, og at en Kommission skal gjøre Forslag til Kirurgiens Opkomst i Landet[1]). Gaar man over til Theatret, ser man, at det var Udstedelsen af Kabinetsordrer, som den Vægt skyldtes, der i Modsætning til den tidligere Forkjærlighed for fransk Komedie og italiensk Opera nu blev lagt paa Udviklingen af det nationale Theater, det eneste, der for at bruge Guldbergs Udtryk er et Folk til Ære og Nytte, men virkelig ogsaa kan være det til Ære[2]). Vi træffe fremdeles Kabinetsordrer, hvor det gjælder om Nedsættelse af en Kommission for at faa Sorø Akademi bragt i en bedre Stand[3]), ligesom ogsaa ved Forhold vedrørende Kunstakademiet[4]), og det var paa samme Maade, at Videnskabernes Selskab 18. Januar 1776 fik Ret til at vælge sin egen Præsident. Om det saa var Musiken i de danske Kjøbstæder, „der var besynderlig slet", tager Kabinettet sig deraf[5]).

Allerede, hvad der her er skildret i Hovedtræk, vil forhaabentlig være tilstrækkeligt til at give Indtryk af, hvor stærkt Kabinettet vilde gribe ind paa mange meget forskjellige Omraader, og det aabenbart i Haabet om at gjøre Gavn ved disse Myndighedsbud, men sikkert ogsaa, fordi Guldberg og Arveprinsen fandt en Nydelse ved at være de øverst befalende. Vi ville hertil føje, at, om Kabinetsstyrelsen end ikke satte Frugt i egentlig større Reformer, knytter der sig dog til dens Historie Mindet

---

[1]) 18. Juli og 11. November 1776.
[2]) 27. December 1774 og 1. April 1776.
[3]) 6. Januar 1775 og 3. Januar 1781.
[4]) 3. April 1780.
[5]) Kabo. af 31. Maj 1780.

om flere indgribende Lovarbejder, der skulde gjælde hele Staten. Det første, som her skal nævnes, er Loven om Indfødsretten, der skulde gjælde som Grundlov ligesom Kongeloven, og, som vi alle vide, har overlevet denne. Det er nu værdt at lægge Mærke til, at denne Lov af 15. Januar, eller, som man ogsaa kan sige, af 29. Januar 1776, er bleven til som en Kabinetsordre. Vi kjende heldigvis ganske godt dens Tilblivelseshistorie. Vi vide nu, at enten Guldberg eller Schack Rathlou har fattet den første Tanke om den, og at de, der paa denne Tid stod hinanden nær, have talt sammen om den. Det var Schack Rathlou, der gjorde Udkast til de allerfleste Paragrafer i den, og disse billigedes af Guldberg, som da tillige fik Arveprinsens og formodentlig ogsaa Juliane Maries Samtykke til den. Efter at den var helt færdig, blev den ved en Kabinetsordre sendt baade til det danske og til det tyske Kancelli, hvem det befaledes at kundgjøre den som en for alle Tider uforanderlig Grundlov. Arveprinsen gav paa egne og Descendenters Vegne Erklæring om, at, hvis nogen af dem nogensinde besteg den dansk-norske Trone, skulde de nøje holde over den. Det hører til det mest forbausende ved denne Tids Historie, at en Lov, som der tillagdes en saadan Betydning, ikke er bleven drøftet i det deliberative Statsraad — det vide vi fra et Brev af 16. Januar 1776 fra Bernstorff til D. Reventlow, — og rigtignok er den, inden den blev offentlig kundgjort, forelagt Kongen til Underskrift i Referatsstatsraadet[1]);

[1]) Dette slutter jeg deraf, at Forordningen, saaledes som den blev kundgjort, er paraferet af Thott foruden af de Kancellideputerede. Det var Thott, der refererede de danske Kancellisager for Kongen i Referatsstatsraadet. Kun naar man antager, at han

men dette var en ren Formsag, og til Trods for den Del, som Schack Rathlou har havt i den, maa den siges at være bleven behandlet som en Kabinetssag[1]). En anden Forordning, som det samme maa siges om, og som man, dengang den kom ud, tillagde stor Vigtighed, var den Lov imod Overdaadighed baade i Klædedragt og Næringsmidler, der har 20. Januar 1783 som Dato. Den blev tilsendt Kommercekollegiet som Kabinetsordre, og selv om Forhandling med dette Kollegium derefter fremkaldte baade nogle Ændringer og Tilføjelser, maa den siges i Hovedsagen at have været Kabinettets Arbejde, ligesom det var dette, som dens Fremkomst skyldtes.

For at faa en fuldstændig Oversigt over Kabinetsordrernes Omfang og Betydning er det endnu nødvendigt at tage et Par Sider af Forholdene med, som man maa sige, ganske særlig have ligget Regeringen paa Sinde; det er, hvad der staar i Forbindelse med Landets økonomiske og finansielle Tilstand. Svære Bekymringer tyngede nemlig her paa de styrende. Hvad de økonomiske Forhold angaar, følte man sig under et stort Tryk, fordi Staten mentes at have en slet Handelsbalance, det vil sige, man mente, at man udførte Varer for mindre Værd, end man indførte, og efter Datidens almindelige Opfattelse frygtede man for, at dette skulde føre til Landets successive Udtømmelse for rede Penge og derved til en fuldstændig økonomisk Ødelæggelse. Jeg skal slet ikke gaa nærmere ind paa denne Sag, men alene sige, at, selv om der var betydelige Overdrivelser i denne Frygt, saa var det en Kjendsgjerning, at det

---

ogsaa har gjort det ved denne Lejlighed, kan det forklares, at hans Navn staar under Forordningen.

[1]) Se Tillæg bag efter Afhandlingen.

særlig for Kongeriget Danmarks Vedkommende paa Grund af vort Agerbrugs slette Tilstand stod ilde til med Udførsel af naturlige Produkter. Vi vide nu alle sammen, at Vejen til at faa en Forandring til det bedre heri gik igjennem de store Landboreformer; men af dem fandt der, som vel bekjendt, kun een Sted i denne Periode, nemlig Fællesskabets Ophævelse 23. April 1781, en Reform, hvoraf, som allerede antydet, ikke Kabinettet havde Æren, den skyldtes Rentekammeret under Godske Moltkes Forsæde. Hvad Hovedsagen, Bondestandens Emancipation angik, havde de styrende, og særlig da Kabinettets ledende Mand Guldberg, som alle vide, en indgroet Rædsel for alle Skridt i den Retning. Men for øvrigt vilde man i Kabinettet gjerne i det enkelte virke, naar man kunde det, til Gavn for Agerbrug og de dertil hørende Sysler. Der gribes ind med Kabinetsordrer, hvor det gjælder Forholdsregler imod Kvægsygen[1]), som nu paa ny begyndte sine Hærgninger, adskillige Ordrer handle om at faa Hesteavlen udvidet ved Forbedring af Stutterierne[2]), og Kabinettet lader nedsætte en Kommission for at faa Faareklipningen bragt i det rette Spor[3]). Der bestemmes Præmier, som Landhusholdningsselskabet skal uddele for at fremme Landbruget, og en Kabinetsordre taler om Nødvendigheden af overhovedet at støtte dette nyttige Selskab[4]). I flere andre tales der om, hvor vigtigt det er at hjælpe Bønderne imod de Ødelæggelser, som Vildtet anrettede paa deres Marker[5]). Ikke mindre befales det

[1]) F. Ex. ved Kabo. af 7. December 1775.
[2]) F. Ex. 14. Januar 1778.
[3]) 21. Sept. 1780.
[4]) 17. Marts 1777 og 11. Marts 1778.
[5]) 2. Okt. 1777 og 10. Aug. 1780.

fra Kabinettet, at det skal undersøges dels, om Bønderne paa Hørsholm Gods kunne lettes for det Vejarbejde, der var paalagt dem, dels om, hvor vidt de maatte ønske Formindskelse af deres Hoveripenge[1]); der udsættes Præmier af Kabinettet for godt Agerbrug i Aggershusstift[2]), der oprettes for at fremme Havebrug en Træskole paa Frederiksberg, og ovre paa Halvøen indføres der Frugttræskoler i Hertugdømmerne og i Jylland[3]). Endelig glemmes ikke heller Skovbruget, idet Kabinetsordrer gjentagne Gange sigte til, at der kunde ske Skridt, hvorved den stedse stærkt befrygtede Aftagen af Skovene kunde standses.

Hvor lidt nu end Kabinettets Virken i disse Henseender maa glemmes, ses det dog let, at noget gjennemgribende kunde der ikke udrettes ved slige enkelte Foranstaltninger, og i Virkeligheden var det ej heller Udviklingen af Agerbruget, der stod i første Række, naar man tænkte paa, hvad der kunde gjøres for at skabe en bedre Handelsbalance og dermed ophjælpe Landet. Det, der i saa Henseende mest fængslede Guldbergs Interesse, var Tanken om at give Industri og Handel et saa stærkt Fremstød som muligt.

Opfattelsen af, at Vægten i Øjeblikket først og fremmest burde lægges herpaa, deltes dengang af alle, der havde noget at sige herhjemme, og ingen havde den i højere Grad end den Mand, der almindelig og da ogsaa af Guldberg æredes som det store Faktotum paa disse Omraader, nemlig den ældre Schimmelmann, der baade som Sjælen i den i Oktober 1772 nedsatte extraordinære

[1]) 15. Juni 1780.
[2]) 10. Aug. 1775.
[3]) Kabo. af 19. Novbr. 1780.

Finanskommission og ikke mindre som den ledende i den saakaldte Overskattedirektion havde overlegen Indflydelse paa den økonomiske Politik. Men det, han vilde, det støttedes i stærkeste Grad af Kabinettet. Vi møde dettes Ordrer, hvad Industrien angaar, ved den store Omhu, det havde for at udvikle ikke alene Tobaksspinderi og Tobakshandel, men ogsaa den til Grund for disse Erhvervsgrene liggende Tobaksavl[1]). Det var næsten ved alle Kjøbstæder, foruden ved Kjøbenhavn, at Kabinetsordrer greb ind for at faa sligt i Gang. Og man mærker deres Indflydelse ved Bestemmelser om det for Fabrikindustrien formentlig i høj Grad vigtige Generalmagasin. Det paalægges nemlig for at udvide Afsætningen af indenlandske Fabrikvarer, at der ved dette Magasin skulde indrettes et passende Oplag af Silke-, Ulden- og andre deslige Varer. Ikke længe derefter omdanner en ny Kabinetsordre Indretningen af Magasinet, saaledes at det kunde virke paa mere forretningsmæssig Maade[2]), indtil atter en Kabinetsordre i Aaret 1783 anviste nye Veje for at opnaa det ønskede Maal. Kabinettet søger fremdeles at fremme den techniske Indtægt ved at lade en Professor Liungberg rejse til England for at skaffe en Spindemaskine her til Landet[3]), og alle Steder i Statens Lande arbejder det ved at love Understøttelser eller andre Begunstigelser paa at faa Flugt i de allerede oprettede Fabrikkers Drift eller paa at faa nye i Gang. Saaledes for blot at tage et Par enkelte Exempler ved Saltværket i Vallø i Norge, ved Bestræbelsen for at faa Tjærebrænderier i Gang deroppe, ved Indretning af Spinde-

[1]) F. Ex. Kabo. af 26. August 1778.
[2]) Kabo. af 13. Maj 1777 og 16. Marts 1778.
[3]) Kabo. af 27. Marts 1778.

rier og Væverier i Kongsberg, ved Oprettelsen af et Blaafarveværk i Modum Præstegjæld og ved stor Hjælp til det Ankerske Kanonstøberi i Moss[1]). Paa den modsatte Kant af Staten støtter det Saltværket i Oldesloe i Holsten[2]), og i Kjøbenhavn faar det Porcellænsfabrikken i Stand, saaledes at den endog snart gaar over til at blive Statens Ejendom[3]), ligesom det ogsaa her stærkt hjælper til Udviklingen af en forholdsvis stor Klædefabrik paa Blaagaard og af en ikke mindre betydelig Bomuldsfabrik paa Blegdamsvejen[4]). Ved Siden deraf havde man i Kabinettet ogsaa Ønsket om at fremme Husfliden omkring i Landet, og det blev ved en Skrivelse fra Arveprinsen forkyndt Kommercekollegiet, at Kongen vilde have, at der her skulde ydes Støtte. Undersøgelser om dens Tilstand i Jylland bleve derfor ogsaa paabudte[5]). Kabinetsordrer gaa paa hele det industrielle Omraade jævnsides med kgl. Resolutioner paa Kollegiernes Forestillinger.

Men aabenbart interesserede dog Handelsspørgsmaal Guldberg endnu mere end Industrien. Vi mærke det fra hans Kabinetsstyrelses første Dage. Allerede 15. April 1773 faar Martfelt, — der paa vigtige Felter var Regeringens Tillidsmand, — Befaling til at udarbejde Forslag om Handelens og Vindskibelighedens Opsving, og i Vinteren 1773—1774, efter at hele Holsten var kommet under den danske Konges Scepter, er man i Kabinettet stærkt optaget af Tanken om at faa gravet en Kanal til at forene Østersøen og Vesterhavet, en

[1]) Kabo. af 19. Maj 1779, 24. Septbr. 1777, 25. Sept. 1778, 1. April 1776 og 29. Febr. 1776.
[2]) 10. Novbr. 1777.
[3]) 16. Juni 1779.
[4]) Se f. Ex. Kabo. af 16. og 18. Maj 1782.
[5]) 6. Sept. 1779 jvfr. 22. Novbr. 1779.

Tanke, der vistnok nærmest skyldtes Schimmelmann, men som Guldberg omfattede med megen Varme. Man troede, ligesom det, hvad vi alle vide, har været antaget ved Anlæggelsen af den i nyeste Tid efter saa kæmpemæssig Maalestok anlagte Nordsø-østersøiske Kanal, at den skulde blive til betydelig Gavn for Handelen. En Kabinetsordre fastsatte 14. April 1774, at Sagen skulde fremmes og at en Kommission skulde forelægge en Plan dertil. Medens der i de følgende Aar arbejdedes paa denne Plans Udførelse, rettedes Blikket viden om, hvad Handelen angik. I Aaret 1776 fastsattes det ved en Kabinetsordre[1]), at Regeringen vilde overtage Handelen paa Guinea, hvor det ikke var lykkedes et Handelsselskab at komme nogen Vej, men hvor man sikkert haabede, at, naar Staten overtog Handelen og de Etablissementer med Forter, der laa der, vilde Handelen med Slaver derfra give rigt Udbytte. Og netop paa denne Tid var det ogsaa, at den nordamerikanske Opstand imod Englænderne var i fuld Gang, og den forplantede sig som vel kjendt i 1778 til ogsaa at blive en fransk-engelsk Krig, hvortil der i 1779 kom Krig imellem England og Spanien og i 1780 Krig imellem England og Holland. Disse Forhold syntes i høj Grad opmuntrende for den neutrale dansk-norske Handel. Vi se da, at Kongen ved en Kabinetsordre i 1777 fastsatte, at han, for at fremme den paatænkte Handel paa Indien vilde overtage det asiatiske Kompagnis Etablissementer her[2]), og at der i 1778, ogsaa ved en Kabinetsordre, stiftedes det saakaldte kongelige vestindiske Handelskompagni, der

[1]) 14. Maj 1776.
[2]) 13. Januar 1777.

udstyredes med saare omfattende Rettigheder[1]). Det passer godt til dette Kompagnis Oprettelse ved en Kabinetsordre, at alle dets Direktører udnævntes af Kongen. Imidlertid havde Regeringen ogsaa arbejdet paa at give Søfart og Fiskeri Nord paa et mægtigt Stød fremad. Allerede i Aaret 1774 havde Kongen indløst det ældre saakaldte Almindelige Handelsselskabs Aktier og derved overtaget en Del af dettes Foretagender; men dette Selskab havde blandt andet havt Monopol paa Handelen paa Grønland saavel som paa Island og Finmarken. Det var disse Handelsforetagender, som man i de følgende Aar gav en Udvidelse ved at etablere Hvalfangst efter stor Maalestok og lade bygge en Mængde Fiskerfartøjer[2]). Ogsaa her griber Kabinettet ind ved en Ordre til Overskattedirektionen af 23. Februar 1778 for at skabe en yderligere Forøgelse af Virksomheden. Da saa Anlægget af den slesvig-holstenske Kanal var ved at skride rask frem, oprettedes der atter ved en Kabinetsordre et nyt Kompagni, nemlig det med det mærkelige Navn „det østersøisk-guineiske" udstyrede Handelsselskab. At ogsaa der hele Direktionen udnævntes af Kongen, er en Selvfølge. Og hertil sluttede sig i Aaret 1782 det saakaldte Kanalkompagni[3]), der endnu mere end det østersøisk-guineiske sattes i Forbindelse med det nye Kanalanlæg og foruden anden Handel særlig fik som Opgave ved Hjælp af Kanalen at skulle befordre „vore indenlandske Fabrikkers og i Særdeleshed de norske Glasværkers og Kanonstøberiers Afsætning ved indenlandsk og udenlandsk Handel". Omtrent samtidig fik

[1]) Oktroy af 11. Maj 1778.
[2]) Oktroy af 5. Juli 1781.
[3]) Oktroy af 10. Maj 1782.

Marinens højt ansete Skibskonstruktør, Kommandørkaptajn Gerner fra Kabinettet Ordre til at give Tegninger til Skibe, der vare skikkede til at befare Kanalen[1]).

Hvad der knytter sig til disse store Kompagniers Oprettelse, er maaske det mest iøjnefaldende Udslag af Kabinettets Handelspolitik; men hertil kan endnu føjes, dels saadanne mere omfattende Skridt, som Ordre om at forøge Kommercekollegiets Hjælpekilder til Støtte for Handel saavel som for Industri[2]), dels Enkeltheder, som at Kabinettet ogsaa lod det Spørgsmaal undersøge, om der ikke kunde indrettes en Frihavn ved Kristianssand[3]), og at det vilde fremme Fiskerierne i Norge. Der sendes saaledes en kyndig Mand til Trondhjem Stift for der at være Konsulent i Handel, Fiskeri og Navigation[4]), og man søger at udvikle Fiskerierne ved Lofoten ved at tillade Brug af Linefiskeri[5]).

Det var, har jeg sagt, især de gunstige Forhold, som vare en Følge af den nordamerikanske Krig, der bragte Kabinettet til at fatte store Forhaabninger om at faa udviklet Handel og Søfart. Men ulykkeligvis førte de heldige Konjunkturer til en Overspekulation, hvori Regeringens Beskyttelsessystem ikke var uden Skyld, og et meget slemt Krach blev den naturlige Følge deraf, da Freden i Versailles gjorde Ende paa den store Søkrig. Da paatog Kabinettet sig en ny Opgave, nemlig at redde forskjellige Handlende, der havde spekuleret mere eller mindre vildt, og det greb da snart til store Laan

---

[1]) 18. Februar 1782.
[2]) 11. Juni 1781.
[3]) 9. Juli 1782.
[4]) 19. Juli 1783.
[5]) 20. Aug. 1783

af Banken for at holde de faldefærdige Handelshuse oppe, selv om det, som vi saa, skete „med megen Modbydelighed“ [1]), snart til at foretage finansielle Manøvrer for at hæve Prisen paa det asiatiske og det vestindiske Kompagnis Aktier [2]). Midt under disse Bestræbelser var det, at Kabinetsstyrelsen faldt ved Regeringsskiftet af 14. April 1784.

Hvad her i al Korthed er sagt om Regeringens Holdning med Hensyn til Handelsforholdene, vil have vist, at dens Iver for paa dette Omraade at gribe ind ved Kabinetsordrer tog til i de sidste Aar. Men dette gjælder i endnu langt højere Grad, naar vi gaa over til Statens finansielle Stilling og til de dermed i nær Forbindelse staaende Mønt- og Pengeforhold. Strax i Begyndelsen af den Guldbergske Tid kan man møde Kabinetsordrer ved den meget omtalte og i sine Følger saa skjæbnesvangre Overtagelse fra Statens Side af Banken i Marts 1773. Men det var dog ikke Kabinettet, som denne vigtige Forandring skyldtes. Det var Schimmelmann, der havde fattet Tanken derom og af al Magt støttedes heri af Bernstorff, foruden at han fandt Samstemning ogsaa hos de andre ledende Statsmænd, baade hos Schack Rathlou og hos Thott. Man kan altsaa her ikke tænke paa nogen særlig vigtig Optræden fra Kabinettets Side. Og ved den anden betydningsfulde finansielle Forholdsregel fra den samme Tid, Overtagelsen af Tallotteriet, mærker man slet intet til det. Heller ikke

---

[1]) Kabo. af 8. Aug. 1783 til Skatkammeret. Jvfr. Kabo. af 23. Maj 1783 til samme, at Ernst Schimmelmann, Stemann og Guldberg til Udlaan til Handelshuse maa raade over c. 1 Million Rdlr. af Banken uden at være bundne til dennes Regler.

[2]) Kabo. af 12. Maj 1783 til Skatkammeret.

i de nærmest følgende Aar gribe Kabinetsordrer paa en blot nogenlunde nævneværdig Maade ind i Finansernes Styrelse. Det er saa tydelig som noget Schimmelmann, der her er den ledende ved den Indflydelse, han udøvede i den extraordinære Finanskommission, i Overskattedirektionen og i Skatkammerkollegiet, endelig ogsaa derigjennem paa den fjerde finansielle Autoritet, Finanskollegiet. Men da han døde 15. Februar 1782, kom det til at gaa helt anderledes. Da bliver det Guldberg, der selv, formodentlig nærmest med Hjælp af Stemann, vil paatage sig at styre Finanserne ved Kabinetsordrer. Det ligger mig helt fjærnt at berøre, at han ganske forløftede sig paa denne Opgave. Jeg vil blot fremhæve den mægtige Udvidelse af Kabinettets Virksomhed, der her fandt Sted, og det paa det i Øjeblikket allervigtigste indenlandske Omraade, ejendommelig nok samtidig med, at Guldberg ligeledes nu efter Bernstorffs Fald i November 1780 havde forstaaet at drage de udenrigske Sager ind under Kabinettets overordnede Styrelse. Som oplysende for det Initiativ, Guldberg lod dette tage, skal jeg nævne som det første indledende Skridt, at en Kabinetsordre af 18. Februar 1782, 3 Dage efter Schimmelmanns Død, forlanger en Indberetning fra Overskattedirektionen om den hele finansielle Stilling og samtidig byder Finanskollegiet at indsende et oplysende Reglement for Aaret 1782. Efter de Indberetninger, som paa denne Maade indhentedes, befaler dernæst en ny Kabinetsordre af 4. Marts Schack Rathlou, Stemann, den yngre Schimmelmann, og betegnende nok Guldberg selv at lægge en stadig Plan til Udgifternes ordentlige Bestridelse og Statsgjældens Afbetaling. Samtidig kastede Kabinettet sig ogsaa ind i de Vanskeligheder, man havde at

kæmpe med ved Aftagelsen af de møntede Penges Mængde og ved den allerede altfor højt voxede Masse Bankosedler, hvis Værd var ikke mindre end 14 Procent under, hvad de lød paa. Slag i Slag følge i den nærmeste Tid den ene Kabinetsordre efter den anden for at faa gjennemført de Skridt, der holdtes for nødvendige til at faa Orden i Sagerne[1]). Men som sagt, herpaa gaar jeg slet ikke ind.

Vi have i det foregaaende søgt at danne os et Billede af, hvorledes Kabinettet efterhaanden optraadte befalende paa saa godt som alle Felter af Statsstyrelsen. Det staar nu tilbage for os, saavidt muligt at blive klare paa, hvilken Stilling Bureaukratiet d. v. s. Kollegierne og Statsraadet under alt dette kom til at indtage, og hvordan Forholdet blev imellem dem og Kabinettet.

Her møder os strax et Træk, der virker overraskende, og det er, at Kollegierne i den Guldbergske Tid aabenbart kunde tage Initiativet indenfor deres specielle Omraader paa en saadan Maade, at de i Virkeligheden kunde faa betydeligt at sige. Ingen kan nemlig gaa deres Protokoller fra disse Aar igjennem uden stærkt at faa Indtryk af, at deres Forestillinger til Kongen med paafaldende faa Undtagelser altid blive uforandret approberede. Forretningsgangen var, som det vil erindres, at de indsendtes til Forhandling i det deliberative Statsraad, og efter at have gjennemgaaet dette derpaa i Referatsstatsraadet forelagdes Kongen til Underskrift. Alt kom ved denne Forretningsgang til at af-

[1]) Som en saare vigtig Kabinetsordre paa dette Omraade nævner jeg blot den af 28. Marts 1783 til Overbankdirektionen.

hænge af Forestillingernes Skjæbne i det deliberative Statsraad. Og ganske vist kunde der her komme saglige Indvendinger frem, hvad der da ogsaa er Exempler paa; men der var ikke nogen systematisk Lyst til at stille sig i Modsætning til, hvad Kollegierne forelagde som deres Meninger. Statsraadets Medlemmer hørte jo til det bureaukratiske Parti ligesaa vel som Kollegiernes Deputerede. Og hvis Arveprinsen skulde finde, at Kollegierne bredte sig mere, end Hensynet til Kabinettets Interesser kunde tillade, stod han i de enkelte Sager alene overfor Statsraadets Medlemmer, som havde en ganske anden Fagkundskab end han. Han har i Virkeligheden næsten altid rettet sig efter Flertallets Mening, og i Referatsstatsraadet maa man tænke sig, at det, der var blevet vedtaget i det deliberative Statsraad, blev forelagt Kongen til uforandret Vedtagelse og underskrevet af ham. Men heraf fremgaar, at Kollegierne, naar de tog Initiativet til en Sag, havde meget gode Chancer til at sætte deres Mening igjennem. Statsraadet fulgte dem som sagt næsten altid. Det er formodentlig dette Forhold, som en preussisk Diplomat her paa denne Tid har sigtet til, naar han i en Depeche til Frederik II har skrevet, at Statsraadets Princip var ikke at foretage sig noget imod de forskjellige Departementers Ønsker[1]). Der er, som man ser, paa dette Punkt en overordentlig stor Forskjel paa Kollegiernes Stilling i den Guldbergske og i den Struenseeske Tid[2]).

---

[1]) Dep. af 3. Oktober 1780.

[2]) Der kan i denne Sammenhæng gjøres opmærksom paa, at Danske Kancellis Forestillinger i Rotuli i denne Tid vare langt mere indgaaende, end de havde været, medens Struensee havde havt Magten.

Det stemmer godt hermed, at Kollegierne i visse Henseender kunde røre sig ret frit. Unægtelig kunde det hænde, at de største Bagateller bleve henstillede til Kongens Afgjørelse, saaledes som det forøvrigt allerede havde været Skik i tidligere Tider. Endog en saa ubetydelig Sag som den om Betalingen for et Ur paa Kristiansborgslot kommer til Kongens Resolution [1]), og det samme sker, hvor det gjælder Levering af et Par Egetræer til Husbygning for nogle Mænd paa Krongodser i Hertugdømmerne eller til en Skipper, for at han kan reparere sit Skib [2]). Men ved Siden deraf fik Rentekammeret aabenbart Ret til at afgjøre flere Sager paa egen Haand, end det havde havt i Struensees Tid [3]), og vistnok blev der fra 1777 stadig hvert Kvartal indgivet Beretninger om sligt til Kongen, men det var en tom Form. Hvad der var sket, approberedes altid. Paa lignende Maade havde Generaltoldkammeret i en Række Tilfælde Lov til at fritage for gjældende Toldbestemmelser [4]). Dets Indberetninger herom, der i Førstningen bleve indgivne hvert Kvartal, siden hver Maaned, approberedes altid. Ogsaa hændte det den ene Gang efter den anden, at Kongen godkjendte Skridt, som et eller andet Kollegium havde foretaget sig paa egen Haand i Forventning om senere Stadfæstelse. Man kan, for at

[1]) Dansk Rentek. Prot. 23. April 1774.

[2]) Tysk Rentek. Prot. 27. Juli, 8. Maj og 10. Aug. 1773.

[3]) Dansk Rentek. Prot. 28. Maj 1777, 20. Aug. 1777 og 24. Juni 1778, sammenlignet med Resol. af 7. Januar 1771. (Meddelelser fra Rentekammerarkivet for 1873.) Den Ret, Konseillet havde faaet ved Resol. af 8. Marts 1768 (se smstds.) til at afgjøre forskjellige Sager, men som var bortfaldet ved Struensees Ophævelse af Konseillet, synes ikke at være bleven fornyet for Gehejmestatsraadet.

[4]) Gtoldk. Prot. 4. August 1773.

tage et Par Exempler, se Tyske Kancelli først give Svar i en ret vigtig Sag, og dernæst forelægge den til Kongens Approbation, der da gives[1]), Kommercekollegiet kan ses at have udstedt nogle Bestallinger og Privilegier paa forventet Bevilling[2]), et Haab, der heller ikke skuffes, Generaltoldkammeret forskriver snart paa egen Haand 500 Tdr. saltet Sild, komne fra Sverige, for at de kunde blive udførte til de vestindiske Øer, snart tillader det Indførsel af 30 Stude til Kjøbenhavn, eller det lader en Del fremmed Svovl toldfrit blive indført til Kongsberg[3]) o. s. v. Ligesom alt sligt bifaldes, saaledes viser Regeringen sig ogsaa at have været villig til lejlighedvis at give Kollegierne særlig Bemyndigelse til et eller andet, som f. Ex. naar Rentekammeret faar Tilladelse til i visse Tilfælde at fritage for Extraskat, naar Provinsialregeringen i Glückstadt bemyndiges til at idømme Mulkter for Forsømmelser ved Vejarbejdet, eller Kommercekollegiet faar Fuldmagt til at ordne Fordeling af Brandhjælp[4]).

Men det forstaar sig, alle disse Indrømmelser havde rigtignok kun lidet at sige i Sammenligning med den Indgriben i Kollegiernes almindelige Forretningsgang, der fulgte med Udstedelsen af de mangfoldige Kabinetsordrer. Og til disse kom nu ogsaa som tidligere nævnt de saare mange Breve, som Kollegierne fik fra Arveprinsen.

Hvor vidt tillagdes der Kabinetsordrerne en uindskrænket Gyldighed eller ikke, det bliver et Spørgsmaal, som det er af største Vigtighed at faa besvaret.

---

[1]) Tysk Kanc. Prot. 3. April 1774.
[2]) Kommercekoll. Prot. 30. December 1776.
[3]) Gtoldk. Prot. 11. Maj og 23. Novbr. 1782, Norske Sager 18. Novbr. 1780.
[4]) Dansk Rkammerprotokol 7. Juni 1780, Tysk Kancelliprotokol 18. Novbr. 1774 og Kommercekoll. Protokol 17. Aug. 1775.

Vi huske Bestemmelserne i Forordningen af 13. Februar 1772 om Kabinetsordrerne, at de, naar de tilsendtes Personer udenfor Kollegierne, ikke maatte bruges af dem, førend de vare forelagte vedkommende Kollegium, der da skulde indgive en Forestilling om dem igjennem Statsraadet til Kongen „til formelig Expeditions Erholdelse", og jeg tilføjede, da jeg talte derom, at efter gammel Skik og Brug maatte det samme antages at gjælde om de Kabinetsordrer, der sendtes til Kollegierne.

Hvad nu den første Bestemmelse angaar, da har jeg aldrig fundet noget Spor til, at den er bleven overholdt, og jeg tør under alle Omstændigheder paastaa, at den har været uden nogensomhelst Betydning[1]). Man maa, naar man vil forstaa dette, nøje erindre de nylig citerede Ord af Forordningen af 13. Februar 1772, at der skulde gjøres Forestilling til Kongen „til Expeditions Erholdelse". Dette Sted er nemlig officielt blevet opfattet saaledes at Korroboration kun skulde søges, hvor der skulde udvirkes en formelig Expedition[2]). Hvis der

[1]) Jvfr. ovenfor S. 226 Note om det praktiske umulige ved den hele Bestemmelse.

[2]) Beviset for, at man har havt denne Opfattelse, findes i en Sag med en polsk Gehejmeraad Krohne, hvorom der handles i flere Kabinetsordrer. (Jeg skylder Arkivar Kringelbachs udmærkede Kjendskab til Rigsarkivets anden Afdeling og Velvilje, at jeg er bleven opmærksom paa, at denne Sags Akter give Oplysninger, der have betydelig Interesse med Hensyn til det Spørgsmaal, hvorom det her drejer sig.) Denne Krohne, som gjør Indtryk af at have været noget af en forløben Æventyrer, havde under et Ophold i Kjøbenhavn fundet paa at forlove sig med en Søsterdatter af Gehejmekonferensraad v. der Lühe, en Frøken v. Grambow. v. der Lühe, som syntes meget ilde om dette Parti, klagede til Kongen og udvirkede en Kabinetsordre af 9. Septbr. 1777 til Politimester Fædder i Kjøbenhavn, som denne foreviste Krohne, og i hvilken han befalede denne strax at afbryde al Forbindelse med Frøken

f. Ex. ved en Kabinetsordre blev udstedt en Bevilling til et eller andet ifølge en Ansøgning eller uden en saadan,

---

Grambow. Men Krohne var gjenstridig og paastod med Paaberaabelse af Forordningen af 13. Febr. 1772 § 4, at Kabinetsordren for at have Gyldighed først burde „være produceret i vedkommende Collegio, der undersøgt og saa refereret for Kongen". Dette bragte Fædder til, meget oprørt over hans Frækhed, at underrette Guldberg om, „hvor kriminelt Krohne understod sig at forklare den nævnte Paragraf". En ny Kabinetsordre af 8. Oktober paabød da, at Krohne, fordi han havde trodset den forrige Kabinetsordre og „paa en ublu Maade forgaar sig imod Vores uindskrænkede Magt", skulde arresteres og sættes i Kastellet. Der blev dernæst nedsat en Kommission, hvori blandt andre den af Guldberg højt skattede Konferensraad Sevel havde Sæde, og i sin Betænkning (12. December 1777) udtalte den netop den Opfattelse, som jeg har anført i Texten, at det var en Forbrydelse imod Souveræniteten at paastaa, at den Ordre, Kongen gav en Embedsmand, skulde korroboreres efter foregaaende Forestilling af et Kollegium, inden den fik Gyldighed, og at Forordningen kun taler om „kongelige Resolutioner, hvorpaa behøves en formelig Expedition eller et sædvanligt gjennem vedkommende Kollegium udfærdiget Kongebrev", og det af den i Forordningen nævnte Grund, fordi der kunde forekomme Uordner, naar vedkommende Kollegium intet vidste om Udstedelsen af en saadan Kabinetsordre. Der kan efter Sagens hele Gang ingen Tvivl være om, at, hvad Fædder og Kommissionen mente herom, har stemmet med Guldbergs egen Opfattelse. Men, ligger det unægtelig nær at spørge: Kunde det da ikke fremkalde betydelig Uorden, naar Kollegierne intet vidste om de Ordrer, der fra Kabinettet tilsendtes de under dem staaende Embedsmænd? Den hele Distinktion ser vilkaarlig ud, og det saa meget mere, som de Ordrer, der fra Kabinettet tilsendtes selve Kollegierne, i Mængde bleve korroborerede (se Texten S. 279). Hvorfor blev det, der i det ene Tilfælde skulde gjælde for Krænkelse af Souveræneteten, Regel i det andet? Man kunde maaske ville sige, at der var den Forskjel, at, naar en Kabinetsordre blev tilsendt et Kollegium, var den endnu ligesom indenfor selve Regeringskredsen, hvorimod den i det andet Tilfælde blev tilsendt en Embedsmand, der stod udenfor denne Kreds. I det ene Tilfælde vilde en mulig Ændring, der kom som en Følge af en Forestilling fra vedkommende Kollegium, ikke være en For-

da maatte Korroborationen søges, fordi der her burde foreligge en Expedition i Resolutionernes vante Form med Kongens Underskrift og paraferet af det Kollegium, hvorunder Sagen naturlig hørte. Men anderledes, naar der ved en Kabinetsordre udstedtes en Befaling til en eller anden Embedsmand om noget, han skulde gjøre. Da havde han uvægerlig at adlyde Ordren, og det gjaldt som en Fornærmelse imod Kongemagten at ville søge denne Ordre stadfæstet ved at faa den korroboreret igjennem et Kollegium. De allerfleste Kabinetsordrer, der ere udstedte til andre end Kollegier, vare netop, det maa man erindre, saadanne Ordrer eller Instruxer. Og fremdeles maa man lægge Mærke til, at ved Kabinetsordrer om Bevilling af Ansøgninger eller Tilstaaelse af Titler og Gaver blev Forordningens Bud af sig selv for det meste overflødig, fordi Kabinettet med det samme, det gav en saadan Bevilling o. s. v., plejede at tilsende vedkommende Kollegium Meddelelse derom. Dette sørgede saa selv for at faa Stadfæstelse ved en Forestilling. Det er saaledes muligt at give en ret naturlig Forklaring af, at man ikke træffer Exempler paa, at § 4 i Forordningen af 13. Februar 1772 er kommen til Anvendelse.

Hovedmassen af de Kabinetsordrer, vi træffe i Datidens Protokoller, bestaar imidlertid af saadanne, der af Kabinettet sendtes til Kollegierne eller andre Autoriteter, der havde Forestillingsret, som Theaterdirektionen, Direk-

---

nærmelse, hvorimod den tydelig nok var det i det andet, da derved den kongelige Anseelse kunde blive svækket. Men herimod maa indvendes, at netop dette sidste gjaldt, hvor Talen var om Udnævnelser og Bevillinger. Her vilde en saadan mulig Ændring være en tydelig Krænkelse, og dog gjaldt Korroborationerne uden Modsigelse her. (Aktstykkerne vedrørende den Krohneske Sag ligge i Indlæg til Sjæll. Missiver 21. Januar 1778.)

tionen for den grønlandske Handel, Kanalkommissionen o. s. v.[1]).

Man faar ved disse bestemt det Indtryk, at Kabinettet ikke har været ivrigt for, at den gamle Skik, at slige Kabinetsordrer gjordes til Gjenstand for Forestillinger og derefter korroboreredes, blev gjennemført. I det mindste er det ingenlunde ualmindeligt, at der paa den Ordre, der sendtes til et eller andet Kollegium, staar, at den „strax" eller „denne Aften" skal expederes, undertiden endog med det Tillæg, at den skal expederes Ord til andet, som den lyder, eller, hvor Ordren angik Forhold udenfor Kjøbenhavn, at den skal expederes snart med Dagsposten, snart med Morgenposten. Eller det siges udtrykkelig i Ordren: „Denne vor Vilje behøver kun at iværksættes uden videre Forestilling". Sædvanlig er i slige Tilfælde Korroboration helt bortfalden; men undertiden træffer det ogsaa, at den har fundet Sted, efter at Befalingen allerede var adlydt. I saa Tilfælde har den været en skjær og ren Formalitet,

[1]) Det kan mærkes, at det ikke var altid, at Kabinetsordrerne sendtes direkte til det Kollegium, som de nærmest vedrørte; men de kunde ogsaa, hvor de f. Ex. indeholdt Benaadning med Ordner eller Kammerherrenøgler o. s. v., blive tilsendte Kollegiet fra Ordenssekretæren, der havde faaet Ordren umiddelbart fra Kabinettet Ogsaa kan det hænde, at et Kollegium fra et andet faar Meddelelse om en Kabinetsordre, dette havde modtaget, men som ogsaa vedrørte det selv, og at det da søger at faa den korroboreret. Endnu et Træk, der kan nævnes, er, at Kabinetsordrer ikke sjælden udstedes til den første Deputerede i vedkommende Kollegium, og naar det ikke udtrykkelig var tilføjet, at han alene skulde handle efter, hvad der var paabudt i den, behandledes en saadan Skrivelse som en almindelig Kabinetsordre. Ogsaa kunde det hænde, at en Kollegiechef fik en mundtlig Ordre af Kongen (formodentlig i Referatsstatsraadet), og den gav da sædvanlig Anledning til en Forestilling fra Kollegiet om Korroboration.

og det er ret betegnende, at man kan se det blive udtalt i en Kabinetsordre af 26. Januar 1784, at Stemann som første Deputeret i Finanskollegiet og Rentekammeret „skal udføre en Ordre alene 2 Dage derefter, da den sædvanlige Formalitet med saadan Sag siden kan, som vi nærmere vil fastsætte, blive iagttaget". Det er aabenbart Korroborationen, der her tænkes paa.

Hvorledes nu end Kabinettet selv saa paa sine Befalinger og Skrivelser, var der dog ved Sagernes almindelige Gang Tid og god Lejlighed for Kollegierne til at faa disse korroborerede. Det maa da ogsaa siges at have været i det mindste i Principet almindelig godkjendt, at dette skulde ske efter foregaaende indgiven Forestilling, og der er Exempler i Mængde derpaa fra de forskjellige Kollegier ligesom ogsaa fra Kommissioner, der havde Forestillingsret [1]). Man ser f. Ex. baade ved de militære Kollegier, ved Rentekammeret, ved Overskattedirektionen, Kommercekollegiet, Generaltoldkammeret og Skatkammeret, at det er det langt overvejende Antal Kabinetsordrer, som det er gaaet saaledes med. Og vel at mærke, der findes iblandt dem ligefremme Ordrer i Mængde. Ingen har her, saaledes som det skete ved Kabinetsskrivelserne til Embedsmænd udenfor Kollegierne, tænkt paa at disse ikke maatte stad-

[1]) Partikulærkassen og Chatolkassen ere blevne opfattede som vedrørende Kongen selv saa nøje, at der for deres Vedkommende ikke finder Korroboration Sted af de dem tilsendte Kabinetsordrer. Det samme gjælder selvfølgelig om saadanne, der udstedtes til kongelige Personer, saaledes oftere til Dronning Juliane Marie, og det gjælder ogsaa i Almindelighed, om end ikke altid, med Hensyn til, hvad der kunde henregnes under Hofforhold. Det var nærmest Rentekammeret, der havde med disse at gjøre.

fæstes. Hvor for de her nævnte Kollegiers Vedkommende Korroboration fattes, kan det skyldes et Tilfælde eller ligge i, at man af en eller anden os ubekjendt Grund har holdt det for overflødigt at søge en saadan. Undtagelserne ere under alle Omstændigheder ikke tilstrækkelig mange til, at der kan søges nogen principiel Aarsag dertil. Anderledes derimod ved Danske Kancelli; thi, selv om man ogsaa ved dette Kollegium kan finde, at der er blevet søgt og givet Korroboration, f. Ex. ved alle Bestallinger paa Embedsudnævnelser eller Rangtitler, som det havde at udfærdige, og som det selvfølgelig indsendte til Underskrift af Kongen i Statsraadet, ere Undtagelserne dog unægtelig talrige. Det ser ud, som om Danske Kancelli, der efter udstrakt Maalestok var et Expeditionsdepartement for kongelige Ordrer, til Dels har fulgt visse Principer heri. Det synes saaledes at have opfattet de Ordrer, som igjennem det tilsendtes forskjellige Autoriteter, og som det altsaa førte til Protokols, som Befalinger, der ikke behøvede at korroboreres. Paa samme Maade gik det, naar det fik Ordre om, at en eller anden Sag skulde behandles af en Kommission, og fremdeles gjaldt det, saa tidt det fik en Ordre, der medførte offentlig Kundgjørelse, eller hvor selve en saadan sendtes det til videre Besørgelse. For øvrigt kan den mindre Iver, det utvivlsomt i det hele i Sammenligning med de andre Kollegier har vist for at faa de det tilsendte Kabinetsordrer korroborerede, tjene som et af flere Beviser paa, at det i denne Tid, da Luxdorph var den nærmest ledende i det, ikke med Urette er blevet sigtet for Brist paa Energi. Det bærer under alle Omstændigheder selv Ansvaret for ikke at have søgt Korroboration, hvor man forbauses over, at det ikke er

sket, thi det staar fast, at, bortset fra de Tilfælde, hvor Kabinettet ved at kræve en stærkt fremskyndet Expedition har gjort Korroboration umulig, har det ligget i Kollegiernes egne Hænder, om de vilde indgive Forestillinger derom eller ikke. Kabinettet har ikke blandet sig deri, og der findes intet Exempel paa, at nogen Forestilling fra et Kollegium om Korroboration er bleven tilbagevist.

Hvad nu selve Korroborationerne angaar, da kunne de vistnok sædvanlig kaldes en Formalitet; Kabinettet havde en umaadelig Magt i det Initiativ, det tog ved Kabinetsordrerne, saaledes at disse i Almindelighed kom til at gjælde; men helt uden Betydning var den Forhandling dog ingenlunde altid, som de bleve Gjenstand for ved Korroborationen. Naar nemlig et Kollegium efter at have modtaget en Kabinetsordre indgav en Forestilling derom, var der med det samme givet det en utvivlsom Ret til at fremsætte Indvendinger eller give Oplysninger med Hensyn til det, som den handlede om[1]). Og saa kunde det hænde, at Statsraadet, naar det fik Forestillinger til Behandling, fandt det, som Kollegiet anførte, at have en saadan Vægt, at den endelige Resolution blev forskjellig fra Kabinetsordren. Der er i Virkeligheden ikke helt faa Exempler paa, at det er gaaet til paa denne Maade. Vi have allerede set, at Kommercekollegiet fik udvirket Forandringer i det den tilsendte Udkast til en Luxusanordning[2]). Men især Rentekammeret synes gjentagne Gange at have været heldigt

[1]) Det er derfor urigtigt, hvad der siges i det ovenfor (S. 231 Note 1) nævnte Skrift „Historiske Efterretninger" o. s. v., at ingen Slags Remonstration eller nogensomhelst Remedier kunde finde Sted imod Kabinetsordrerne.

[2]) Se ovenfor S. 261.

med sin Kritik af Kabinetsordrer, der vare sendte det. Det forekommer f. Ex., at dette Kollegium, da det engang faar en Befaling fra Kabinettet om at forestille en Mand til et Embede, da gjør saa vægtige Forestillinger derimod, at Resultatet bliver, at Ansøgningen henlægges [1]). En anden Gang mældes det i en Kabinetsordre, at Kongen vil have, at der skal gives Understøttelse til Opførelse af et Skolehus i Nøddebo; men det opgives som en Følge af Rentekammerets Modforestillinger [2]). I Anledning af en Ansøgning, hvor Kongen, om end i mindre stærke Udtryk havde erklæret, at den gjerne kunde bønhøres, gjør Kammeret saadanne Vanskeligheder, at Kongen lader Sagen falde [3]). Eller det hænder, at en Kabinetsordre udtaler om en Mand, der var idømt Bøder paa Grund af Slagsmaal, at han skulde benaades, men at Kammeret viser, at det ikke gaar an at lade hans Forseelse være ustraffet, og at saa denne Mening sejrer [4]). Endnu et Exempel kan det maaske være værdt at nævne. En Mand, der ejede Byen Fladstrand, havde tilbudt Kongen at sælge den til ham. Dette Tilbud finder Bifald i Kabinettet, og der udgaar Ordre til Rentekammeret om at skaffe nogle Oplysninger om Byen og saa forøvrigt haste med Kjøbets Afslutning. Guldberg og Arveprinsen ansaa aabenbart et Kjøb for at være en udmærket Affære. Men Rentekammeret tager Sagen med Ro, afæsker Stiftamtmanden — det var Osten — en Betænkning, og i Henhold til hans Skildring af Byens

[1]) Rk. Protok. af 8. April 1775.
[2]) Rk. Protok. af 14. Febr. 1777.
[3]) Rk. Protok. af 6. Novbr. 1779.
[4]) Rk. Protok. af 25. Novbr. 1780.

Tilstand fraraader det stik imod Kabinetsordrens Lydende Kongen at foretage Kjøbet, og dets Mening bliver da fulgt [1]).

Vi have ovenfor nævnt [2]), at Arveprinsen adskillige Gange holdt af i mere eller mindre bydende Former at gjøre sin Vilje gjældende. Det kan da mærkes, at ogsaa overfor ham kunde det hænde, at et Kollegium satte sin Mening igjennem. Vi kunne f. Ex. ved en Udnævnelse i Aaret 1781 se Rentekammeret lade være at indstille den Kandidat til et Embede, som Arveprinsen stærkest havde anbefalet [3]); ved en anden Lejlighed fraraader det, hvad Arveprinsen anbefalede [4]), ja det hændte, at Kommercekollegiet overfor en Ansøgning fra en amerikansk Skipper, hvorpaa Arveprinsen havde skrevet, at Kongen vilde, „at saadanne Fremmede paa det gunstigste skal behandles", og at han derfor paa det kraftigste anbefalede den, paa Grund af forskjellige Betænkeligheder fraraadede, at Andragendet bevilgedes. Den endelige kongelige Resolution kom da ogsaa til at gaa imod Arveprinsens Anbefaling [5]).

Men medens der her er anført lutter Tilfælde, hvor Kollegierne satte deres Mening igjennem, kunde det unægtelig ogsaa hænde, at deres Modstand var mere eller mindre virkningsløs. Saaledes da Kancelliet i 1777 fik en Kabinetsordre om Ordningen af Rettergangs-

---

[1]) Rk. Protok. af 7. April 1781. Jvfr. Koch's Afhandling om Schack Rathlou i Hist. Tidsskr. 6. R. IV., S. 36 Note, hvor et Par andre Exempler ere nævnte. Om et ret karakteristisk Sammenstød mellem Rentekammeret og Kabinettet vedrørende Extraskatten, hvor Rentekammerets Synsmaade sejrer, se smstds. S. 99.

[2]) Se ovenfor S. 233.

[3]) Rk. Protok. 17. Febr. 1781.

[4]) Rk. Protok. 16. Marts 1782.

[5]) Kommkoll. Protok. 17. Marts 1777.

forholdene i de danske Etablissementer i Indien, ifølge hvilken disse lagdes under Kommercekollegiet, uagtet Kancelliet som vel bekjendt var det sædvanlige Justitskollegium i Riget. Dette var en haard Pille for Kancelliet at sluge, og det indgav derfor en omstændelig motiveret Forestilling, hvori det viste det formentlig urigtige i den nye Ordning. Det lykkedes det imidlertid ikke at trænge igjennem med sine Meninger, i det mindste ikke paa noget væsenligere Punkt[1]). Ja, det kunde endog komme til ligefremme Sammenstød imellem Kollegier og Kabinet. Det hændte nemlig undertiden, at Kollegierne ikke vilde finde sig i Næser fra Kabinettets Side, men mere eller mindre tydelig protesterede derimod. Saaledes gav en skarp Irettesættelse fra Kabinettets Side, fordi Sømærkerne ved Drogden vare borttagne[2]), Admiralitetet Anledning til at oplyse, at det ingen Skyld havde heri. Og da Kabinettet havde sendt Kancelliet den voldsomme Udtalelse om Retstilstanden rundt omkring i Landet, som tidligere er omtalt[3]), stræbte Kancelliet af al Magt at vise, at denne Skildring indeholdt stærke Overdrivelser, og at Kabinetsordren derfor var ubillig. Som en Hovedaarsag til, at det paa visse Steder kunde staa ilde til, fremhævede det, at Herredsfogderne vare for slet lønnede, men det havde det intet Ansvar for, og det tilraadede stærkt, at deres Stillinger bleve forbedrede[4]). Det skarpeste Sammenstød fandt dog Sted i Efteraaret 1783 imellem Rentekammeret, der dengang havde Numsen til første Deputeret, og Kabinettet. Rentekammeret havde

[1]) Kabo. 14. Maj 1777, Forestilling af 28. Maj fra Kancelliets Side (Indlæg til Sjæll. Missiv. 8. Okt. 1777) og Kabo. af 23. Septbr. 1777.
[2]) Jvfr. ovenfor S. 245.
[3]) Se ovenfor S. 247.
[4]) Kancelliets Brevbog 8. Februar 1783.

nemlig ment, at en Overforstmester Warnstedt i en Skovsag havde handlet imod en kongelig Resolution, og det havde i den Anledning tilsendt ham en Skrivelse, som det holdt for „en nødvendig Erindring og Advarsel om en ham af Kongen paalagt Pligts Opfyldelse". Derover var Warnstedt bleven forbitret og havde klaget til Kabinettet, der nu helt stillede sig paa hans Side og sendte Rentekammeret en Del vrede Ord i den Anledning. Da saa Kammeret dristede sig til at tage til Gjenmæle ved et, som det hed i en Kabinetsordre af 3. Novbr. 1783, „af Os ikke ventet Svar", bleve Arveprinsen og Guldberg yderst forbitrede[1]), og uheldigvis faldt dette netop sammen med det tidligere omtalte Træk, da Rentekammeret havde vakt Arveprinsens Uvilje ved at befale Chefen for det saakaldte Arveprinsens Regiment at tilbagesende en hvervet Karl til Kronborg Krongods, hvor han hørte hjemme. Følgen af dette Sammentræf var Numsens Afskedigelse. Sligt giver et levende Indtryk af, hvor vidt Kabinettet paa denne Tid var naaet i at kræve dyb Ærbødighed fra Kollegiernes Side. Men nu var man ogsaa nær ved Regeringsskiftet 14. April 1784.

Vi have i det foregaaende søgt at danne os en Forestilling om Kabinettets Stilling til Kollegierne, saaledes som det traadte frem igjennem Kabinetsordrerne; men der et Kollegium, det øverste af dem alle, som vi kun indirekte ere komne til at berøre, nemlig Statsraadet, der efter Forordningen af 13. Februar 1772 saa at sige dannede den ene Hovedfaktor i Regeringen ved Siden af Kabinettet. Vi have kun havt med det at gjøre, for saa vidt Kollegiernes Forestillinger til Kongen

[1]) Rentek. Protokol for 1783.

gik igjennem det, og det ved sin Behandling af dem maatte have stor Betydning. Var der nu ellers noget at mærke med Hensyn til Statsraadet, hvad Kabinetsordrerne angik? Desto værre er det i det hele vanskeligt at følge dets Stilling som Kollegium til Kabinettet. Der findes nemlig ingen Protokol over dets Forhandlinger, og alt, hvad vi vide om dets Holdning, indskrænker sig til, hvad man kan slutte sig til af spredte Bemærkninger i Breve og Betænkninger fra Datiden. Men det kan sikkert siges, at noget systematisk Modsætningsforhold har der ikke været. Det er allerede blevet nævnt, at Kabinetsordrer kunde komme frem som en Følge af, hvad der var blevet forhandlet i Statsraadet, og man har tillige klare Vidnesbyrd om, at dette saa at sige har samtykket i Kabinetsordrer, inden de udstedtes. Ikke ganske faa af disse ere nemlig paraferede af det, og de have saaledes tydelig nok været forelagte det. Hvorledes det er gaaet nærmere til dermed, er ikke helt let at sige. Højst sandsynlig har man ved visse Tilfælde i Kabinettet ønsket at høre Statsraadets Mening om, hvad man vilde befale som en Kabinetsordre, og Arveprinsen har da taget Sagen frem til Drøftelse i det deliberative Statsraad, hvorefter den er bleven refereret for Kongen og har faaet hans Underskrift. Ved andre Lejligheder har det kunnet hænde, at Arveprinsen har villet undgaa Forhandling, og derfor ikke har ladet Sagen komme frem i det deliberative Statsraad, men er bleven staaende ved at lade den blive refereret for Kongen i Referatsstatsraadet. At Kabinettet ogsaa kunde bruge visse Medlemmer af Statsraadet som Raadgivere ved en Kabinetsordres Udstedelse, er noget for sig. Det blev saa at sige mere en privat Sag.

Men selv om Kabinettet altsaa ved visse Lejligheder kunde drage Gavn af Statsraadets Medvirken, var Hovedsagen dog dets tydelige Lyst til saa vidt som muligt at gaa sine egne Veje ved Kabinetsordrerne, og denne Stræben fik sit yderligere Stempel ved dets iøjnefaldende Iver for at sætte sig i et umiddelbart Korrespondanceforhold til Autoriteter og Kollegier ligesom bag Statsraadets Ryg[1]). Det lod nemlig forskjellige Autoriteter indgive Skrivelser direkte til sig selv eller, som man lader Kongen udtrykke det i flere Ordrer: „umiddelbart til Os selv". I det mindste fra 1776 træffe vi forholdsvis talrige Exempler herpaa. Det kunde ogsaa ske derved, at Arveprinsen gav Befaling om Indberetninger til Kabinettet. Blot for at nævne et Par enkelte Træk, saa hedder det i en Ordre til det theologiske Fakultet af 15. December 1777, at det skal indberette til „Vores Kabinet, naar der falbydes Bøger oversatte fra fremmed Sprog, der stride imod den hellige Skrift og Kirkens symbolske Bøger"[2]). Den 19. November 1778 skriver Kabinettet til Danske Kancelli, at det skal skaffe sig „Underretning om det mathematiske Studium ved Universitetet og umiddelbart indsende den til Os". 30. Juli 1780 hedder det i en Skrivelse til Kommercekollegiet, efter at der var nævnt forskjellige Sager: „Om alt dette ville Vi, at Os umiddelbart Efterretning gives". Det gaar lige til saadanne Enkeltheder, som at en Ordre af 14. November 1779 befaler Kancelliet at tilsende Kabinettet Indberetning om en ypperlig Slags Sprøjter, der

[1]) Vi have allerede nævnt, at Statsraadet blev holdt udenfor de vigtigere Udnævnelser.

[2]) Jvfr. S. 252—53 f. Ex. den der anførte Kabo. om, at Exemplarer af Disputatser skulde indsendes til Kabinettet.

fandtes i Hamburg o. s. v. Naturligvis dristede de forskjellige Autoriteter sig ikke til at sidde slige Ordrer overhørige, og det har aabenbart været en stor Mængde Skrivelser, der paa den Maade indgik til Kabinettet. Paa Grund af Kabinetsarkivets ovenfor omtalte Brand er det nu umuligt at danne sig en nogenlunde fyldig Forestilling derom; men vi have heldigvis i Kancelliets Brevbog Stof nok til at se, hvad der fra dette Kollegium er skrevet til Kabinettet, og vi kunne dristig derfra slutte til, at ogsaa andre Kollegiers Korrespondance med Kabinettet har været betydelig.

Maaske tør jeg haabe, at, hvad her er fortalt, maa kunne give en Forestilling om den statsretlige Betydning af det enestaaende Fænomen i vor Historie, der kaldes den Guldbergske Kabinetsstyrelse, saaledes som den viser sig for os igjennem Kabinetsordrerne. Disse ville have givet et Billede af, hvorledes der ad den Vej søges skabt et souverænt Initiativ paa næsten alle Omraader af Styrelsen, samtidig med, at Kabinettet gjorde sig til Herre over alle Udnævnelser af Vigtighed og alle Naadesbevisninger. Selv om nok saa meget Kollegiernes Forestillinger sædvanlig godkjendtes i uforandret Skikkelse, faa vi dog det Indtryk, at Kabinettet foreløbig var det stærkeste, og at dets Bestræbelser efter at blive det tydelige Midtpunkt i Statslivet havde en mærkelig Fremgang, indtil det i de sidste Aar helt raader paa de Felter, der da vare de vigtigste, det økonomiske og finansielle, foruden at det — hvad jeg her ikke har kunnet gaa ind paa — ogsaa havde Magten, hvad de udenrigske Sager angaar.

A. P. Bernstorff har i et Brev fra 1783 til Kr. D. Reventlow[1]) udtalt om Guldbergs Regeringsprincip, som denne selv jævnlig havde fremsat for ham, at det var Despotisme i dette Ords egentlige og sande Forstand, og at det, om det end ikke sjælden var forenet med gode Formaal, dog altid maatte gjælde for „strafbart", fordi Magtens Kilde ikke var retmæssig. Ville vi efter at have fulgt den Guldbergske Kabinetsstyrelse indtil Enden se tilbage paa Forordningen af 13. Februar 1772, maa vi sande det rigtige i Bernstorffs Ord, at Kabinetsmagtens Kilde ikke var retmæssig, thi som den har vist sig for os, stred den paa det klareste imod Aanden i denne Forordning med dens Begyndelsesord, at Kongen vilde, at alle de Sager, hvori han resolverede, først skulde gjennemgaas nøje i det Kollegium, hvor Sagen henhørte, og derefter forestilles for ham i Statsraadet.

Den Udvikling af Forholdene, vi have fulgt, havde kunnet gaa sin Gang, uden at der skete noget Forsøg fra Bureaukratiets Side paa at stanse den. For en stor Del staar dette i Forbindelse med de personlige Forhold i Statsmandskredsene, som her ikke er Lejlighed til at gaa ind paa. Jeg skal kun nævne, at den Uenighed i disse Kredse, der en Tid svækkede Initiativet fra Kollegiernes Side og lammede al bestemt Holdning overfor Kabinettets tydelige Overgreb, først tabte sin Betydning, da tilsidst dels personlige Krænkelser, dels den Klarhed, man endelig fik paa det herskende Misbrug af Kabinetsordrerne, forenede en større Kreds af Bureaukratiets betydeligste Mænd. Fremdeles maa man ikke overse Betydningen af den Veneration, der følte for Konge-

[1]) Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds udgivne ved L. Bobé. Sjette Bind (1903) S. 32.

huset. Den virkede stærkt tilbageholdende paa loyale Mænd, der nødig vilde være Opponenter imod Arveprinsen og Enkedronningen. Det var derfor af uberegnelig Vigtighed, at den unge Kronprins fattede bestemt Uvilje imod Bedstemoderen og Farbroderen, hvem han ingenlunde uden Grund tiltroede den Plan at ville indskrænke ham i Udøvelsen af den Myndighed, som han mente, tilkom ham, naar han blev voxen. I ham fik de misfornøjede da det naturlige Midtpunkt, og naar de havde ham, Kongens Søn, i Spidsen, bortfaldt alt Hensyn til Kongehusets andre Medlemmer. Efter at denne Alliance var indgaaet, var den Guldbergske Kabinetsstyrelse dødsdømt. Dommen fuldbyrdedes som bekjendt ved Regeringsskiftet 14. April 1784.

Tillæg (vedrørende S. 260).

Provst L. Koch har i Historisk Tidsskrift 7. R., III, S. 519 benægtet Retten til at sige, at Indfødsretten er givet ved en Kabinetsordre. Han vil gjøre gjældende, at, da den melder sig som en Grundlov, ikke som en Anordning, som Kongen, der havde givet den, atter kunde ophæve, kan den slet ikke komme ind under Bestemmelserne i Forordningen af 13. Februar 1772. Den hørte, siger han, ikke til de Sager fra Kancellier og Kollegier, der skulde behandles i Statsraadet, før de forelagdes Kongen til Underskrift, den var heller ikke en Kabinetsordre, udstedt til Embedsmænd eller andre enkelte Personer, om hvilken der skulde gjøres Forestilling, og den kunde udstedes af Kongen selv, thi det var ham alene, der kunde tage en Bestemmelse, som indskrænkede den Rettighed og Myndighed, han hidtil havde havt.

Jeg vil indrømme, at der er Sandsynlighed for, at det har været en saadan Tankegang, der har været ledende hos Guldberg, naar han valgte den Fremgangsmaade ved Lovens

Behandling, som vi have set. Men at denne Tankegang er rigtig, kan jeg ikke se. Det lader sig nemlig ikke gjøre, naar man overhovedet taler om Regeringshandlinger, foretagne af Kongen selv, eller, som her maa siges, foretagne i Kongens Navn, at komme uden om Forordningen af 13. Februar 1772. Den siger klart og tydelig i Indledningsordene (se S. 224—25), at det er Kongens Vilje, at alle de Sager og Ansøgninger, hvori han resolverer, skulle behandles først i vedkommende Kollegium og dernæst i Statsraadet. Men skal det gjælde, ser jeg ikke Muligheden af, at der kan gjøres en Undtagelse derfra med en Forordning, der, netop fordi den skulde holdes for en Grundlov, var af særlig Vigtighed. Jo større Betydning en Sag havde, desto mere skulde man synes, at der maatte paases, at Forordningen af 13. Februar blev overholdt. Det er ganske vist en Selvfølge, at Kongen (formelt) alene kunde tage en Bestemmelse, som indskrænkede den Rettighed og Myndighed, han hidtil havde havt; men dette udelukker aldeles ikke, at man fulgte, hvad Kongen i den nysnævnte Forordning havde kundgjort som sin Vilje. Hvad enten Sagen blev behandlet i Statsraadet eller ikke, blev det efter Formen lige godt ham alene, der tog Bestemmelse i den som for øvrigt ogsaa i alle andre vigtige Sager. Intet nødte ham til, hvis han ellers forstod noget af, hvad man forelagde ham, at tage det ringeste Hensyn til, hvad mulig et Flertal i Statsraadet mente. Jeg kan ikke andet end finde, at Bernstorff havde fuld Ret til at forarges over, at netop en saa vigtig Sag ikke blev forhandlet i Statsraadet.

For øvrigt kan jeg, naar jeg er kommen til her at tale om Indfødsretsloven, ikke undlade at udtale en Tvivl, der har paatrængt sig mig, hver Gang jeg i senere Tid er vendt tilbage til denne Lov. Det er Tvivlen om, hvorvidt Kongen har havt Ret til, idet han udstedte denne Forordning, saa at befale, at den til evige Tider skulde gjælde som uforanderlig Grundlov. Saaledes var det rigtignok i sin Tid blevet bestemt med Kongeloven; men, hvad man end vil dømme om Enevældens Tilblivelse, saa hjemledes Retten til ved Kongeloven at fastslaa en uforanderlig ny Forfatning i dens egen

Indledning ved Arveregeringens Overdragelse 13. Oktober 1660 til Kongen og derved, at Nationen havde lagt det i Kongens Haand, paa hvad Maade Regeringen herefter skulde indrettes. Man mente ikke uden Grund derved at have et statsretligt Grundlag at staa paa. Men da Kongen nu i 1776 ved Indfødsrettens Indførelse indskrænkede de danske Kongers Ret til frit at tage til Embedsmænd, hvem de vilde (Kgl. § 4), og endvidere ved at gjøre Loven derom til Grundlov ligeledes indskrænkede den Magt, Kongerne efter Kgl. § 3 havde til at forandre Lovene (Kongeloven undtagen), altsaa paa en Maade forandrede Kongelovens Bestemmelser, paaberaabte han sig som Hovedmotiv blot, at Billigheden selv vil, at Landets Børn skal nyde Landets Brød og Fordelene i Staten falde i dens Borgeres Lod. Derimod forekommer der slet ikke noget, der paaberaabes som statsretlig givende Berettigelse til at skabe en ny Grundlov. At Kongen lod Arveprinsen give en Forsikring for sig og sine Descendenter om at ville overholde Loven, var en nødvendig Forsigtighed, men forbedrer ikke Sagen, statsretlig set. Man kan fra et nationalt Standpunkt prise den Iver for at sikre de indfødte Landets Embeder, der bragte til at fastslaa Loven som Grundlov; men — det bliver Spørgsmaalet — overskred den enevældige Kongemagt dog i Virkeligheden ikke her sin Kompetence?

Et andet Spørgsmaal, der ogsaa oftere har paatrængt sig mig, er, hvor vidt Indfødsretsloven har havt nogen Parallel andensteds eller ikke, et Spørgsmaal, jeg endnu ikke har set blive rejst af nogen. Det er utvivlsomt, at det 18. Hundredaar frembyder Exempler nok paa, at i andre Lande fremmede ere blevne brugte som Embedsmænd. Man tænke bare paa Frankrig, Tyskland eller Rusland, og efter de voldsomme Angreb, der i sin Tid ere blevne rettede imod Indfødsretsloven andensteds fra som vidnende om dansk Dumhed og Bornerthed, kunde man tro, at den var noget enestaaende. Men det kan dog mærkes, at Englands Historie ved den bekjendte Act of settlement af 1701 frembyder en tydelig Parallel til den. Det hedder nemlig i § 5 i den engelske Lov, at „ingen, der er født udenfor Kongerigerne England, Skotland og Irland eller

de Besiddelser, der høre under dem, (og endda kun de, der ere fødte af engelske Forældre) maa beklæde nogen Embedsstilling, militær eller civil, eller faa nogen Gave i Jordejendom eller arvelig Ejendom af Kronen" (se Lord Mahon: History of England 1713—1783 (1853) S. 11—12). Denne Lov udelukker om muligt i endnu højere Grad fremmede, end Tilfældet var med Indfødsretsloven. Om Schack Rathlou og Guldberg have kjendt denne Lov, vides ikke; men umuligt er det ikke, at de have kjendt den. Det var i Anledning af det Hannoveranske Huses forestaaende Succession i England, at Bestemmelserne i Act of settlement bleve fastslaaede for at sætte en bestemt Bom for Begunstigelser fra det nye Kongehuses Side af Tyskere. Ved den danske Indfødsretslov skulde der slaas Bom for det samme, thi at det nærmest var Tyskerne, der var tænkt paa ved den, kan der ingen Tvivl være om.

(Efter at denne Afhandling var færdig og tilsendt Bestyrelsen for den danske historiske Forening, er jeg af Gehejmeetatsraad Goos bleven gjort opmærksom paa, at Ørsted et Par Steder i sine Skrifter, nemlig i Afhandlingen om Trykkefrihedens Grænser (1801) S. 118—21 og endnu mere i sin Haandbog for dansk og norsk Lovkyndighed I, (1821) S. 134 har berørt det ovenfor rejste Spørgsmaal om Indfødsretslovens Gyldighed som Grundlov og med en lignende Opfattelse som min. Han gjør her gjældende, at ingen Enevoldskonge kunde give en Lov, der havde samme Kraft som Kongeloven, at ingen Konge ved en Erklæring, der indeholder en *nuda assertio* og ikke er bleven til ved en formelig Pagt med Folket, kan renuncere paa den Ret, i ethvert Tidspunkt at regere sit Folk i Overesstemmelse med sin bedste Overbevisning og derved binde sig for bestandig ved en Regel, som han mulig i Fremtiden kunde finde skadelig. Endnu mindre kunde en saadan Lov binde Kongens Eftermænd. Der kan dertil føjes, at Ørsted, ligesom jeg har gjort ovenfor, peger paa Kongelovens § 4, at den i de bestemteste Udtryk har givet enhver Konge en uindskrænket Ret til at ansætte alle Betjente efter sin egen frie Vilje og Tykke.)

Nyt fra historisk Videnskab i Ind- og Udland.

Søren Johan Ottosen døde 10. Marts 1904. Hans pædagogiske, nationale og politiske Interesser forenedes med stor Kærlighed til Historie og en ikke ringe Virksomhed som historisk Forfatter. I særlig Grad var det Sønderjyllands Fortid, han syslede med; hans Hovedarbejde her er ogsaa hans mest selvstændige: *Peter Hjort Lorenzen's historiske Gærning* (1896); foruden det skal nævnes forskellige Artikler i Sønderjydske Aarbøger. Størst Betydning har han dog haft ved sin *Lærebog i Nordens Historie til Brug ved den højere Undervisning* (2. Udg. 1899) med dens stærke Betoning af Kulturhistorien. Til „*Frem*" har han udarbejdet en særdeles dygtig Udsigt over Nordens Historie indtil 1718 (*Vor Historie.* 1—2. 1901—02). Han var tillige Redaktør af *Folkenes Historie.*

Den svenske højtansete Historiker Clas Theodor Odhner døde 11. Juni 1904. Han var født 1836, blev 1860 Docent i Upsala, 1865 Adjunkt og 1871 Professor i Lund, derpaa 1887 svensk Rigsarkivar, hvilket Embede han efter i flere Aar at have været svagelig fratraadte 1901. Hans Studier og Forfatterskab falder i to Hovedafsnit. Det var først det 17. Aarhundrede og særlig Gustav Adolfs og Axel Oxenstiernas Tidsalder, der tiltrak ham. Den nævnte Konges Minde forsvarede han i et lille mod Krigshistorikeren Mankell rettet polemisk Skrift: *Om orsakerna till Gustaf II Adolfs deltagande i trettioåriga kriget. Kritisk belysning* (2. uppl. 1882). Den svenske Politik i Tyskland efter Kongens Død og til 1648 behandlede han i et grundigt Arbejde: *Sveriges deltagande i Westfaliska fredskongressen och grundläggningen af det svenske väldet i Tyskland* (1875). Men ogsaa Sveriges indre Udvikling i hele denne Tid havde han taget op til Drøftelse i sit for Administrationen og Samfundsforholdene

særdeles vigtige Arbejde: *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare* (1865). I den senere Del af sit Liv samlede han sig derimod om Sveriges mærkeligste Fyrste i det 18. Aarh. 1885—96 udkom 1—2. Del af hans: *Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering,* der naaede til 1787. I lige Grad er her de indre og ydre politiske Forhold bearbejdede og skildrede paa Grundlag af udtømmende arkivalske Studier. O. staar i det hele som den fremragende, overordentlig samvittighedsfulde, nøjagtige og upartiske Historiker; hans Fremstilling er bestemt og klar, ganske vist ogsaa noget farveløs, og egentlige Personlighedsskildringer var ikke hans Styrke. Til hans Virksomhed som Rigsarkivar er knyttet den ny Bygning for Arkivet i Stockholm og den begyndende Oprettelse af Landsarkiver, tillige Erindringen om en stor personlig Elskværdighed. Han har desuden udgivet forskellige Lærebøger i Historie, særlig: *Lärobok i Sveriges, Norges och Danmarks Historia för Skolans høgre klasser,* der har oplevet mange Oplag. Han var en varm Tilhænger af den ældre Skandinavisme og havde megen Sympati for Danmark og Danske.

Professor i Giessen Konstantin Höhlbaum (f. 1849) er død 1. Maj 1904. Hans Hovedarbejder er af stor Vigtighed ogsaa for dansk Historie, nemlig *Hansisches Urkundenbuch,* 1—4. Bd. (1876—96), og *Inventare Hansischer Archive des 16. Jahrh.,* 1—2. Bd. (1896—1903); desuden har han givet forskellige Bidrag til Liflands ældre Historie.

Ottokar Lorenz, f. 1832, er død 13. Maj 1904. Han var Professor i Historie i Jena fra 1885, efter først at have været det i Wien. Hans første Arbejder behandlede mest Tysklands Historie i Middelalderen (*Deutsche Geschichte im 13. u. 14. Jahrh.,* 1—2. Bd., 1863—67 og især *Deutschlands Geschichtsquellen seit der Mitte des 13. Jahrh.* 3. Aufl., 1—2. Bd. 1886—87, en vigtig Fortsættelse af Wattenbachs bekendte Arbejde). Senere vendte han sig til Studier og Betragtninger over den universalhistoriske Udvikling og Historieskrivningens Opfattelse deraf; han lagde her særlig Vægt paa Betydningen af de vekslende Slægtled, hvilket igen førte ham

til at kaste sig over Genealogi med det Formaal at gøre denne til en selvstændig Videnskab (*Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben kritisch erörtert,* 1—2. Bd., 1886—91; *Genealogisches Handbuch der europäischen Staatengeschichte,* 2. Aufl., 1895; *Lehrbuch der gesammten wissenschaftlichen Genealogie, 1898*). I sin sidste Levetid udgav han: *Kaiser Wilhelm und die Begründung des Reichs 1866—71* (1902) med nye Oplysninger, især fra badensiske og koburgske Kilder. Han var en selvstændig Forfatter, der paa mange Maader stillede sig i Opposition til de ellers ledende tyske tyske Historikere, baade Waitz og hans Skole, Rankes Elever og Sybel, men tillige en ret sær Aand med Hang til Paradokser.

Den 5. November 1903 døde Generalinspektør ved Biblioteker og Arkiver i Frankrig Ulysse Robert. Han var født 6. Aug. 1845 i Fournet-Blancheroche i Franche Comté, og i sin meget omfattende historiske Forfattervirksomhed gav han sig især af med Personer og Emner af denne Provins's Historie. Hans vigtigste Arbejder er *Histoire du pape Calixte II* og *Bullaire du pape Calixte II* (2 Bd.), der begge udkom 1891, og *Philibert de Chalon, prince d'Orange, vice-roi de Naples* (1902). Dertil slutter sig *Un pape belge; histoire du pape Étienne X* (1892), det interessante kulturhistoriske Studie *Les signes d'infamie au moyen-âge* (1891), betydningsfulde Udgiverarbejder som *Pentateuchi versio latina antiquissima e codice Lugdunensi* (1881) og i 1893 *Les fables de Phèdre d'après le manuscrit Rosanbo* (et Karolingisk Haandskrift) o. s. v. Et Kæmpeforetagende var Roberts Katalog over Manuskripter i de franske Biblioteker. Under sin Syslen med dette Værk viste han sin Interesse for Danmark ved at udarbejde en Fortegnelse over hvad de franske Biblioteker har af Manuskripter vedrørende dansk Historie; dette Haandskrift findes paa det store kgl. Bibliotek og fortjener sikkert at blive udgivet. Ulysse Robert var i flere Aar Præsident for *La Société nationale des Antiquaires de France.* *H. O.*

Til Professor i Historie ved Universitetet i Upsala (som Afløser af Boëthius, der 1901 blev Skytteansk Professor) er

efter langvarige Forhandlinger udnævnt Docent Nils Edén. Hans hidtidige Arbejder behandler væsenligst den svenske Centraladministration i det 16. og Begyndelsen af det 17. Aarh. (*Om centralregeringens organisation under den äldre vasatiden (1523—1594).* 1899. *Den svenska riksstyrelsens reorganisation 1594—1602* (Svensk Historisk Tidskrift 1901). *Den svenska centralregeringens utveckling till kollegial organisation i början af sjuttonde århundradet (1602—1634).* 1902). De vidner om dybtgaaende Studier og selvstændigt Syn.

I en tidligere artikel i dette tidsskrift (7. R. III, 481 f.) omtaltes de mærkelige fresker på slottet Malpaga ved Bergamo, der forestiller Kristian I's besøg hos Bartolomeo Colleoni. Kort før denne artikels fremkomst havde lensgreve C. E. Reventlow besøgt slottet, ladet freskerne fotografere og selv foretaget et indgående studium af dem. Resultatet heraf foreligger nu i værket *Freskerne paa Slottet Malpaga* (1903). Dette indeholder en række fortrinlige reproduktioner, ledsagede af en beskrivende text og en historisk indledning på dansk og fransk. For første gang vil den danske læseverden være sat i stand til en nøjere værdsættelse af freskernes historiske og kunstneriske betydning. Jo sjældnere den danske adel i vore dage beskæftiger sig med videnskabelige ænner, desto mere grund er der til at være taknemlig over den historiske interesse og den store rundhåndethed, som grev R. her har vist for at lade værket fremtræde i en så smuk og værdig skikkelse som muligt.

Freskerne er udført i den første del af det 16. årh., altså længe efter kongens besøg. Alligevel vil grev R. vise, at maleren har tilsigtet portrætlighed med Kristian I. Billederne af Colleoni er åbenbart malede efter samtidige portrætter — altså må det samme være tilfældet med kongen —, det danske rigsvåben er gengivet med stor nøjagtighed, endelig er kongen hele tiden afbildet i profil til højre. Det sidste skulde tyde på, at maleren har haft for sig et portræt, som kongen kan have givet Colleoni som erindring. At kongen mod traditionen er afbildet med langt skæg, forklares ved, at han som pilgrim måtte bære hår og skæg langt. — Det kan ikke

nægtes, at dette ræsonnement har nogen sandsynlighed for sig. Dette støttes ved, at Kristian I i den stærkt ødelagte freske i s. Spirito i Rom er afbildet i samme stilling. Men selv om dette antages, bliver freskerne i Malpaga og Rom kun sekundære kilder for kendskabet til kongens virkelige udseende. De portrætter, som han kan have foræret Colleoni og Sixtus IV, er forlængst tabte, og malerne har behandlet deres gengivelser med stor frihed, bl. a. gjort kongens udseende betydelig ældre, end det kan have været 1474. De eneste førstehånds kilder vedbliver derfor stadig at være Meliolus' medaille fra Mantova, der er udført samtidig med kongens besøg, og kopierne (på Gripsholm og Gaunø) af den ligeledes samtidige altertavle fra Thurø.

Det må i øvrigt bemærkes, at Kristian I's besøg på Malpaga kun kan henlægges til henrejsen. Hans rejserute i Italien er takket være hertugen af Milanos agenter kendt fra dag til dag. På tilbagevejen fra Rom er der absolut ikke plads til noget besøg på Malpaga; at rejsen paa dette tidspunkt gik så langsomt, skyldtes den omstændighed, at kongen var syg og derfor måtte køre. Fra indberetningerne til hertugen af Milano véd man derimod, at Colleoni gjorde sig store anstrængelser for at traktere sin høje gæst, ja man er næsten i stand til at angive spisesedlen ved det måltid, som er fremstillet i freskerne på Malpaga. *Johs. Lindbæk.*

Da Upsala Ærkebispestol blev ledig 1432, valgte Domkapitlet den ny Ærkebisp uden at spørge Erik af Pommern, og dette førte til en fleraarig Strid, under hviken man ogsaa kom ind paa Sveriges statsretlige Stilling til Unionskongen, paa en vis Maade et Forspil til Engelbrecht Engelbrechtsons Rejsning. De talrige Akter fra denne Strid har hidtil dels henligget utrykt, dels været trykt rundt om paa meget spredte Steder. Nu foreligger de samlede og fortræffeligt udgivne af Lic. Algot Lindblom under Titelen: *Akter rörande ärkebiskopsvalet i Uppsala 1432 samt striden därom mellan konung Erik och svenska kyrkan* (Upsala 1903). *Kr. E.*

Bøger indsendte til Redaktionen.

Akter rörande ärkebiskopsvalet i Uppsala 1432 samt striden därom mellan konung Erik och svenska kyrkan, utgifna af Algot Lindblom. Uppsala, 1903.

Norske Herredags-Dombøger. Udgivne for Det norske historiske Kildeskriftsfond. Anden Række (1607—1623). I. Dombog for 1607 ved E. A. Thomle. Chrania, 1904.

Porthans minne tecknadt af våra skriftställare. Särtryck ur Finsk Tidskrift h. III, T. LV, 1904. Helsingfors, 1904.

F. Bojsen: Stege Bys Bog 1418—1607 med oplysninger om byens — navnlig borgerskabets historie i middelalderen. Kbhvn., 1904. Akademisk Boghandel.

Nordisk Universitets Tidskrift. Udg. af L. Wåhlin. 4. årg. 2. h. Göteborg, 1903.

Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. 68. Jahrg. Schwerin, 1903.

Sophus Bugge: Norges Indskrifter ved de ældre Runer. Udgivne for det Norske Historiske Kildeskriftsfond. 2. Bd. udg. med Bistand af Magnus Olsen. 1. H. Chrania, 1904.

Valdemar Bennike og Marius Kristensen: Kort over de danske folkemål med forklaringer. 3. H. Kbh., 1904. Det Schubotheske Forlag.

Danske Studier udgivne af Marius Kristensen og Axel Olrik for Universitetsjubilæets Danske Samfund. 2. H. Kbh., 1904. Det Schubotheske Forlag.

Emil Gigas: Spanien omkring 1789. Kulturhistoriske Fragmenter efter D. G. Moldenhawers Rejsedagbøger. Kbh., 1904. Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag.

Yngvar Nielsen: Af Norges Historie. Stockholm, 1904. A.—B. Ljus' Förlag.

Nils Edén: Den svenska centralregeringens utveckling till kollegial organisation i början af sjuttonde århundradet (1602—1634). Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Upsala. VIII. 2. Upsala, 1902.

Historisk Tidskrift för Skåneland utg. af Lauritz Weibull. Bd. 2. H. 1—2. Lund 1904.

Indhold:

Side

De nationale Tropper, samt Hærvæsenets Styrelse i det 16. Aarhundrede. Af Oberst **Emil Madsen** ..... 123.

Bidrag til Karakteristik af den Guldbergske Kabinetsstyrelse. Af Professor, Dr. **Edvard Holm** ..... 224.

Nyt fra historisk Videnskab i Ind- og Udland ..... 294.

Historisk Tidsskrift udgives med 4 Hefter aarlig. Den danske historiske Forenings Medlemmer betaler aarlig 4 Kroner. Anmeldelser om Indtrædelse modtages hos Foreningens Formand (Professor Joh. Steenstrup, Svanemosegaardsvej 12, V), hos dens Sekretær (Professor J. A. Fridericia, Nyvej 4, V) og af det Schubotheske Forlag (Silkegade 13, K).

I Følge Overenskomst med den norske historiske og den svenske historiske Forening staar Adgang aaben for Medlemmerne af den danske historiske Forening til at indtræde i den norske og i den svenske Forening mod et nedsat Kontingent af henholdsvis 2 og 3 Kroner om Aaret. De Medlemmer, der ønsker at benytte sig heraf, ville behage at gøre Anmeldelse derom til den danske historiske Forenings Sekretær.